

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ÇERKES SÜRGÜNÜ VE OSMANLI BASININA
YANSIMALARI (1863-1865)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşenur DOĞAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Tufan TURAN

HAZİRAN-2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ÇERKES SÜRGÜNÜ VE OSMANLI BASININA
YANSIMALARI (1863-1865)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşenur DOĞAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez 13/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRIÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Doç. Dr. Mustafa SARı	Başarılı	MAAAAT
Dr. Öğr. Üyesi Halim Denizyürek	Başarılı	Halim
Dr. Öğr. Üyesi Tufan Turan	Başarılı	Turan

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1
--	---	-------------

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Ayşenur Doğan
Öğrenci Numarası	:	1560Y12010
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Çerkes Sürgünü ve Osmanlı Basınına Yansımaları (1863-1865)
Benzerlik Oranı	:	%9

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

13/06/2019
Öğrenci İmza

☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Tufan Turan

Tarih: 13.06.2019

İmza:

☐KABUL EDİLMİŞTİR

☐REDEDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: XIX. YÜZYILDA OSMANLI BASINI.....	6
1.1.Osmanlı Devleti’nde Yayınlanan İlk Gazeteler.....	6
1.2.Basının Kamuoyu Oluşturmadaki Etkisi ve Osmanlı Basınının Çerkesistan Meselesindeki Tavrı.....	17
BÖLÜM 2: RUSYA’NIN KAFKASYA’YI İŞGALİ.....	21
2.1.Coğrafi ve Kültürel Açıdan Kafkasya.....	21
2.2. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya ile İlişkileri.....	25
2.3.Soğucak Muhafızlığı ve Ferah Ali Paşa.....	27
2.4.Kafkasya’da Rus-Çerkes Savaşları.....	33
BÖLÜM 3: GAZETELRİN DİLİYLE SÜRGÜN, GÖÇ VE İSKÂN.....	60
3.1.Göçün Nedenleri.....	60
3.2.Rusya’nın Sürgün Siyaseti	64
3.3.Osmanlı Devleti’nin İskan Uygulaması	70
3.4.Çerkeslerin Uyum Süreçleri ve Yaşanan Bazı Problemler.....	97
SONUÇ.....	102
KAYNAKÇA.....	107
ÖZGEÇMİŞ.....	116

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐	
Tezin Başlığı: Çerkes Sürgünü ve Osmanlı Basınına Yansımaları (1863-1865)				
Tezin Yazarı: Ayşenur Doğan Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Tufan Turan				
Kabul Tarihi: Sayfa Sayısı: iii(ön kısım)+116 (metin)				
Anabilim Dalı: Tarih Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi				
Özet Çerkesler Kafkasya'nın otokton halklarından biridirler. Tarih öncesi devirlerden beri Kafkasya'nın sakini olarak sürdürdükleri yaşamları Rus işgali ile sekteye uğramıştır. Çarlık Rusya'sı XIX. yüzyılın başından itibaren Kafkasya'yı işgal etmek için askeri faaliyetler yürütmüştür. Bu işgal yöntemlerine askeri mücadele ile karşılık veren Çerkeslerin direnişi 1859'da Şeyh Şamil'in Ruslarca esir alınması ile kırılmıştır. 1853 yılında yapılan Kırım Savaşı'nın sonuca bağlandığı Paris Antlaşmasını takip eden yıllarda Rusya'nın işgal yöntemleri sertleştiği gibi Kafkasya'dan yapılan göçler de hızlanmıştır. 1863 ve 1865 yılları arasında işgal edilen topraklarından sürgün edilen Çerkeslerin en yaygın yerleştikleri yer Osmanlı Devleti topraklarıdır. Osmanlı Devleti, Çerkesleri topraklarında kabul ederek yerleştirmiştir. Bu çalışma, Çerkes ülkesinin işgali, sürgün edilmeleri ve Osmanlı topraklarına yerleştirilmeleri süreçlerini Osmanlı gazetelerinden alınan veriler ışığında inceleyerek açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır.				
Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Çerkesler, Rusya, sürgün, basın.				

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

X	
Title of Thesis: Circassians Exile and Reflections On The Ottomon Press (1863-1865)	
Author of Thesis: Ayşenur Doğan Supervisor: Assist. Prof. Tufan Turan	
Accepted Date: Number of Pages: iii (pre text)+(text)116	
Department: History Subfield: Modern History	
Abstract Circassians are one of the autochthonous peoples of the caucasus. The calm life of the Circassians since prehistoric times has been interrupted with the Russians occupy. Tsarist Russia has carried out military activities for occupy the Caucasus since the beggining of the 19th century. The resistance of the Circassians who responded to these methods of occupation with military struggl, was broken in 1859 by the capture of Shayk Shamil by the Russians. In the years followings Treaty of Paris where the Crimean War was concluded in 1853, the occupation methods of Russia were hardened and the migration from the Caucasus was accelerated. The most common settlement of the Circassians, who were exiled from the occupied territories between 1863 and 1865, was the Ottoman Empire. The Ottoman Empire adopted Circassians in its territory. This study will clarify the process of exile from the occupation of the Circassians country and its placement in the Ottoman lands in the light of the data obtained from the Ottoman newspapers.	
Keywords: Ottoman Empire, Circassians, Russia, exile, press.	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Hazırlanan tezin konusu, Rusya'nın XIX. Yüzyılda Kafkasya'yı işgal etmesi ve işgal ettiğı toprakların sahibi olan Çerkesleri yurtlarından sürgün etmesidir. Ayrıca sürgün edilen Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları ve Osmanlı Devleti'nin yardıma muhtaç dindaşlara yardım etmek düşüncesi ile Çerkesleri imparatorluğun çeşitli yerlerine yerleştirmesi ve tüm bunların basına yansımalarını da konu edinmektedir.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin topraklarının küçüldüğü ve Müslüman nüfusun artıp Hristiyan nüfusun azaldığı bir dönemdir. Fransız İhtilali ile milliyetçilik önce Avrupa'ya sonra dünyanın geri kalanına yayılmıştı. Bünyesinde çok farklı etnik ve dini grupları barındıran Osmanlı Devleti, bu hareketlerden en çok etkilenen devletlerden biri olmuştur. Önce Yunanlılar sonra Sırp, Bulgarlar ve en son olarak da Ermeniler Osmanlı yönetimine karşı isyan hareketlerine girişerek bağımsızlıklarını elde etmek istemişlerdi. Bağımsızlıklarına giden yolda engel olarak gördükleri Müslümanları yaşadıkları yerlerden kovmak, gerekirse imha etmek gibi zorlayıcı yöntemler izlemişlerdi. Rusya'nın Panslavist politikası, bu süreçte etkili olan faktörlerin başında geliyordu. Rusya, nihai hedefi olan sıcak denizlere inmek ve diğer Avrupa devletlerine göre geç kaldığı sömürge yarışına katılmak için Osmanlı Devleti içerisindeki unsurları kullanıyordu. Balkanlardaki Slavların ve özellikle de Osmanlı Ortodokslarının hamiliğini üstlenmişti. Kırım ve Kafkasya'yı işgal ederek de bu hedeflerine adım adım ulaşmaya çalışıyordu. Kırım ve Kafkasya, Rus ilerleyişinin önündeki ilk engel olduğu gibi buraların Rusların eline geçmesi, Rusya'nın ekonomik anlamda gelişmesini, coğrafi olarak genişlemesini ve siyasi anlamda da daha etkin ve güçlü olmasını sağlayan önemli bir adım olmuştu. Çarlık Rusya'sının Kırım'ı ele geçirmesi, Rusya'nın Karadeniz'de üstün duruma gelmesi ve Kafkasyalıların sürgün edilmesi konusunda dönüm noktası niteliğindedir.

Kırım Hanlığı'nın Rusya tarafından ilhakı ile Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki egemenliği sınırlanmış, Osmanlı'nın Asya kıtasında bulunan topraklarının ve boğazların güvenliği tehlikeye düşmüştü. Rusya ise hâkimiyetini Osmanlı Devleti aleyhinde genişletiyordu. Çar Petro'dan beri amaçladığı sıcak denizlere inme ve Akdeniz ticaretinde söz sahibi olma ülküsünü uygulamak üzere adımlar atıyordu. Bu adımlardan biri Osmanlı vatandaşı olan Hristiyan unsurları kışkırtarak, Osmanlı Devleti'ne karşı

isyan etmelerini sağlamak ve böylece Osmanlı Devleti'ni içten yıpratmaktı. Diğer bir adım ise hem güneye (Akdeniz'e) hem de doğuya (Orta Asya'ya) doğru yayılmak için bu yolların kilidi konumunda bulunan Kafkasya'yı ele geçirmekti. Kafkasya, Karadeniz kıyısındaki limanları ve Kuzey-Güney istikametindeki kara geçitleri ile önemli bir bölgeydi. Eskiden beri önemini koruyan ticaret yollarının buradan geçiyor olması da Kafkasya'yı Rusya için önemli kılan unsurlardan biriydi.

XVIII. yüzyılın sonunda başlayan Rus yayılmacılığının Kafkasya üzerindeki etkisi uzaktan görünmeye başlamıştı. Rusların Kırım'ı işgal ettikten sonra Tatarlar ve Nogaylar üzerinde uyguladıkları katliamlar, ileride Çerkesler üzerinde uygulayacaklarının öncüsü niteliğindeydi. Kırım'ın ilhakı ile başlayan sürgün de Kırım Savaşı ve Çerkesistan'ın tamamen işgalinden sonra yaşanacak olan sürgünün provası görünümündeydi. Rusların sürgün ettikleri ilk topluluk Kırım Tatarlarıydı.¹

1801'de Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanması ile Çarlık Rusya, Kafkasya üzerine girişeceği harekâtlar için bir üs elde etmişti. XIX. yüzyıl başları, bölgede hem Osmanlı hem de İran egemenliğinin sona erdiği dönemdi. Osmanlı Devleti'nin eski gücünü yitirmesi ve buna karşılık Rusya'nın güçlenmesi, birinin toprak kaybı diğeri ise toprak kazanımları ile sonuçlanıyordu. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca küçülmeye devam etmişti. İçte ve dışta uğraştığı sorunlar yumağı, yeni sorunların da tetikleyicisi oluyordu. İçerde isyanlar ve bir yandan yenileşme hareketleri, dışarda ise kaybedilen savaşlar ve elden çıkan topraklar ile bölgedeki etkinliğini git gide kayboluyordu. Rusya'nın Balkanlardaki Hristiyan unsurları etkilemesine mani olamadığı gibi Kafkasya'daki ilerleyişine de engel olamamıştı. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nın neticesi, Çerkesistan topraklarının Rusya'ya terk edilmesi olmuştu. Poti, Ahılkelek, Anapa, Ahıska gibi çok önemli kaleler Rusların eline geçmişti.² Edirne Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki egemenliğine son veriyordu.

Edirne Antlaşması'ndan sonra bölgeye taarruzlarını daha da arttıran Rusya, Kafkasya'yı ele geçirmek için büyük bir orduyu bu işe memur kılmıştı. Kafkas ordusunu komuta eden Rus generallerden biri olan General Fadayef'in *“Dağlılarla yaptığımız bu harp, Mısır'dan Çin Denizi sahillerine kadar uzanan bütün ülkeleri istila etmeyi mümkün*

¹ Jastin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 16

² Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars 2011, s. 36

kılacak derecede büyük bir orduya ihtiyaç göstermektedir”³ sözü Rusların bu işe ne kadar mesai harcadığını ve yoğunlaştığını göstermektedir. Rusya, Çerkesleri imha etmeyi görev edinmiş büyük bir orduyu Çerkeslerin üzerine göndermekle uzun yıllar sürecek bir savaşı da başlatmış oluyordu. Sonuca ulaşılan yolda her iki tarafın da kaybı sayılarla ölçülemeyecek kadar çoktu ve bu savaşın kaybedeni vatansız kalmaktan mustarip olan Çerkeslerdi. Çerkesler, vatanlarını kaybetmekle kalmamış, Rus işgalinden kurtulmak için yaptıkları savaşlarda ve sürgün sırasında göç yollarında nüfuslarının çoğunu da kaybetmişlerdi.

Bu çalışma, bu süreçte dünyanın dört bir yanına dağılan Çerkeslerin sayıca en kalabalık oldukları yer olan Osmanlı Devleti’ne sürgünlerini, sürgün öncesi savaşlarını ve Osmanlı topraklarına yerleşmelerini ele almaktadır.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma ile Osmanlı tarihinin bir safhasına ışık tutulmasının yanı sıra Çerkeslerin düştükleri durumun müsebbibi olan Rusya’nın gayriinsani uygulamalarının ve bu minvalde giriştiği faaliyetlerden yola çıkılarak Rus emperyalizminin yol açtığı sonuçların Osmanlı kamuoyundaki yansımalarının tespit edilmesi sağlanacaktır. Yani bu çalışma hem Osmanlı tarihinin bir dönemine hem de Çerkeslerin sürgün ve diasporada yaşamakla sonuçlanan tarihlerine ışık tutacaktır. Ayrıca XIX. yüzyılda başlayıp XX. yüzyılda tüm hızıyla devam eden millileşme hareketlerinin bahanesi olarak Osmanlı Müslümanlarının katliam ve sürgünlere maruz kalmalarını irdelemesi bakımından önemlidir. Rusya’nın Kafkasya’yı işgali ve Çerkeslerin Kafkasya’dan Osmanlı topraklarına sürülmesi, Osmanlı basınında kendine geniş yer bulmuştur. Çerkesistan içlerinde devam eden mücadeleler Rusların işgal yöntemi olarak kullandıkları katliamlar ve Çerkes kabilelerinin son ana kadar direnmeleri gazetelere yansımış ve okuyucunun ilgisini çekmiştir. Muhacirler henüz gelmeden Osmanlı halkının ve yetkililerinin onlar hakkındaki olumlu düşünceleri ve hayranlıklarının geliştirilmesinde bu gazete haberleri oldukça etkili olmuştur. Kahramanlık ve vatanseverliklerinden haberdar olunan Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göçü ile başka bir süreç başlamıştı. Bu süreç, göçmenlerin yerleştirilmesi süreciydi. Basında Çerkeslerin iskânlarına dair de geniş bilgiler mevcuttur. Ancak gazeteler asıl etkisini

³ Muzaffer Tepekaya, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt 6, sayı 2, İzmir 2006, s. 467, 468

muhacirlerin zor durumda oldukları ve onlara yardımın şart olduğu konusundaki haberlerin yapılması ile göstermişlerdir. Gazeteler sıklıkla “*Muhacirin- i Çerakisenin*” yardıma ihtiyacı olduğuna dair haberler yaparak, halkı bu konuda bilgilendirmekle kalmamış aynı zamanda da ahali tarafından muhacirlere yapılan yardımları gazetede ilan ederek bu konuda teşvik edici olmuştur. Osmanlı gazetelerinin yaptığı bu yayınlar, dönemi için işlevsel, teşvik edici ve harekete geçirici olduğu gibi sonraki dönemler için de aydınlatıcı birer tarih vesikası hüviyetindedir. İşte bu çalışma, kullandığı gazete haberlerinin döneme dair bir kaynak oluşturması ve dönemin sosyal yapısını, karakterini yansıtan bir vesika olması açısından önemlidir. Gazetelerin arşiv belgelerinden farklı olarak toplumsal ve sosyolojik bir yanı bulunmaktadır. Olaylara farklı bir bakış açısı ile bakmakla kalmazlar, kamuoyunun bakışını etkiler ve yönlendirirler. Kitle iletişiminin o dönemdeki tek aracının gazeteler olduğu düşünüldüğünde toplum üzerindeki etkisi daha iyi anlaşılabacaktır.

Çalışmanın Amacı

Bu tezin temel amacı, Çerkes sürgününün ne zaman ve ne şartlar altında gerçekleştiğini neden ve sonuç ilişkisi gözeterek, Osmanlı basın koleksiyonlarının ışığında ortaya koymaktır. Bu amaç çerçevesinde, coğrafi ve siyasi bir bölge olarak Kafkasya’nın tanımı ile Kafkas halklarının etnik kökenlerine değinilmiştir. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya ve Çerkeslerle olan ilişkisi tarihsel süreç içinde değerlendirilmiştir. Rusların Kafkasya üzerindeki emelleri ve bu doğrultuda giriştiği Kafkasya’yı ele geçirme faaliyetleri, Çerkesleri ve Osmanlı Devleti’ni etkileyen yönleri ile incelenerek ortaya konulmuştur. Çalışmanın en önemli konu başlıklarından olan sürgünün nedenleri, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya ve Çerkesler açısından ayrı ayrı faktörlerin ışığında değerlendirilmiştir. Göçlerin artması ve iskân işlerinin düzene sokulması işi için Muhacirin Komisyonu’nun kurulması kararlaştırılmıştı. Muhacirin Komisyonu’nun bu konudaki işlevi ve göçmenlere yapılan yardımları organize etmesi ve yapılan yardımların basında yer almalarını sağlamasının ortaya konulması da amaçlanmaktadır. Yalnızca yardımlar değil savaş, işgal, sürgün ve iskân süreçlerinin basına yansımaları göstermek bu çalışmanın temel amacıdır. Son olarak bu tez ile halkın, yetkililerin ve basın mensuplarının muhacirlere tepkileri ile göçlerin toplumsal yapıya katkılarının belirlenmesi de hedeflenmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın ilk safhasını veri kaynaklarının temini oluşturmaktadır. Bu safhada, tezin temel kaynakları olan Osmanlı gazetelerinin temini yapılmıştır. Bu çerçevede, Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane Hakkı Tarık Us, Ankara Üniversitesi Veri tabanı gazete koleksiyonları incelenerek, sürgünle ilgili gazete haberleri tespit ve temin edilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili olarak daha önceden yayımlanmış bulunan eserler de temin edilmiştir.

Çalışmanın ikinci safhasını Osmanlı basın kaynaklarının transkripsiyonu ve literatür kaynaklarının fişlenmesi ve tasnifi oluşturmaktadır. Ankara Üniversitesi Veri Tabanı (Milli Kütüphane Koleksiyonu) ve Hakkı Tarık Us Koleksiyonundan temin edilen gazetelerin transkripsiyonları yapılmış ve ilgili kütüphanelerden temin edilen kaynaklar fişlenerek ve tasnif edilerek tezde kullanılmıştır.

Projenin üçüncü safhasını elde edilen verilerin değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Bu aşamada, transkripsiyonları yapılan gazete haberlerinin değerlendirilmesi yapılmış, bu değerlendirme sonucunda amaçlanan hedefler doğrultusunda ortaya çıkan içeriğe göre tasnif edilmiş olan arşiv belgeleri ve literatür kaynakları çerçevesinde yazım safhasına geçilmiştir.

Tezin birinci bölümünde temel kaynak olarak kullanılan basın materyalleri hakkında bilgi vermek kastından hareketle XIX. yüzyıl Osmanlı basın hayatı ve bu dönemin gazetelerinin temel özellikleri anlatılmıştır. Tezin ikinci bölümünde olayların geçtiği yer olmasının yanı sıra mücadelenin nihai amacı olması nedeniyle Kafkasya coğrafi ve siyasi bir bölge olarak incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölge ile ilişkisi tarihsel süreç içinde ele alınmıştır. Rusya'nın Çerkesistan'ı işgali ve Çerkeslerin işgale karşı direnişleri gazete haberleri de kullanılarak anlatılmıştır. Tezin üçüncü bölümünde göç ve iskân süreçleri ile bu süreçte yaşananlar Osmanlı gazetelerine yansıyan haberlerle birlikte yer almaktadır. Muhacirlerin nakilleri, iskânları ve bu sırada ihtiyaç duydukları yardımların nakdi ve ayni olarak karşılanmasından bahsedilmiştir. Son olarak Çerkes sürgününün Osmanlı- Türk toplumuna yansımaları ve değerlendirilmesi yer almaktadır.

BÖLÜM I. XIX. YÜZYILDA OSMANLI BASINI

1.1. Osmanlı Devleti'nde Yayınlanan İlk Gazeteler

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin hem içerde hem dışarıda birçok sorunla uğraştığı dönemdir. Mısır meselesi, Sırbistan- Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığı, Bosna Hersek'in kaybı gibi olayların yanında Kırım Savaşı, 93 Harbi gibi savaşların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bir yandan da Nizam-ı Cedit ile başlayan ıslahatlar silsilesi ile Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile devam eden bir dizi yeniliğin yapıldığı süreçtir. Bunların yanında Kafkasya'nın Rus işgaline uğraması ve işgal edilen bölgelerden sürülen halkın Osmanlı Devleti'ne sığınması ile muhacirlerin iskân edilmesi olayı Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda uğraştığı bir diğer meseledir. Basın hayatının başladığı II. Mahmud Dönemi ise yeniliklerin ve batılılaşma hareketinin hız kazandığı dönemdir. II. Mahmud, kendisinden önceki Osmanlı padişahı III. Selim'in başlattığı başta ordu olmak üzere birçok alanda ve kurumda yapılan dönüşümün tamamlayıcısı olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ve döneminin mimarıdır. O'nun yaptığı hazırlıklar, Tanzimat döneminin temelini oluşturmuştur. II. Mahmud, yapılan reformları halka doğru olarak ve tam zamanında anlatmak için devlet tarafından bir gazete çıkartılmasını gerekli görmüştür. Yenilikleri duyurma fikrinin yanında ilk Türkçe gazeteden önce özellikle İzmir'de yayınlanan Fransızca gazetelerin yurt içi ve yurt dışındaki etkisini görerek basının önemi hakkında bilgi sahibi olmuştur. Sözü edilen gazeteler İzmir'de yaşayan ve ticaret yapan Fransızlara aittir. Osmanlı coğrafyasında yaşayan Fransızlara ve konsolosluklara dağıtılan bu gazeteler oldukça etkiliydi. *Le Spectateur Oriental* gazetesi 1821 yılında İzmir'de çıkarılmıştı. Sıklıkla Rumları kışkırtıcı yayınlar yapıyordu. Adeta bölgedeki Türklere karşı Rumları destekleme görevini üstlenmişti. Bu gazetenin kapatılması ile *Le Smyrneen* gazetesi yayın hayatına girmişti. Ancak *Le Smyrneen* de aynı doğrultuda yayın yapması sonucu kapatılmıştı. Daha sonra *Le Spectateur* tekrar yayına başlamış ve Alexandre Blacque'nin inisiyatifi ile bu defa Osmanlı taraftarı yayın yapmıştır. Blacque, *Le Courier Smyrne* gazetesini de tekrar çıkarmış ve aynı Osmanlı taraftarı politikayı bu gazetede de uygulamıştı. Osmanlı lehine yayınlar, Avrupalı devletlerin tepkisini çekiyordu. Konsoloslar, gazetenin kapatılması için baskı yapıyorlardı. Blacque, bir gazete çıkartmak üzere İstanbul'a da davet edilmişti. Sultan II. Mahmud gazetenin uluslararası kamuoyunda yarattığı etkiyi gözlemlemişti. Bir gazetenin ne kadar önemli olduğunu anlayarak bu

konuda girişimlere başlamıştı.⁴ Bu girişimler Takvim-i Vekayi'nin yayın hayatına başlaması ile sonuçlanacaktı.

Osmanlı Devlet'inde basın hayatı Avrupa'daki gibi sosyal, ekonomik ve siyasi olayların bir tezahürü olarak değil, devletin bir ihsanı olarak başlamıştır. Osmanlı halkının böyle bir talebi olmamıştır. Sultan II. Mahmud ülkesinde yayın yapan Fransızca gazetelerin tesirini görerek ve yaptığı reformların halk tarafından benimsenmesini sağlamak amacıyla bir gazete çıkartılmasına karar vermiştir. II. Mahmud'un yaptığı yeniliklerin benzerini Mısır'da yapan Mehmet Ali Paşa, yenilikleri önce yerel idarecilere, sonra da halka tanıtmak amacıyla Mısır'da bir gazete çıkarılması için emir vermişti. 1828 yılında yayın hayatına başlayan gazetenin adı *Vekay-i Mısriyye*'ydi. Bu gazetenin bir kısmı Türkçe bir kısmı Arapçaydı.⁵ Mehmet Ali Paşa, 1830 yılında Girit'te de *Vekay-i Giridiyye* adıyla da bir gazete çıkartmıştı. Bu gazetenin de bir kısmı Rumca bir kısmı Türkçeydi.⁶ Mısır'da çıkan gazeteler ve Fransızların yaptığı yayıncılık faaliyetleri, II. Mahmud'u ve Osmanlı yöneticilerini etkilemiş ve Osmanlı basınının doğmasına katkı sağlamıştır. Devletin resmi politikasını anlatacak, reformların halk tarafından benimsenip anlaşılmasını sağlayacak bir gazete, 1831 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. Gazetenin adı *Takvim-i Vekayi* olmuştu. Gazeteye beraber haberler zamanında ve devletin istediği şekilde, devlet eliyle dolaşıma açılmış olacaktı. Bu nedenle *Takvim-i Vekayi* devletin resmi gazetesi hüviyetindeydi.⁷

Gazetenin basımı için *Takvimhane-yi Amire* adıyla bir matbaa kuruldu ve gazetenin başına Vakanüvis Esat Efendi getirildi.⁸ Gazetenin başındaki kişinin vakanüvis olması dikkat çekiciydi. Vakanüvis, tarihi olayları kaydeden bir devlet memuruydu. Olayları devletin resmi politikasına uygun olarak kaydederdi. *Takvim-i Vekayi*'nin başına bir vakanüvisin getirilmesi gazetenin de aynı mantıkla yani olayların devlet çıkarlarına uygun şekilde yazılması mantığıyla işleyeceğinin habercisiydi.

⁴ Uğur Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)", *Turkish Studies For The International Periodical The Language, Literature And History of Turkish or Turkic* cilt 8/5, Ankara 2013, s. 35,36

⁵ Nesimi Yazıcı, "Vekay-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı 2, Ankara 1991, s. 269

⁶ Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 5, Nisan 2014, s. 61

⁷ Belkis Ulusoy Nalcioğlu, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 7, 2005, s. 256

⁸ Ebru Benzer, *Takvim-i Vekayi'nin 1831-1834 Yılları Arası Transkripsyonu*, Kilis 7 Aralık üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2013, s. 8

Takvim-i Vekayi, Türkçenin yanında farklı diller konuşan tebaa için Ermenice, Rumca, Arapça, Farsça olarak da yayınlanmıştı.⁹ Gazetenin içeriği ve kullanılan üslup hitap ettiği topluluğa göre değişmekteydi. Türkçe baskıyı birebir çevirmek yerine hangi dilde yayınlanıyorsa o dili konuşan cemaate göre düzenleme yapılmaktaydı. Bu uygulamanın amacı, kendi tebaasını bilgilendirmektir. Uluslararası kamuoyunu etkilemek için ise Fransızca yayın yapılmaktaydı.¹⁰

Gazetenin haftada bir yayınlanması planlanmış ancak bu plan uygulanamamıştı. Gazete yılda en fazla 31 sayı yayın yapabilmıştı.¹¹ Abonelik sistemi uygulanmıştı. Senelik ücreti 120 kuruştur.¹² Mukaddimesinde tarihin öneminden bahsedilerek geçmiş olaylardan ders almak için tarihi bilmek gerektiğine vurgu yapılmaktaydı. Mukaddimede altı çizilen diğer konu ise halkın yapılanlardan haberdar edilmesi gerekliliğiydi.¹³ *Takvim-i Vekayi*, hem tarih kaydı işlevini yerine getirecek hem de halkı bilinçlendirme görevini üstlenecekti.

Gazetede yayınlanan haberler, resmi yazılar, berat, ferman gibi belgeler ve memleketin çeşitli yerlerinde yapılan yol ve imar faaliyetleri, yurt içi ve yurt dışı olaylar, kültürel etkinlikler, eğitim, askeri meseleler, terfiler gibi konuları içermekteydi.¹⁴ Haberler, hiçbir yorum yapılmadan olduğu gibi aktarılmaktaydı. Yazarların kişisel görüşlerine yer verilmezdi. Yazarların devletin memurları olmalarından dolayı olaylarla ilgili devletin politikalarını eleştirir nitelikte her hangi bir ifade yer almazdı. 1863'ten sonra artış gösteren Kafkasyalı muhacirlerin sürgünü ve Osmanlı topraklarına yerleştirilmeleri ile ilgili de çok sayıda haber yayınlamıştı. Bununla birlikte bu türden haberler, devletin zor durumdaki muhacirlere yaptığı yardımları anlatmaktan öteye gidememiştir. Haberlere göre, yurdundan atılmış, yoksul düşmüş muhacirlere padişah yardım eli uzatmış, onların her türlü ihtiyacını karşılayarak iskân edilmelerine yardımcı olmuştu. İkinci türden haberler ise halkın biçare Çerkes muhacirlere yaptığı yardımları anlatan haberlerdir. Muhacirler iskân yerlerine nakil edilirken gerekli yol ve nakliye ücretinin hayırsever halk tarafından karşılandığının altı çizilerek o yörenin halkına teşekkür edilmiştir. Bazı

⁹ Osman İbrahimov, “Osmanlı Devleti’nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5, Kars 2016, s. 86

¹⁰ Esra Dik, “Türkiye’de Resmi Gazete’nin Serüveni”, *Memleket Siyaset ve Yönetim*, sayı, 4, 2009/11, s. 169

¹¹ Atilla Girgin, *Türkiye’de Yerel Basın, Der Yayınları*, İstanbul 2009, s. 17

¹² Ebru Benzer, “*Takvim-i Vekayi’nin 1831-1834 Yılları Arası Transkripsyonu*”, s. 9

¹³ Uğur Akbulut, “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”, s. 36

¹⁴ Kenan Demir, “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve Gazeteler” s. 62

bölgelerde muhacirlerin oturacakları evler bizzat o bölge halkının el emeği ve sermayesi ile yapılmıştır. Devlet memurlarının ve devlet erkânının hatta kimi zaman hanedan üyelerinin yaptığı maddi yardımlar, kuruşu kuruşuna gazetede yayınlanarak, bu yayınların halkın yardım kampanyalarına katılmasını teşvik etmesi amacı güdülmüştür. *Takvim-i Vekayi*, kamuoyunu göçmenlerin zor durumda olduğu ve onlara yardım edilmesi konusunda bilinçlendirmek istemiştir. *Takvim-i Vekayi*, Çerkes muhacirlerin Osmanlı topraklarına akın ettikleri 1863 ile 1865 yılları arasında sıklıkla muhacirlere dair haberleri sıklıkla yayınlamıştır. Çerkesistan’da yapılan Kafkas-Rus Savaşlarından bahisle Çerkes kabilelerinin durumunu betimlemiştir. 1863 yılı itibariyle Rusya, Çerkesistan’ın işgalini büyük oranda tamamlamış, işgal ettiği yerlerdeki halkı, Osmanlı Devleti’ne göçe zorlamıştı. *Takvim-i Vekayi*, muhacirlerin göç yoluna düşmelerine ve Osmanlı Devleti’ne gelmelerine ağırlıklı olarak yer vermiştir. Muhacirlerin geçici iskân mahallerine, oradan da kalıcı olarak iskân edilecekleri köy ve kasabalara gitmelerini ve bu sürede hâsıl olan ihtiyaçlar ile bu ihtiyaçlarının karşılanmasını haber yapmıştır. Muhacirlere yapılan yardımlar gazetenin en çok üzerinde durduğu haberlerdir. Yalnızca padişah ve memurların değil eşraf ve ahalinin yardımları da isimleri ve yardımlarının miktar ve cinsleri ile beraber gazetede ilan edilmiştir. Gazetenin bu tavrıyla yardım konusunda teşvik edici bir görev üstlendiğini söylemek mümkündür.

Devletin resmi yayın organı olarak yayın yapan *Takvim-i Vekayi*’nin dili resmi bir dildir. Devlet ve padişah adına yayın yapıldığı kullanılan ifadelerde kendisini göstermektedir. Muhacirlere yapılan yardımların ve gösterilen iyi niyet ve merhametin padişah tarafından takdirle karşılandığı hemen hemen her haberin sonunda ifade edilmektedir. Bu ifade ekseriyetle “*ahali-yi merkumenin şu suretle vaki olan hemt ve muavenetleri isra hemt olarak şayan-ı takdir ve tahsin bulunmuştur*” şeklinde her haberlerin sonunda yer almıştır.

Devlet ve padişah adına yayın yapıldığının bir kanıtı da padişahın muhacirlere ihsanı olarak yapılan yardımların sıkça yer almasıdır. Gazetede, “*Devletlü, İsmetlü Sultan-ı Aliyyüşşan Hazretleri taraf-ı ismetpenahilerinden muhacirin-i Çerakiseye 10 bin kuruş ihsan buyurulmuştur*”¹⁵ şeklinde birçok haber vardır. *Takvim-i Vekayi*’de resmi yazıların, kararların, terfilerin, ceza hükümlerinin yayınlandığı ve bu özelliğinden dolayı resmi gazete hükmünde yayın yaptığı bilinmektedir. Muhacirlerle ilgili haberler de

¹⁵ *Takvim-i Vekayi*, No 734, 25 Şevval 1280 (3 Nisan 1864)

bazen resmi evrakın ilanı şeklinde gazetede yayınlanıyordu. Örneğin, Erzincan civarında misafir olan ve erzak yardımı alan Çerkeslerle ilgili haber “vukuat-ı resmîye” başlığı ile yayınlanmıştır. Ayrıca Osmanlı basın tarihinin ilk örneği olan *Takvim-i Vekayi*, Tanzimat dönemi memur ve yöneticilerini yetiştiren bir mektep olmuştur.¹⁶ Gazete, 1840 yılına kadar Osmanlı’nın tek Türkçe gazetesi olarak kalmış ve Cumhuriyet’in ilanına kadar aralıklarla da olsa yayın hayatına devam etmiştir.

Osmanlı basınının ikinci gazetesi William Churchill tarafından çıkarılan *Ceride-i Havadis*dir. 1840 yılında çıkmaya başlayan gazetenin sahibi William Churchill İngiliz gazetelerin muhabirliğini yapmakla birlikte bir tüccardı.¹⁷ 1864’e kadar on günde bir çıkan gazete bu tarihten sonra haftalık olarak çıkmaya başlamıştır.¹⁸ Abonelerinin dışında nezaretler, konsolosluklar ve kıraathanelerde dağıtılmıştır. Okuyucu tarafından yeterli ilgiyi görmemesi nedeniyle 1843’te kapanmıştır. Devletten aldığı 3000 kuruşluk maaş yardımı ile yeniden yayına başlamıştır.¹⁹ Mayıs 1843’te kapatılmasının nedeni tirajının düşük olmasıydı. Devlet, gazetenin çıkarılması için başlangıçta verdiği yardımı da kesmişti. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle, 138. sayıda son yayınını yapmıştı.²⁰ 1843 yılı Ekim ayında ise Churchill bir arzuhal yazarak eğer devlet yardım ederse gazeteyi tekrar çıkarabileceğini ifade etmiş ve kendisine aylık 2.500 kuruş bağlanarak *Ceride-i Havadis* yeniden yayına başlamıştı.²¹

Gazetenin, Havadisat-ı Dâhiliye bölümünde yurt içi haberler, İstanbul’da yaşanan gelişmeler ve resmi yazılar yer alıyordu. *Takvim-i Vekayi*’nin yayınlanamadığı dönemlerde idari yazılar, *Ceride-i Havadis*e veriliyordu. Bu durum, onun devletin resmi gazetesi olduğu savını güçlendirmektedir. *Takvim-i Vekayi*’den umulan fayda sağlanamayınca Sultan Abdülmecid’in yeni gazeteyi desteklediği gözlemlenmiştir.²² Gazetenin Havadisat-ı Hariciye kısmında, yabancı gazetelerden tercüme edilen haberler yayınlanmaktaydı. Gazetenin yurtdışı muhabirleri de vardı. Kırım Savaşı’nda bir ilki gerçekleştirerek, “savaş muhabirliği” kavramını Türk basınına hediye etmiştir.

¹⁶ Atilla Girgin, *Türkiye’de Yerel Basın*, s. 18

¹⁷ Uğur Akbulut, “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)” s. 37

¹⁸ Ziyad Ebbüzziya, “Ceride-yi Havadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 7, İstanbul 1993, s. 406

¹⁹ Ziyad Ebbüzziya, “Ceride-yi Havadis” s. 406

²⁰ Hamza Çakır, “Türkiye’de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özek Gazete CERİDE-İ HAVADİS”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, sayı7, Mart 2012, s. 18

²¹ Hamza Çakır, “Türkiye’de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özek Gazete CERİDE-İ HAVADİS”, s. 20

²² Ziyad Ebbüzziya, “Ceride-yi Havadis”, s. 406

Churchill, Kırım Savaşı'nı yakından izleyerek yabancı gazeteler için de muhabirlik yapmıştır. Savaş haberleri için *Ruzname-i Ceride-i Havadis* eki çıkarılmıştır.²³ 121. sayı sonrası gazetenin adı da *Ruzname-i Ceride-i Havadis* olarak değiştirilerek yayınına devam edilmiştir.²⁴ *Ceride-i Havadis* çeşitli ilanlar yayınlarak bundan gelir elde etmiştir. İlk ölüm ilanı da bu gazetede yer almıştır.²⁵

Gazete ne kadar haber gazetesi olsa da kamuoyu oluşmasına önemli katkıları olmuştur. Politika, ekonomi ve dış haberlere ağırlık veren gazete bazı gelişmelerle ilgi odağı olmuştur. Özellikle Kırım Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Kırım'dan gönderilen haberlerin halka ulaşmasının tek kaynağı *Ceride-i Havadis* idi. Kırım Savaşı'nın merak ile takip eden halk bu dönemde gazeteye ilgi göstermiştir. *Ruzname* adlı günlük ilavelerle çıkmaya devam eden gazete *Tercüman-ı Ahval* gazetesi ile yazılı bir mücadeleye girmesi ile kendisine olan okuyucu ilgisini arttırmıştır.²⁶ Şinasi ve Agâh Efendilerle münakaşayı yayın üzerinden devam ettirmesi ile halk bu mücadeleyi yakından takip etmiştir.

Ceride-i Havadis'in Kafkasya'nın işgali ve Çerkeslerin göçüne dair haberleri *Takvim-i Vekayi*'nin bu konudaki tavrından farklı değildir. İçerik farklı olsa da yaklaşım aynıdır. İlk defa taşraya muhabir gönderme, ana gazeteye ek ilave yayınlama, edebi tercümeler ve ansiklopedik bilgiler verme gibi ilklere imza atması²⁷ ve Türk basını için bir basamak, bir deneyim olması açısından oldukça önemli olan *Ceride-i Havadis*, 1864 yılına kadar yayınlanıp daha sonra kapanmıştır. *Takvim-i Vekayi*'nin yalnızca resmi yazıları yayınlaması göz önüne alındığında, *Ceride-i Havadis*'in yayınlarının Osmanlı Devleti'nde gerçek manada gazeteciliğin başlangıcı olduğu söylenebilir. *Ceride-i Havadis*'te ilk defa tiyatro oyunlarının tercümesi, tefrika olarak yayınlanmıştır. Opera ve diğer sanat dallarından da bahseden gazete, okuyucunun ufkunu açan sanat ve edebiyatı, sanatsever okuyucu ile buluşturan bir adres olmuştur.²⁸

²³ Uğur Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)", s. 40

²⁴ Saliha Özen, "*Ceride-i Havadis Gazetesi'nin Gözünden 1853-1856 Kırım Savaşı*", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2016, s. 12

²⁵ Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", s. 64,65

²⁶ Hamza Çakır, "Türkiye'de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özek Gazete CERİDE-İ HAVADİS", s. 21

²⁷ Ziyad Ebbüzziya, "Ceride-yi Havadis", s. 407

²⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988, s. 49

Ceride-i Havadis ve *Takvim-i Vekayi* üzerinde çalışma yapanların ortak söylemi, bu gazetelerin tirajların düşük olduğudur. Bunun nedeni olarak okur-yazar oranının az olması gösterilmektedir. Ancak bu, kısmen doğru olmakla birlikte tek geçerli sebep değildi. Çünkü 1860'tan sonra yayına başlayan *Tercüman-ı Ahval*, *Tasvir-i Efkar* ve ardılları, 10 binden fazla satılan gazeteler olmuşlardır. Buna bağlı olarak denilebilir ki asıl mesele okur-yazarın az olması ya da bazı araştırmacıların iddia ettikleri gibi gazete fiyatlarının pahalılığı değil toplumun gazete okumaya alışkın olmamasıdır. Osmanlı toplumu başlangıçta gazete okumanın önemini kavrayamamıştı. *Takvim-i Vekayi*, zorunlu abone sistemi ile *Ceride-i Havadis* de berberler dükkânları gibi kalabalık yerlere ücretsiz gazete bırakarak toplumun gazete okuma alışkanlığı geliştirmesine katkıda bulunmuştur.²⁹ Böylelikle haberler daha çok insana ulaşmıştır.

Türk basınının ilk Türkçe gazeteleri olan *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis* devlet desteğinde yayın yapmaları nedeniyle bağımsız yayın yapamamışlardır. Haberler çoğu zaman yorumsuz olarak yazılıyordu. Özellikle resmi yazılar ve kararlar ilave yapılmadan olduğu gibi neşrediliyordu. Ayrıca kullandıkları ağır dil nedeniyle halkın her kesimine hitap etmekten uzaktılar. Bunların yanında vaat ettikleri gibi düzenli çıkamamış olmaları, haberleşmenin aksamasına neden olmaktaydı. Bu nedenle de Osmanlı kamuoyunda yeni bir gazete ihtiyacı doğmuştu. Bu boşluğu doldurma talebi ilk olarak Agâh Efendi'den gelmiştir. Agâh Efendi, tıbbiye okumuş, devlet tarafından yurt dışına gönderilmiş başarılı bir şahsiyettir. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca biliyordu. Bildiği yabancı diller Tercüme Odası'na girmesini sağlamıştı.³⁰ Agâh Efendi'nin yayıncılıktaki yardımcısı kendisi gibi modern eğitim almış bir memur olan Şinasi'ydi. Edebi çalışmalarıyla bilinen Şinasi, yurtdışına gidip Avrupa mecmualarını incelemiştir. *Tercüman-ı Ahval* çatısı altında buluşan iki müteşebbis, Osmanlı kamuoyuna bir fikir gazetesi hediye etmişlerdir. 1860 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye yaptıkları başvuru ile gazete yayınlama iznini almışlardı.³¹ Bu gazete, Türk basınının özel sermaye ile açılan ilk gazetesi olacaktı(21 Ekim 1860).³² Devletten maddi destek almaması, *Tercüman-ı Ahval* yazarlarının idari mekanizmayı ve kararlarını objektif bir şekilde eleştirebilmeleri sonucunu doğurmuştur. Eleştirel yaklaşım daha önceki iki gazetede

²⁹ Hamza Çakır, "Türkiye'de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özek Gazete CERİDE-İ HAVADİS, s. 26

³⁰ Suat Sezgin, "Tercüman-ı Ahvalle Gelen Başlangıç", *Prof. Dr. Ersan İlal'e Armağan İletişim ve...* İstanbul 2014, s. 112

³¹ Uğur Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)" s. 40

³² Suat Sezgin, "Tercüman-ı Ahvalle Gelen Başlangıç", s. 112

bulunmayan özelliklerdi. Gazetede yayınlanan siyasi makaleler, onu Türkiye’de fikri gazeteciliğin öncüsü yapmıştır.³³

Haftada bir çıkması planlanan gazetenin 25. sayısına kadar Şinasi yazıları ile yer almıştır. 25. sayıdan sonra Şinasi, *Tercüman-ı Ahval* ile yollarını ayırmıştır.³⁴ Şinasi’nin ayrılmasından sonra haftada üç ve sonradan dört kez yayınlanmaya başlamıştır. İlk kez *başyazı* uygulamasını başlatmıştır. Ayrıca tefrika usulünü de gazetelere getirmiştir. İlk yayınlanan tefrika Şinasi’nin yazdığı Şair Evlenmesidir.³⁵ Tefrikalar, edebiyatseverleri gazeteye çekmek için başarılı bir yöntem olmuştur. Halkın gazeteyi anlayabilmesi için sade bir Türkçe kullanılmasının önemini kavrayan *Tercüman-ı Ahval* yazı dilini sade tutmuştur.³⁶ Herkesin anlayabileceği seviyede yazmaya gayret etmiştir.

Haberler, Havadis-i Dâhiliye, Havadis-i Hariciye, İlanat başlıkları altında yazılmıştır. Siyasi konuların yanında eğitim, kültür, İstanbul’un sorunları, Kafkasya muhacirlerinin durumu gibi çeşitli konular halkın bilgisine sunulmuştur. Çerkeslerin Kafkasya’dan haksız olarak çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti’ne göçü gazete de geniş yer bulmuştur. *Tercüman-ı Ahval* 790 sayılık yayın hayatına 8 Mart 1866 yılında son vererek kapanmıştır. *Tercüman-ı Ahval* basın hayatının ilk özel gazetesidir ve *Takvim-i Vekayiye* benzeyen *Ceride-i Havadisten* sonra resmi çizginin dışına çıkan ilk gazetedir. Haberler daha serbest bakış açısı ile yazılmıştır. Gazetenin resmi tebliğ yayınlama aracı olması dışında kullanılmış olması ile artık “efkâr-ı umumiye” gerçek manası ile oluşturulmuş oldu.³⁷ Okuyucuya yeni bir bakış açısı kazandırmanın ilk basamağı *Tercüman-ı Ahval* olmuştur ve bu gazete arkadan gelecek olan diğer gazeteler için bir okul görevini yerine getirmiştir.

1861’den sonra *Tercüman-ı Ahval* ve arkasından gelen gazetelerin siyasi çevrelerde ve kamuoyunda yaptığı etki ile siyasi bir gerginlik doğurmuştu. Bundan sonra devam edecek olan bu gergin hava gazetelerde yayınlanan siyasi haber ve makalelerin eseri idi.³⁸ Çerkesistan’daki savaşlar gazetede geniş yer bulmuş olmakla birlikte Çerkeslerin mücadelesi ve direnişi övgü ile anlatılmıştır. *Takvim-i Vekayi*’de yer alan

³³ Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri”, s. 257

³⁴ Kenan Demir, “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve Gazeteler” s. 67

³⁵ Suat Sezgin, “Tercüman-ı Ahvalle Gelen Başlangıç”, s. 113

³⁶ Uğur Akbulut, “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”, s.41

³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 156

³⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 154

yardım haberlerinin benzeri *Tercüman-ı Ahval*'de de yayınlanmıştır. Çerkesistan'dan alınan haberler "Havadis-i Hariciye" başlığı altında verilmiştir.

Agâh Efendi ile çalıştığı *Tercüman-ı Ahval*'den ayrılan Şinasi, yeni bir gazete çıkarmak için Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye başvurarak gerekli izni aldı. Böylelikle 27 Haziran 1862 tarihinde Türk basın tarihinin ikinci özel gazetesi olarak fikir ve siyaset hayatına canlılık getirmiş oldu. Gazetenin sahibi İbrahim Şinasi, başlangıçta geleneksel eğitim almasına rağmen kendi çabaları ile Fransızca öğrenmiş ve memuriyet hayatında sivrilmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın güvenini kazanarak Paris'e gönderilen öğrencilerin arasına girebilmiştir. Paris'te edebi ve siyasi birçok etkinlikte bulunarak kendisini ve fikir dünyasını geliştirme fırsatını yakaladı. İlk tecrübesi olan *Tercüman-ı Ahval*'deki yazarlığından sonra kendi gazetesinde Türk edebiyat ve düşünce dünyasının önemli isimleri ile yola devam etmiştir. Bunlardan biri Namık Kemal, diğeri Recaizade Ekrem'dir.³⁹

Gazete haftada iki kez yayınlanacağını duyurmuştur. Mukaddimesini Şinasi yazmıştır. Mukaddimesinde gazetelerin önemine değinerek milletin devamı için gazetelerin şart olduğunu belirtmiştir. Basın ileri görüşlülüğü ile devlet mekanizmasını uyaracak bir organ olmalıdır. Şinasi'ye göre devletin sürekliliği için milli gazetelerin çıkarılması, halkın sesinin duyurulması şarttır.⁴⁰ Şinasi, kamuoyunun önemine değinen ilk isimdir. Devlet meselelerinde halkın kanaatinin alınmasının lüzumlu olduğunu yazarak bir ilke imza atmıştır.⁴¹

Şinasi, yazılarında hükümetin uyguladığı politikaları eleştirmiştir. Ülkenin durumundan bahsederek yoksulluk ve şehirlerin çeşitli sorunlarını ele almıştır. Dış politika ile ilgili olarak da Kafkasya ve Lehistan'a dair haberlere sık sık yer vererek Rusya'nın Kafkasya'daki işgalci tutumunu eleştirmiştir.⁴² İlk kez hürriyet, meşrutiyet, millet ve milliyet kavramlarından bahsetmiştir.⁴³ Gazetede muhalif tavrından dolayı baskılara maruz kalan Şinasi, 1864'te Paris'e kaçmıştır. Gazeteyi Namık Kemal çıkartmaya

³⁹ Necdet Hayta, "Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi(1278/1862-1286/1869)", Ankara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990, s. 9

⁴⁰ Uğur Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)", s. 42, 43

⁴¹ Atilla Girgin, *Türkiye'de Yerel Basın*, s. 29

⁴² Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri", s. 258

⁴³ Uğur Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)", s. 43

devam etmiştir.⁴⁴ Namık Kemal, gazeteye yeni bir soluk getirmiştir. Eğitim, siyaset, maliye, Türkçe eğitim gibi birçok konuda yazılar kaleme almıştır. *Tasvir-i Efkâr*, kısa süre içerisinde, *Yeni Osmanlıların* merkezi haline gelmiştir.⁴⁵

Namık Kemal'in kalemi gazetenin düşünce ve siyaset üretme mecrası olma niteliğini artırmıştır. XIX. yüzyılın Rusya ile gerek siyasi gerekse askeri mücadelelerle geçmesi Namık Kemal'de bir Rus karşıtlığı oluşturmuştu. Rusya'nın Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlardaki Müslümanlar üzerindeki baskısı onu rahatsız ediyordu. Yazılarında Rusya'yı ve Osmanlı Devleti'nin Rus yanlısı yöneticilerini ağır eleştirmiştir.⁴⁶ *Tasvir-i Efkâr*, yayın politikası olarak Kafkasya Müslümanlarının yanında olduğunu belirten yazılara yer vermiştir. *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis*'ten farklı olarak Rusya'nın Çerkesler üzerindeki baskısını eleştirmiştir. Kafkasya'da yaşanan mücadelelere sayfalarında geniş yer vermiştir. Havadis-i Hariciye başlığı altında Asya haberlerini verdiği alt başlıkta Çerkes kabilelerinin direnişlerini zengin betimleme ve açıklamalar ile yazmışlardır. Çerkeslerin muhacir durumuna düşüp Osmanlı topraklarına gelmeleri de sık sık haber olmuştur.

Namık Kemal, Şark Meselesi yazısı yüzünden idarenin tepkisini çekmişti. İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendi ve Erzurum'a atandı ancak görev yerine gitmedi. 1867'de Paris'e kaçtı.⁴⁷ Bundan sonra gazeteyi Recaizade Mahmut Ekrem çıkartmaya devam etti. *Tasvir-i Efkâr*, 1868'de 830. sayısını yayınlarak yayın hayatına veda etti.

Tasvir-i Efkâr, Şinasi'nin kendi gazetesi olması nedeniyle fikirlerinin ve siyasi olaylara bakışının yansımalarını gazetede ki haberlerde daha iyi görmek mümkündür. Karadağ'da çıkan isyanlar ile Karadağ'daki Türklerin kaleden çekilmesi konularına çok da itibar göstermeyerek kararları oluğu gibi yayınlamıştır. Hiçbir yorumda bulunmamıştır. Ancak Çerkeslerin sürgünü ve Kafkasya'nın işgali meselesinin üzerinde uzun uzadıya durarak sık sık bu konudaki fikirlerini beyan etmiştir.⁴⁸ Şinasi'nin "Ceride-i Askeriye" makalesinde savunduğu fikre göre Osmanlı toplumunun ilk ödevi atalarının bıraktığı devleti korumak ve bıraktığı toprakları işgalcilerden emin hale getirmektir. Bu

⁴⁴ Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri", s. 258

⁴⁵ Nesimi Yazıcı, "Tasvir-i Efkâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 40, İstanbul 2011, s. 139

⁴⁶ Selahattin Çiftçi, "Namık Kemal'in Eserlerinde Rusya ve Ruslar", *Türkiyat Mecmuası*, cilt 25, Bahar 2015, s. 34, 35

⁴⁷ Necdet Hayta, "Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)", s. 18

⁴⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 187

doğrultuda değerlendirdiği Çerkesler ve Kafkasya meselelerine makalelerinde oldukça ilgi göstermiştir.⁴⁹

Çerkesistan meselesi ile özellikle ilgilenen ve Çerkeslerin Rusya'ya karşı takındığı tavrı haklı gören *Tasvir-i Efkâr*, Şeyh Şamil'in hayatını ve mücadelelerini 26 Haziran 1863 tarihli nüshasından başlayarak tefrika olarak yayınlamıştır. Kamuoyunu dikkatini Şeyh Şamil ve Kafkasyalıların Ruslara karşı giriştikleri mücadeleye çekerek bu konuda bir farkındalık oluşmasında etkili olmuştur. Çerkesistan'a dair yapılan haberler sayesinde okuyucu Çerkeslerin durumundan haberdar olmuş ve haklı mücadelelerini öğrenmiştir. Bu durum Çerkesler muhacir olarak Osmanlı Devleti'ne sığındığında yerli halkın Çerkeslere iyi muamele ile yardımlarda bulunmasına katkı sağlamıştır.

Takvim-i Vekayi ile başlayan Osmanlı basın faaliyetleri *Takvim-i Vekayi*'nin yayın politikasına benzeyen *Ceride-i Havadis* ile devam etmiştir. Bu iki gazete biri doğrudan devletin resmi yayın organı olması diğeri ise devletten destek alması nedeniyle yeterince bağımsız yayın yapamamışlardır. Ancak yine de hem halkın bilinçlendirilmesine yardımcı olmuşlar hem de sonraki gazeteler için öncü olmuşlardır. Kamuoyuna basını tanıtan, gazete okuma alışkanlığı aşılayan birer öncü görevindedirler. Gazeteciliğin Osmanlıda bir meslek haline gelmesinin başlangıcı olmuşlardır.

Takvim-i Vekayi'den 29 yıl sonra özel sermaye ile açılan ilk gazete *Tercüman-ı Ahval* yayına başlamıştır ve bunun ardından birçok gazetenin yayına girmesiyle beraber gazete gerçek anlamını bulmuş oldu. Ardından *Tasvir-i Efkâr*'ın bu gazeteler arasına katılması ile sadece bir haber kaynağı olmanın ötesine geçen gazete siyasi fikirlerin yayılma noktası oldu. Namık Kemal, Şinasi, Agâh Efendi ilk gazeteciler olarak Osmanlı yönetimini eleştirerek yeni muhalif gazeteciliğin öncüsü oldular. Bu ilk muhalif gazetelerin açtığı yolda *Basiret*, *İbret*, *Ulum*, *Diyojen*, *Sabah*, *Hadika*, *Terakki*, *İttihat* gibi birçok gazete yayınlandı. Ali Suavi'nin *Muhbir*, Namık Kemal'in *Hürriyet* gazeteleri büyük ses getiren gazetelerdir. Yurt dışında yaptıkları yayınlar ile Osmanlı Devleti yöneticilerini eleştirmeye devam etmişlerdi. Osmanlı basını bu gazeteler ve gazeteciler ile fikir tartışmalarının merkezi haline gelmiştir.

⁴⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 202, 203

Türk basını *Takvim-i Vekayi* ile doğmuş, *Ceride-i Havadis* ile kökleşmeye başlamıştı. Basının çok sesliliğine ve muhalif bir takım fikirlerin yayılmasına katkı sağlayan ilk özel gazeteler olan *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir Efkâr* Türk basın tarihi açısından dönüm noktası niteliğindedirler. Bu gazeteler bir takım yeni fikirlerin savunuculuğunu yaparak basının bir fikir belirtme organı olarak yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bu ilk özel gazetelerle birlikte yeni bir siyasi ortam oluşmuştur. Okuyucuyu bilgilendirmekle kalmayıp fikri olarak eğitip yönlendirmişlerdir. Bu gazetelerin yazarları özellikle Şinasi ve Namık Kemal, XIX. yüzyıl Türk siyasi hayatının ve fikir hayatının en önemli çehreleri olmakla birlikte Türk gazeteciliğinin de başöğretmeni konumundadırlar. Bunlara ilave olarak yazıları ile Türk Edebiyatı'nın gelişmesi ve değişmesine ivme kazandıran şahsiyetlerdir. Bu ilk gazetelerin ve gazetecilerinin teşebbüsleri neticesine gerçek manada geçek anlamda bir kamuoyu oluşmuştur.

1.2.Basının Kamuoyu Oluşturmadaki Etkisi ve Osmanlı Basınının Çerkesistan Meselesindeki Tavrı

Takvim-i Vekayi'de Çerkeslere dair haberler sıkça yer almıştır. Ruslarla yapılan savaşıardan bahisle Çerkeslerin kahramanca vatanlarını savundukları anlatılmıştır. Çerkeslerin açlık ve yoksullukla da savaşmak zorunda kalmaları Osmanlı Devleti'ne göçe hazırlandıkları sıkça bu gazetede yer bulmuştur. Çerkeslerin gelmek üzere olanlarının sayıları ne durumda oldukları daha onlar gelmeden haberlerinin alındığının göstergesidir. Bunlardan başka muhacirlerin karaya çıktıkları limanlar ve nereye yerleştirileceklerine dair haberler yer almıştır. Geçici iskânları ve iskân mahallerinde ihtiyaç duydukları kaynaklardan bahsedilmiştir. Bu ihtiyaçlar ilk olarak giyecek ihtiyacıdır ki muhacirlerin çoğu kış aylarında gelmişlerdir ve giysileri onları soğuktan korumada yetersizdir. Bir diğer ihtiyaç karaya çıktıktan sonraki geçici ve kalıcı iskân olunacakları yerlere gidebilmek için gerekli olan araba ve hayvanlardır. Kalıcı olarak iskân edilecekleri köy ve kasabalara geldikten sonraki en önemli ihtiyaç barınabilecekleri bir evdir. Muhacirlerin hemen tarım ya da ticarete başlayıp gelir elde edeceği beklenmediği için ilk mahsullerini alacakları zamana kadar yiyecek ve zahireye gereksinimleri vardır. Tarım yapabilmelerinin şartı olarak gerekli arazilerin teminine dair haberler *Takvim-i Vekayi*'nin haberlerinde en çok yer alan haberlerdir.

Takvim-i Vekayi'nin çizgisi genelde muhacirlere yapılan yardımları ilan etmek şeklindedir. Haberlerin çoğu muhacirlerin perişan halde oldukları ve giyecek, yiyecek,

geçici iskân olacakları yerlere ve kalıcı iskân olacakları yerlere gitmek için gerekli olan nakliye aracı ve bunların masrafına dairdir. Haberlerden anlaşıldığı üzere bu minvalden ihtiyaçları çoğu zaman misafir edildikleri yerlerin ya da iskân edildikleri yerlerin ahalisi tarafından karşılanmıştır. Muhacirlerin oturacakları evlerin kimi zaman arazisi kimi zaman ücreti hayırseverler tarafından karşılanmıştır. Yöre ahalisi evlerin yapımına katkı bulunmakla kalmayarak yapım aşamasında da çalışmışlardır. Hem nakdi hem bedensel olarak yapılan yardımların örneği çoktur. Ayrıca giysi, kumaş, mezra, çiftlik arazisi cinsi bağışlar da bulunmaktadır.

Takvim-i Vekayi dönemin gazeteleri arasında yardım konusuna en çok yer verenidir. Halktan, eşraftan, memurlardan ve devlet erkânından yardım yapanların isimleri ve yardımların para olarak miktarı ya da eşya olarak cinsi ve miktarı yazılarak gazetede ilan edilmiştir. Genellikle yardım haberleri ve bunların ilanı padişahın takdir ve şükranı ile noktalanmıştır. Ahalinin gösterdiği iyi niyet ve memurların gösterdiği çalışma azmi hep takdirle anılmakla kalmamış kamuya ilan edilmiştir.

Dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in muhacirlere iyi niyet ve merhametle muamele ettiği ve sık sık yardımda bulunduğu gazetenin en çok değindiği konudur. Padişah'tan başka şehzade efendiler ve diğer hanedan üyeleri de bağışta bulunmuşlardır. *Takvim-i Vekayi*'nin muhacirler karşısında takındığı tavır onları yardıma ve korunmaya muhtaç biçareler olarak görerek kendilerine iyi muamelede bulunmayı ve maddi manevi yardımda bulunmayı görev olarak bilmesi şeklindedir. Padişah hazretlerinin halife sıfatının da etkisi ile bu konuya çok önem verdiği ve muhacirlerin hızlı ve usulüne uygun olarak bir an önce yerleştirilmesini emrettiği gazetede hemen hemen her haberde belirtilmiştir.

Tasvir-i Efkâr gazetesi, *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis*ten farkı yayın politikasındaki bağımsızlıktır. *Takvim-i Vekayi* doğrudan devletin resmi haber kaynağı olmasından ve resmi kararları ve ilanları yayınlamasından dolayı bağımsız bir gazete olması düşünülemezdi. *Ceride-i Havadis* ise daha başlangıçta devletten para yardımını alarak yayına başlamıştı ve *Takvim-i Vekayi* yayınlanmadığı günlerde ancak bu gazetede yayınlanacak cinsten olan resmi yazılar, iradeler *Ceride-i Havadis*'te yayınlanıyordu. Bu nedenle *Ceride-i Havadis*'in de bağımsız yayın politikası tartışmalıdır. Ancak *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkâr* siyasi olarak ve maddi olarak devlete ya da başka bir kuruma değil yalnızca kendi vicdanlarına ve halka karşı sorumluydular. Bu iki özel

gazete sahipleri ve muharrirlerinin düşüncelerini, kaygılarını taşıyorlardı. Şinasi halkı aydınlatma ve düşündürme misyonu ile matbaaya çevirdiği evinin alt katında gece gündüz çalışıyor hem gazetenin makalelerini yazıyor hem de gazetesinin tab edilmesine uğraşıyordu.⁵⁰ Gazete onun için hayati öneme sahip bir işti ve toplumun gelişmesi için çok önemli bir araçtı.

Peyami Safa'nın gazetecilerin piri diye nitelediği Agâh Efendi,⁵¹ Şinasi ve Ziya Paşa'nın kişisel başarıları ve halkı aydınlatmayı amaç edinmeleri onların çıkardığı *Tercüman-ı Ahval*, *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-yi Havadis*'ten daha uzak ve daha başarılı bir çizgiye taşıyordu. Başarıları dili sadeleştirerek okuyucunun anlayabileceği hale getirmekten başka siyasi, ekonomik ve sosyal konularda onları düşünmeye itmekten doğar. Çerkesistan meselesinde de bakış açıları farklı olmuştur. *Ceride-i Havadis* ve *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan muhacirlerin yerleştirilmesi ve onlara yardım edilmesi dışında Çerkesistan'ın işgali ile ilgili izahatlı bilgiler vermişlerdir. Özellikle *Tasvir-i Efkâr*, "Havadis-i Hariciye" ana başlığı altındaki "Asya" başlığı ile Çerkesistan'dan alınan haberleri vermiştir. Yazılanlar kuru birer haber olmaktan ziyade Çerkeslerin haklı mücadelesini Osmanlı okuyucusuna duyuran haberlerdir. Çerkeslerin vatanlarını koruma duygusu ile üstün bir manevi ve bedensel güçle savaştıklarını anlatırken durumlarının daha fazla mücadeleye elverişli olmadığını da esefle anlatır niteliktedir. *Ceride-i Havadis* ve *Takvim-i Vekayi* kamuoyunu Çerkes muhacirlerin yardıma muhtaç olduğuna ve onlara devletin elinden gelen yardımı yaptığını ancak yine de halkın yardımları ile ancak muhacirlerin iskân edilip düzenli bir hayata kavuşabileceklerine ikna etmeye çalışıyordu. *Tercüman-ı Ahval* ise kamuoyunun dikkatini Çerkesistan'ın haksız yere işgal edildiğine Çerkeslerin eşsiz bir dirayet ve azimle Ruslara karşı savaştığına çekmeye çalışıyordu

Gazete satışlarının bu denli az olduğu hatta aralarında en yüksek tiraja sahip olan *Tasvir-i Efkâr*'ın bile en çok 24 bin satışa ulaştığını düşünerek kamuoyu oluşturabilmedeki etkileri küçümsenebilir. Ancak bu bakış açısı yanlıştır zira Osmanlı toplumunun o zamanki dinamikleri bugünkünden çok farklıydı. İnsanlar kıraathanelerde toplanıp siyasi konuları tartışıyorlar ve beraberce gazete okuyorlardı. Gazetenin bir

⁵⁰ Hamza Çakır, "Türkiye'de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özek Gazete CERİDE-İ HAVADİS", s. 34

⁵¹ Peyami Safa, "Agâh efendi Kimdir?", Cumhuriyet Gazetesi, 8 Kânunusani (Ocak) 1938

nüshası onlarca kişiye ulaşıyordu.⁵² Kırathanelerden başka berber dükkânları, kahvehaneler, lokantalar gibi halkın birbiri ile temas ettiği yerlerde bu gazete haberleri kulaktan kulağa hızla yayılıyordu.

Osmanlı Devleti haberlerin kamuoyuna ulaşmasında ve toplumsal bir etki yaratmasında basının önemini geç anlamış olsa da batılılar ve Osmanlı tebaası gayrimüslimler bu etkiyi biliyor ve çok iyi kullanıyordu. Yunan isyanında, Sırp isyanında yaşananları tek taraflı olarak basına yansıtmak eğiliminde olan Avrupa basını kamuoyuna Türkleri, Hristiyanları katleden zalimler olarak tanıtıyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin isyanlar sırasında bölge Müslümanlarının daha çok zarar gördüğünü anlatacak bir aracı yoktu. Bunu Osmanlı topraklarında seyahat eden ve daha sonra Osmanlı ordusunda görev alan İngiliz deniz subayı Adolphus Slade çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur.

“ Sakız meselesinde Rumlar, Yunanlılar Avrupa'ya kendi hikâyelerini istediği şekilde anlattılar. Türkler ise ya aleyhlerinde neler söylendiğini bilmediklerinden ya da söylenenlere ehemmiyet vermediklerinden susup kaldılar. Bundan dolayı onlara kolayca birçok barbarlıklar isnat olundu. Bereket versin ki Türkler, bu isnatlara cevap verecek gazete ve matbuattan mahrum bulunuyorlardı da Hristiyanlık âleminin şerefi lekelenmekten kurtuluyor. Eğer Türklerin seslerini duyuracak gazeteleri olsaydı, zulüm ve vahşet numunesi olarak Yunanlıların adalarda, Fransızların Mısır ve Suriye'de yaptıkları işleri ortaya koyarlardı.”⁵³

XIX. yüzyılın Osmanlı aleyhinde gelişen olaylarının gölgesinde basının yerel ve uluslararası kamuoyundaki rolünün ve etkisinin farkına varan Osmanlı yetkilileri ve aydınları ne kadar geç kalınmış olsa da gazete çıkartma teşebbüsünde bulundular. Böylelikle Çerkeslerin topraklarının ellerinden zorla alınması ve katledilmeleri, sürgün edilmeleri basında yankı bularak kamuoyuna duyuruldu.

⁵² Necdet Hayta, “Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi(1278/1862-1286/1869), s. 633

⁵³ Besim Özcan, “ İngiliz Amirali Sir Adolphus Slade'in Türkiye İzlenimleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 10, Nisan 2017, s. 33, 34

BÖLÜM II: RUSYA’NIN KAFKASYA’YI İŞGALİ

Sürgün kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*ceza olarak belli bir yerin dışında veya belli bir yerde oturtulan kimse göç ise “ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret”* olarak tanımlanmaktadır. Çerkeslerin 1864 yılında yaşadıkları bir göçten ziyade sürgündür. Çerkesler, kitleler halinde ve kendi iradeleri dışında sürülmüşlerdir⁵⁴. Uluslararası hukuka göre sürgün, yani “*insanların kendi ülkelerinden diğer bir ülkeye zorla göç ettirilmeleri*” insanlığa karşı işlenen bir suçtur.⁵⁵Türkiye’de ve dünyada Çerkeslerin anavatanlarından çıkarılması olayının çoğunlukla “göç” terimiyle açıklanması alışıldık bir durumdur. Ancak Justin McCarthy (Ölüm ve Sürgün) ve Tamara Polovinkina (Çerkesya Gönül Yaram) gibi tarihçiler Sürgün kavramının Çerkeslerin yaşadıklarına daha uygun olduğunu savunmuşlardır. Osmanlı Dönemi belgelerinde göç olayını yaşayan topluluklar için zorunlu veya gönüllü olduğuna bakılmaksızın “muhacir” terimi kullanılmıştır.⁵⁶ Dolayısıyla göçmen kelimesinin muhacir kelimesinin birebir karşılığı olduğunu söylemek yanlıştır.

Rusya Devleti, Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyetler Birliği döneminde de sürgün politikasını gerek iç sürgün gerekse dış sürgün olarak çok yaygın olarak uygulamıştır. Tatarlar, Çerkesler, Gürcüler ve Yahudiler, Rusya idaresi tarafından sürgüne uğramış topluluklardır. Özellikle Rusların ülke dışına gerçekleştirdikleri sürgünler telafisi olmayan ve uzun vadede büyük etkileri olan hareketlerdir. ⁵⁷ Çerkeslerin sürgünü de bunlar arasında en acı sonuçları doğuran bir sürgün olmuştur. Çerkesler anavatanından zorla koparılacak sureti ile çeşitli coğrafyalara dağılmışlardır.

2.1.Coğrafi ve Kültürel Açıdan Kafkasya

Kafkasya doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, kuzeyde Maniç Bölgesi, güneyde ise Ermenistan ve Azerbaycan arasını kapsayan Kafkas Dağlarının kuzey ve

⁵⁴ Gökhan Bolat, “Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 6, Nisan-Ekim 2013, s. 127

⁵⁵ Ezeli Azarkan, “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 52, sayı 3, Ankara, 2013, s. 293

⁵⁶ Mehmet Hacısalıhoğlu, “1864 Tehcirinin Araştırmalarda ve Türkiye Kamuoyundaki Konumu”, *1864 KAFKAS TEHCİRİ Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Editör: Mehmet Hacısalıhoğlu, İstanbul 2003, s. 38

⁵⁷ Süleyman Erkan, “Çarlık Rusya’sı ve Sovyetler Birliği Dönemlerinde Etnik Sürgünler”, *Uluslar Arası Suçlar ve Tarih Dergisi*, Sayı 1, Ankara Yaz 2006, s. 155, 156

güneyinde uzanan alandır. Çerkesler ise çok fazla sayıda topluluğun yaşadığı Kafkasya'nın yerleşik halklarından biridir.⁵⁸Bölgenin dağlık yapısı nedeniyle bölge halkları kendine has kültürlerini bozulmadan korumuş ve XIX. yüzyıla taşımışlardır. Sarp dağların geçit vermez yapısı kavimlerin bir arada toplanmasını engellemiştir. Bu nedenle Kafkasya'da yaşayan çeşitli topluluklar arasında bir siyasi birlik sağlanamamıştır. Coğrafi yapısı kendi içerisindeki siyasi birliği sağlamasını engellediği gibi başka kavimlerin de burada kalıcı olmasını zorlaştırmıştır. Bölgeyi çevreleyen sarp dağlar Kafkasya'yı istilacı saldırılardan koruyan doğal kalelerdir. Dışarı ile temasın az olması çok küçük toplulukların bile kendi dillerini muhafaza etmelerini sağlamıştır. Dünyanın başka hiçbir yerinde görülemeyecek kadar dil çeşitliliğini burada görmek mümkündür. Kırka yakın farklı dilin konuşulduğu Kafkasya'da, tüm Turanî, İranî veya Kafkasya'nın yerlisi olan toplulukların oluşturduğu kendine özgü bir Kafkas kültürü oluşmuştur. Bu ortak kültürden dolayı bütün Kafkasyalılar, Çerkes olarak adlandırılmıştır.⁵⁹

Bölgede yaşayan kavimlerden Türk olanlar; Azeriler, Kumuklar, Kundurlar, Karaçay, Balkarlar, Karapapaklar, Nogaylar, Kalmuklar ve Türkmenlerdir. Kaslar (Kafkas Kökenliler) ise; Çerkesler,(Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Nethaçlar, Hatkolar, Arguveyleyler, Çebinler, Bjeduğlar, Khagaklar, Baskhegler, Şapsığlar, Abzehler, Besleneyler, Kabartaylar, Kemirguveyleyler, Hatıkoylar), Nohçiler(Çeçenler, İnguşlar), Andelallar(Avarlar), Laklar(Gazi-Kumuklar), Çakurlar, Agullar, Lezgiler ve Gürcülerdir. Hint- Avrupa kökenli kavimler de Svanitler, Ruslar, Alanlar, Talişler, Ermeniler, Osetler, Farslardır. Nüfusu çok az olduğu halde kendine has bir dili olan ve az çok etraftaki diğer kabilelerden kültürel farklılığı bulunan topluluklar mevcuttur. Bu tarz özgün topluluklar daha çok dış dünya ile temasın az olduğu Kafkasya'nın iç bölgelerinde yaşamışlardır. Kafkasya'nın kuzey ve güneyindeki alanlarda yaşayanlar ise Kafkasya'ya dışarıdan gelen unsurların yerleştiği bölgeler olmuşlardır. Coğrafi olarak dışarı ile temasın bulunduğu bu dış alanlara Kafkasya'nın yerlilerinden başka Turanî ya da İranî kökene sahip topluluklar yerleşebilmiştir.⁶⁰ Tarih boyunca Türkler, Moğollar, Romalılar, Grekler, Araplar, İranlılar Kafkasya'da geçici ya da kalıcı hâkimiyet

⁵⁸ Dilan Onur, “ Zaman, Mekân ve Kişi Açısından Göç Hareketi”, *1864 Büyük Çerkes Sürgünü*, Göç Hareketleri Araştırmaları Koordinatörlüğü, Ankara Kasım 2017, s. 2

⁵⁹ Cahit Aslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, sayı 1, Ankara 2006, s. 104, 105

⁶⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*,Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 18

kurdular ancak Kafkasya'nın asıl halkı bunların hiç biri ile ilişkili değildir. Asya ve Avrupa arasında yaşayan ve dünyanın her yerinde nesli tükenmiş bir topluluktan geldikleri düşünülmektedir.⁶¹ Etnik kökenleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ancak dil yapısı incelendiğinde Hint- Avrupa dil grubunun üyesi oldukları görülür. Bazı araştırmacılar ise onların Arap kökenli olduklarını düşünmekle birlikte Çerkeslerin oluşturduğu bilinen en eski kültür topluluğu İç Anadolu'da yerleşik bir kültür oluşturan Hattilerdir.⁶² Hattiler kendilerinden sonra Anadolu'da kurulan uygarlıkları etkilemişlerdir.

Bölge etnik ve dil çeşitliliğine sahip olduğu gibi dini farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır. İslamiyet ve Hristiyanlık bölgeye girmeden önce halkı özellikle animist ve natüralist inanca sahipti. Bazıları XIX. yüzyıla kadar eski dinlerinde sabit kalmıştır. Hristiyan ya da Müslüman olanların da eski inançlarından tamamen kopamayarak eski ve yeni inançlarını harmanladıkları görülmüştür. Hz. Ömer döneminde, Kuzeydoğu Kafkasya'ya sokulma imkânı bulan İslamiyet Dağıstan, Çeçenistan ve Nogay sahasında yayılırken Kuzeybatı Kafkasya'ya girememiştir. Kırım Tatarlarının etkisi ile Müslüman olan Çerkes boyları varsa da bunlar az sayıdadır. İslamiyet'in Çerkesistan'a girip kitlelere yayılması, XIX. yüzyıla rastlamaktadır. Hristiyanlık ise misyoner faaliyetleri ile yayılmakla birlikte bölgenin her yerine aynı şekilde nüfuz edememiştir. Kafkasya'da Müslümanlığı benimseyen topluluklar; Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler, Abazalar, Lazlar, Türkler ve Gürcülerin bir bölümüdür. Hristiyan olanlar ise Ermeniler, Osetler, Ruslar, Gürcülerin bir kısmı ve Svanlar şeklinde idi.⁶³ Hem Hristiyanlık hem İslamiyet bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle her yere eşit ölçüde sokulamamıştır.

Başta Herodot olmak üzere Strabon, Romalı Pliny, Hellenikus, F. Arrian gibi Antik Çağ tarihçilerinin Kafkasya kavimleri için kullandıkları kelimeler “*Kas, Kasg, Kasogi, Sirkas, Kerkes*” şeklindeyken zamanla Arapların kullandıkları “*Çerkes*” kelimesine dönmüştür.⁶⁴ Çerkeslerin tarih ve kültürlerine dair hemen her şeyi Nart destanlarında

⁶¹ John F. Baddaley, Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, Çeviren Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995, s. 23

⁶² İrfan Kalaycı, “Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)”, *Avrasya Etütleri*, sayı 47, 2015/1, s. 76

⁶³ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*, s. 22, 23

⁶⁴ Gülsen Demir, Semra Bolat, “Çerkeslerde Kimlik ve Aidiyet”, *Sosyoloji Konferansları*, sayı 55, 2017, s. 15

bulmak mümkündür. Bu destanlar din, ibadet, müzik, eğlence gibi Çerkes kültürüne dair izlerin sürülebileceği bir mecradır.⁶⁵

Çerkesler söz konusu olduğunda akla ilk gelen öğelerden biri kültürel yapılarıdır. “*Xabze*” denilen adetler bütünü onların hukuki ve toplumsal yaşantılarını belirleyen ana unsurdur. Yazılı olmayan bu “*xabze*” Çerkeslerin uymaya dikkat ettikleri bir kurumdur. “*Thamade*” denilen aile reisi çerçevesinde konumlanan çok sıkı akrabalık ilişkileri vardır. “*Thamade*”lerin kararları evlilik, düğün, cenaze gibi sosyal hayatın birçok alanında bağlayıcıdır.⁶⁶ Toplumsal yapı olarak ortak bir kültür oluşturmuş olan Kafkas Kavimlerinin yaşantısında sınıflı bir toplum yapısı vardır. Çerkeslerde bulunduğu gibi diğer Kafkasya toplumlarında da bulunan ve sosyal hayatın belirleyici olan bu yapı uzun yıllar korunmuştur.

Tarihin her devresinde önemli bir bölge olan Kafkasya birçok kavmin uğrak yeri olmuştur. Siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hareketlerin, göçlerin, savaşların ve birçok önemli olayın sahnelendiği bir coğrafyadır. Yer altı kaynaklarının bolluğu, madenlerin kullanılmaya başladığı ilk çağlardan beri bilinmektedir. Bunun yanında Kafkasya, birçok kavmin göç güzergâhında bulunmakla kalmamış bazı kavimlere sığınacak bir yurt olmuştur. Doğu-Batı yönünde göç eden kavimler Kafkasya’ya uğramak zorundaydı.⁶⁷

Kafkasya’yı önemli kılan özelliklerinden biri de ticaret yollarının üzerinde bulunmasıdır. Kafkas Dağlarının kuzey ve güneyinden geçen ticaret yolu bu bölgeyi ticari olarak canlandıran unsurlardandır. Kafkasya’da üretilen hayvancılık ve tarım ürünleri ile maden kaynaklı eşyaların üretiminin yeterli miktarda olması bu ürünlerin dışarıya satışını da doğurmuştur.⁶⁸ Dolayısıyla bölge hem ticaret için zorunlu güzergâhta bulunması bakımından hem de doğrudan bir alışverişin yapıldığı bir pazar olması açısından önemlidir.

Ticaret ve göç yollarının merkezinde olmasının yanında Kafkasya jeopolitik olarak da çok önemlidir. Kuzey-güney geçişleri için önemli geçitlere sahiptir. Rusya’nın kadim

⁶⁵ İrfan Kalaycı, “Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)”, s. 86

⁶⁶ Tuğba Korhan, “Kafkasya’dan Anadolu’ya Benzerlik ve Farklarıyla Bir Kültür Sembolü Olarak Çerkes Evleri”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 12, 2018, s. 31

⁶⁷ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, Chiviyazıları, İstanbul 2006, s. 32

⁶⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 24

amacı ve Çar I. Petro'nun (1689-1727) mirası olan Hindistan'a inme ve eski ticaret yollarında etkin olma fikrinin yanında sıcak denizlere inme çabası Kafkasya'yı Rusya açısından vazgeçilmez yapan etkenlerdendir. Rusya ipek, bakır ve pamuk gibi hammadde kaynaklarına ulaşarak ticareti canlandırmak istiyordu. Bunun için önce Kafkasya'yı tamamen ele geçirmeliydi⁶⁹. Osmanlı için ise doğu sınırlarının muhafazası için oldukça önemliydi. Ayrıca bölgenin limanları ve kara geçitleri de her iki devlet için çekim alanıydı.

2.2.Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin bölge ile ilk teması Fatih Sultan Mehmed dönemindedir. Fatih, 1451'de Abhazya üzerine bir ordu göndermiştir. 1447'den sonra 1810 yılındaki Rus işgaline kadar Çerkesistan sahilleri Osmanlı nüfuz alanında kalmıştır.⁷⁰ Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesi Fatih döneminin bir ürünüdür. Güney Kafkasya Rusların güçlenmesine kadar Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı arasında el değiştirmiştir. Sünniler, Osmanlı Devleti'ne bağlanmayı yeğlerken Şii'ler ise İran'ı tercih etmişlerdir. Gürcüler de Rusya'nın bölgeye müdahil olmasına kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı olmayı seçmişlerdir. Çerkes beylerinden bazıları Osmanlı ile iyi ilişkiler kurarken bazıları da çoktan Hristiyanlığı seçerek Rusya tabiiyetine girmişlerdi. Osmanlıların 1451'de Sohum'u ele geçirmesi ile Abhazya ve Batı Gürcistan kıyıları 1829 Edirne Antlaşması'na kadar Osmanlı Devleti'ne tâbi olmuştu.⁷¹ Rusya, kendisine bağlı Çerkes boyları ile iyi geçinerek onların güvenini kazandı. Ancak asıl amacı Çerkeslerin birleşmesini önlemektir. Yerel kabilelerin birleştikleri takdirde kendi varlığı için tehlike oluşturacağını bilen Rusya, mümkün olduğunca onları birbirine düşürerek birleşmelerini önledi. Terek Nehri kıyısına kaleler inşa ettiren Rusya yavaş yavaş bölgede hâkimiyetini tesis etmeye çalışıyordu.⁷² İşgalin ön hazırlığı niteliğinde olan tahkimat çalışmaları gerçekleştiriyordu.

IV. İvan'ın Moskova tahtına geçmesi ile Kafkasya'daki Rus ilerleyişi hızlanmıştı. İvan Altın Ordu'nun dağılması ile kurulan Kazan ve Astrahan (Ejderhan) Hanlıklarına son vermek istiyordu. Nihayet 1552 yılında Kazan Hanlığını yıkmayı başardı. Ardından 1556'da Astrahan'ı ortadan kaldırdı. Altınordu Devleti'nin parçalanmasından sonra

⁶⁹ Abdullah Saydam *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*, s. 31

⁷⁰ Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü", s. 109

⁷¹ Rıza Karagöz, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 31

⁷² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*, s. 28, 29

başlayan bölgenin Rus tehlikesine açık hale gelmesi durumu Kazan ve Astrahan Hanlıklarının yıkılması ile daha kaçınılmaz bir hal aldı. Artık Kafkasya Rus ilerleyişi için uygun bir bölge olmakla birlikte İdil Nehri de tamamen bir Rus suyu haline geldi.⁷³ Bu hadiseler Osmanlı Devleti'ni yıkılışına kadar uğraştıracak olan Rusya'nın bir sorun olarak Osmanlıların karşısına çıkmasının başlangıcı olmuştur. Osmanlı Devleti doğuda İran, Akdeniz ve Avrupa'da Hristiyan Devletler ile uğraşmasından dolayı kuzeyinde olanlara müdahale edemedi.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile doğrudan ilgilenmek yerine Kırım Hanlığı üzerinden bölgeye müdahil olmayı seçtiği bir dönemdir. Daha Fatih döneminde Güney Kafkasya'da Abhazya ve Gürcistan üzerinde hâkimiyet sağlanmıştı. Ancak yine de İran ile Osmanlı Devleti arasında yoğun mücadelelerin gerçekleştiği bilinmektedir. Güney Kafkasya topraklarının İran ile Osmanlı arasında el değiştirmesi sık görülen bir durum olmuştur.

İran ve Osmanlı Devleti kendi arasında mücadele ederken Rusya güçlenmeye ve Kafkasya'yı taciz etmeye devam ediyordu. Bölgedeki yerel Çerkes beylerinin de kimileri Osmanlı tarafına kimileri Rus tarafına teveccüh göstermekteydi. Ancak Osmanlı Devleti tarafında olsalar da hiçbir zaman tam bağlılık göstermemişlerdi. Çünkü Çerkesler, özgürlükçü yapıları gereği bir güce bağlanma eğiliminde değillerdi.

Rusya tahtına geçen Çar I.Petro, Rusya'nın bundan sonra takip edeceği siyasetin temellerini atmıştı. Bu siyasete göre, Rusya, İran ve Orta Asya üzerinden ticari yollara egemen olmak için Hindistan'a ulaşmalıydı. Bu yol üzerindeki bölgeleri ele geçirmeliydi. Hindistan ticareti bakır, ipek, pamuk gibi hammaddelerin kaynağı olacaktı. Hindistan'a ulaşmak ve güneye inmek için Kafkasya'yı ele geçirmek gerekiyordu. Transkafkasya geçitleri Rusya'nın planları için hayati öneme sahipti. Petro Azerbaycan'a kadar ilerleme imkânı buldu. Petro'nun hedefleri arasında İstanbul'u almak ve sıcak denizlere inmek de vardı. Petro, bunu ardıllarına da vasiyet etmişti.⁷⁴

Petro'nun ölümü ile Rus tahtına oturan Çariçe II. Katerina(1729-1796), babasının başlattığı Kafkasya'yı aşp güneye inme politikasını devam ettirdi. 1768'de Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaş açtı. Savaşı kaybeden Osmanlı Devleti bu kaybın bedelini ağır

⁷³ Mustafa Işık, "Ejderhan Seferi ve Don-Volga Kanal Projesi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Azmi Özcan Özel Sayısı, Sayı 3, 2018, s. 133

⁷⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 31

bir şekilde ödedi. 1774'te Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı tarafı büyük bir toprak kaybına uğrarken Rusya'da Osmanlı Devleti'nde bulunan Ortodoksların hamiliği statüsünü elde etti. Ayrıca Osmanlı Devleti Kırım'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı. Kırım yalnızca dini olarak halifeye bağlı olacaktı. Bu durum Karadeniz'de Türk hâkimiyetine son vererek Rus üstünlüğünü başlattı.⁷⁵ Aynı zamanda Osmanlı Devleti için Kafkasya ile doğrudan ilgilenme zorunluluğunu doğurdu.

Fatih döneminden beri Osmanlı idaresinde bulunan Kırım Hanlığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsız hale geldi. Nihayet 1783'te Rusya Kırım'ı ilhak etti. 1784 yılında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi ile Osmanlı Devleti Kırım'ın kaybını resmen onaylamış oldu.⁷⁶ Kırım, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği ilk İslam toprağıydı. İmparatorluğun her yerinde büyük üzüntüye neden olmuştur. Bu tarihten sonra Kırım'ı geri alma planları yapılmıştır. Kafkasya Rus istilasına açık hale gelmiş ve en önemlisi de Boğazların güvenliği tehlikeye düşmüştür. Kırım Hanlığı, kendisini koruyamamıştı. Bunun nedeni Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığına belli bir miktarın üstünde ordu ve ateşli silah beslemesini yasaklamış olmasıdır. Kırım, kendisini koruyabilecek yeterli teçhizata sahip değildi. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti de Rus tehlikesinin bu boyutlara ulaşacağını tahmin etmiyordu.⁷⁷ Ancak 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran devlet Rusya oldu.

Çerkes kabileleri de aynı tarihlerde Rusya'ya karşı mücadele ediyorlardı. Osmanlı Devleti gibi güçlü bir devletin yardım ve koruması olmadan Rusya'ya karşı koymanın mümkün olmadığını idrak ederek Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. Çerkes ve Abaza beylerinden bir heyet teşekkül olunarak padişah ile görüşmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Padişah onlara iltifatta bulunarak yardım sözü vermiştir. Soğucak'a vali tayin edileceğinin müjdesini verip vali göreve başlayana kadar heyette bulunan Zana Kabilesi beyi Zanzade Mehmet Giray Bey'in vekil olarak bölgede görevlendirilmesine karar verilmiştir.⁷⁸

2.3.Soğucak Muhafızlığı ve Ferah Ali Paşa

⁷⁵ Besim Özcan, "1877-1878 Harbi'ne Kadar Osmanlı Rus Münasebetleri", s. 114, 115

⁷⁶ Alper Başer, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu", *Karadeniz Araştırmaları*, cilt 6, sayı 24, kış 2010, s. 29, 30

⁷⁷ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 34, 35

⁷⁸ Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Samsun 1998, s. 51,52

Ruslar, 1776 yılında Kafkasya üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için Kabartaylar üzerine giderek Büyük Kabartay'ı almışlardı. Terek ve Kuban Nehirleri civarında faaliyet göstermeye başlamaları ile Çerkesler Ruslara karşı direnişi arttırmışlardı. Ancak ne kadar büyük bir mücadele ile Rus saldırılarına karşı koysalar da kabileler arası kutuplaşmalar önemli bir başarı elde etmelerini engellemiştir. Osmanlı Devleti de Rusların etkinliğini bitirmek için Kafkasların önemini ve Çerkeslerden yararlanılmasının elzem olduğunu anlamıştır. Artık Çerkesistan'ın sınır güvenliği için önemli bir Serhat Bölgesi olarak şekillendirilmesi ve buraya merkezden bir vali atanması uygun görülmüştür.⁷⁹ Kırım Hanlığına tabi olan Çerkes kabileleri Kırım'ın Rusya'ya ilhakından sonra doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlandılar ve Osmanlı Devleti ile daha yakın ilişkiler kurdular.⁸⁰

Küçük Kaynarca'nın ardından Kırım'ın Rusya'ya bağlanması ile Tatarların Kırım'dan göçü süz konusu olmuştu. Kırım'daki yeni statüko Tatarlara uygulanan kıyım ve katliamların başlangıcı oldu. 300.000 kişilik bir Tatar nüfusu Anadolu ve Balkanlara göç etmek zorunda kaldı. Mal varlığını yok pahasına satarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Kırım Tatarları yoğun Rus baskısına maruz kalmanın yanında hastalıklarla boğuştu. Potemkin'in giriştiği katliamlar 30.000'den fazla Tatarın ölümüne yol açmıştır. Kalan Tatarların da arazileri ellerinden alınıyordu. Gerek göç eden Tatarlardan boşalan yerler ve gerek zorla Tatarların ellerinden alınan araziler için başka planlar söz konusuydu.⁸¹ Kazaklar, Rus mujikleri, Almanlar⁸², Bulgarlar, Yahudiler, Rumlar Kırım'a yerleştirilmişti.⁸³ Kırım'ın geri alınması sonraki yılların ve siyasi-askeri hamlelerin gerekçesi olacaktı.

Kırım cephesinde bunlar yaşanırken Gürcistan da Rusya'ya yaklaşmıştı. İran ve Osmanlı nüfuz alanı arasında sıkışan Gürcüler güçlü ve dindış bir devlet olarak Rusya'ya yanaştılar. 1783 yılında Gürcüler zaten dini olarak yakınlık duydukları Rusya'nın himayesine kendi isteği ile girmiş oldular. Böylelikle Rusya Kafkasya'nın önemli mevkilerini eline almış oldu. Osmanlı Devleti'nin bölgede nüfuz arayışları ve Kafkasya siyasetine yeni bir yön vermesi kaçınılmaz oldu. Bu arayışlar içerisinde

⁷⁹ Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı*, s. 35

⁸⁰ Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 20014, s. 92

⁸¹ Alper Başer, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu", s. 31

⁸² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 33

⁸³ Alper Başer, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu", s. 32

Osmanlı Devleti iki devlet adamını Çerkesistan'ı inceleyip rapor hazırlamak ve Rus taarruzlarından yılmış olan Çerkes kabileleri ile görüşmek için bölgeye göndermişti. Bu devlet adamları, Kaptan-ı Derya Hasan Paşa ile Canikli Ali Paşa'dır. Hasan Paşa ve Ali Paşa, Soğucak Kalesinin Karadeniz'de önemli bir mevkiye bulunduğunu ve buranın tamir edilmesi ile elden çıkan Kırım limanlarının yerine kullanılabileceğini rapor ettiler. Soğucak imar edilerek canlandırılırsa Rusya'nın Anadolu'ya inmesini engelleyecek bir set olabileceğini düşündüler. Ayrıca Çerkesistan ahalisi ile de iyi ilişkiler kurulması gerektiği ve onları Osmanlı tarafına çekmenin yararlı olacağını idrak ettiler.⁸⁴

Kırım'ın kaybının yarattığı üzüntünün henüz etkisini koruduğu bu dönemde Kırım'ın geri alınması Osmanlı Devleti'nin önemle üzerinde çalıştığı bir plandı. Kırım'ı geri almak için Kaptan-ı Derya Hasan Paşa ile Canikli Ali Paşa'nın raporları da dikkate alınarak Ferah Ali Paşa Soğucak'a muhafız olarak atanmıştır. Aslen Gürcü olan Ferah Ali Paşa, 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi'nde görev almıştı. Ali Paşa, Çerkesler arasında Müslümanlığı yayarak onların Osmanlı Devleti taraftarı olmasını sağlamak suretiyle askeri amaçlarla Çerkeslerden yararlanılmasını sağlayacaktı.⁸⁵

1782 yılına Soğucak'a giden Ferah Ali Paşa'ya görevleri şu şekilde bildirilmişti:

*“Soğucak Kalesinin tamir, Anapa Kalesinin inşa edilmesi, Çerkes ve Abazaların korunması, Osmanlı Devleti'ne tabi Çerkes boylarının Küçük Kaynarca Antlaşmasını ihlal edecek şekilde Rusya tarafına tacizde bulunmalarını engellemek, Kuban Nehri ve Taman Yarımadası civarı ile Çerkeslere dair havadisleri İstanbul'a bildirmektir.”*⁸⁶

1781-1785 yılları arasında Soğucak Muhafızlığı görevini yapan Ferah Ali Paşa, bölge kabilelerini, yaşayışları, gelenekleri ile incelemiş araştırmalar yapmıştır. Taman ve Kırım'ın Rus işgaline uğramasıyla muhacir durumuna düşerek Kafkasya'ya gelenleri Soğucak'a yerleştirdi. Abhazy'a'dan gelen bir grup göçmeni de Soğucak'a yerleştirip tayinat bağladı. Bunu haber alıp gelen başka aileler de Soğucak'a gelip yerleştiler ve

⁸⁴ Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı*, s. 51

⁸⁵ Cengiz Fedakâr, “Anapa Kalesi”, *Yeni Türkiye* Kafkaslar Özel Sayısı, yıl 21, sayı 81, Temmuz-Aralık 2015, s. 277

⁸⁶ Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı*, s. 74

burada yeni bir yerleşim yeri teşekkül etmiş oldu.⁸⁷ Ferah Ali Paşa'nın etrafında Osmanlı taraftarı bir grup oluştu.

Dindar ve yumuşak yapılı olan Ali Paşa, amacını gerçekleştirmek için oldukça hassas davranarak Çerkes ve Abazaların güvenini kazandı. İstanbul'dan din adamı getirterek İslamiyet'in öğretilmesini sağladı. Çerkeslerle daha iyi ilişkiler kurarak onların güvenini kazanmakla kalmadı Şabsığ Kabilesinin beylerinden birinin kızı ile evlenerek Çerkeslerle akrabalık da kurmuştu. Emrindeki askerlerine de yerli beylerin kızları ile evlenmelerini telkin etti.⁸⁸ Akrabalık bağının verdiği güvene dayanarak Çerkesleri Osmanlı Devleti tarafına çekmiştir. Onların geleneklerine saygı duyan Ferah Ali Paşa, düğününün de yerel geleneklere göre yapılmasına izin vererek kız tarafının tüm bireylerine hediyeler dağıtmıştır.⁸⁹ Bu tarz uygulamalar kabileleri Ferah Ali Paşa'ya yaklaştırmada etkili oluyordu.

Ferah Ali Paşa, Çerkeslerin İslamlaşması ve Osmanlı taraftarı olması için uğraşırken Ruslar da boş durmayarak Kuban kıyılarına asker nakletmeye başlamıştı. Nehir boyunca 90.000 asker yığıldı. Osmanlı idaresine giren Abaza ve Çerkesler üzerinde yoğun baskı faaliyetlerine başlayan Ruslar onları kendi tarafına çekmek istediler. Jane ve Hatukay kabilelerinin bölgesi ile Laba nehri ötesindeki Tatarların yaşadıkları bölgelere girerek katliam ve yağmaya başladılar. Bunun üzerine Abaza ve Çerkes ileri gelenleri İstanbul'dan yardım istediler. Bu isteğe cevaben Babıâli, Anapa'da bir kale yapılmasına karar verdi.⁹⁰ Anapa bölgeye hâkim bir konuma sahipti.

Ferah Ali Paşa'nın 1781 yılındaki Soğucak Muhafızlığına tayinden 1785 yılındaki ölümüne kadar geçen sürede Osmanlı menfaatine işler yaptığı bir gerçektir. Soğucak Limanı'nı imar ile Gelencik limanı, Anapa kalesi gibi inşa faaliyetleri ile gönülleri fethederek görevini tamamlamıştır. Bölgede İslamiyet'in yayılmasına sağladığı katkıların yanında Çerkes kabilelerinin Osmanlı nüfuzu altına girmesini sağlamıştır. Çerkesler, Lezgiler, Çeçenler, Gürcüler O'nun faaliyetleri sayesinde İslamiyet'i kabul ettiler.⁹¹ Kabilelerin İslamlaşması Ferah Ali Paşa'nın bölge sosyolojisini etkilemedeki başarısının bir örneğidir. Ferah Ali Paşa bir görev şuuru ile hareket etmesinin yanında

⁸⁷ Rıza Karagöz, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 133,134

⁸⁸ Cengiz Fedakâr, "Anapa Kalesi", s. 278

⁸⁹ Rıza Karagöz, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 135

⁹⁰ Cengiz Fedakâr, "Anapa Kalesi", s. 279

⁹¹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*, s. 37

kendi karakterinde bulunan merhametli ve iyiliksever özellikler ile dervişane bir çizgide yaşıyordu. Bu da kabilelerin sevgi ve güvenine mazhar olmasındaki en önemli etkendi.

Ferah Ali Paşa'nın başarılı faaliyetlerinden sonra ardılları onun çizgisini koruyamadılar ve etkili bir siyaset izleyemediler. Ferah Ali Paşa'dan sonra muhafızlığa tayin olan Bicanoğlu Ali Paşa izlediği yanlış yöntemlerden dolayı görevinde kalıcı ve tesirli olamamıştır. Bölge ahalisi ile iyi ilişkiler kuramayan Bicanoğlu Ali Paşa kale ahalisinin güvenini kaybetti. Ardından İpekli Mustafa Paşa bu göreve getirilmiştir. Ferah Ali Paşa gibi davranacağının sözünü vermişse de onun kadar başarılı olduğu söylenemez.⁹² İpekli Mustafa Paşa, Ali Paşa gibi evlilik yolu ile akrabalık tesis etme yolunu seçmiştir. Hem Çerkeslerden hem Nogaylardan kız almıştır. Mustafa Paşa, Anapa ve Soğucak Muhafızlığı görevine başlar başlamaz ilk iş olarak halefi Ferah Ali Paşa'nın yaptığı gibi Çerkes, Abaza ve Nogay beylerinden bağlılık senedi almıştır. Senede göre; Osmanlı Devleti'nin dostunu dost bilip düşmanını düşman bilecekler, gerektiğinde Osmanlı tebaasından olarak Anapa kalesinde bulunacaklar ve Osmanlı ile Rusya arası sınır kabul edilen Kuban nehri sınırını aşmayacaklardı. Rus tarafını rahatsız etmeyecekler, canlarına, mallarına, hayvanlarına zarar vermeyeceklerdi.⁹³ Osmanlı Devleti bu senetler ile sözlü olan Çerkes bağlılığını yazılı hale getirmiş ve güvence altına almıştır.

Osmanlı Devleti, Kırım'ın geri alınması hedefinden vazgeçmiyordu. Bu uğurda Anapa ve Soğucak'ta imar faaliyetleri ile Çerkes kabileleri ile iyi ilişkiler kurmak suretiyle onların desteği sağlanmıştı. Rusya Eflak ve Boğdan Voyvodalarını kışkırtmak suretiyle savaşa uygun zemin hazırlıyordu. 1787 yılında Avrupa'da kutuplaşmalar başlamıştı. Rusya-Fransa-Avusturya grubuna karşılık İngiliz-Germen-Felemenk yakınlaşmaları oluşmuştu. Osmanlı Devleti de sürekli savaş halinde olduğu Avusturya ve Rusya grubuna karşılık İngiltere'nin olduğu kutba yakın durdu. Kırım'ın geri alınması isteğinin yanında Rusya'nın Eflak ve Boğdan'da giriştiği zararlı faaliyetler Osmanlı'nın savaşa girmesinde etkili oldu. Sadrazam Yusuf Paşa'nın telkinleri ile Padişah I. Abdülhamid ikna edildi ve tüm bu gelişmeler neticesinde savaş kaçınılmaz hale geldi.⁹⁴ Savaşın hazırlığı III. Mustafa döneminde başlamakla birlikte savaş I.

⁹² Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, s. 91

⁹³ Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması" *Karadeniz Dergi*, sayı 2, 2009, s. 102, 103

⁹⁴ Zülfiye Koçak, "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt 32, sayı 2, 2017, s. 463

Abdülhamid devrini de aşarak III. Selim'in saltanatında da devam etti.⁹⁵ Osmanlı Devleti açısından Avusturya, Orta Avrupa, Kafkasya ve Balkanlar da süren savaş birden çok cephede savaştığı zor bir muharebe oldu. Hem karadan hem denizden harp ediliyordu. Özi, Turla, Kuban ve Tuna nehirleri kıyılarında da çatışmaların olduğu çetin bir savaştı.⁹⁶ Her haliyle Osmanlı ordusunu yıprattığı kesindir.

Ordunun başında Battal Paşa bulunuyordu. Geniş alana yayılmış olan savaşın büyük bölümü Kafkasya'da gerçekleşmişti. Çerkesler savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar. Daha savaştan önce İstanbul'a elçiler göndererek savaşta Osmanlı tarafını tutacaklarını bildirdiler. Savaşın en can alıcı sahnelerinin geçtiği Kafkasya'da Çerkesler, Ruslar karşısında zor duruma düşünce Osmanlı'dan yardım istediler. Battal Paşa, yardım etmekte acele etmiyordu. Çerkes kabileleri, Ruslara karşı başarılı mücadeleler verdilerse de Battal Paşa'nın ihaneti mücadeleyi boşa çıkarttı. Kuban nehrini geçmeyi başaran Osmanlı kuvvetleri ve Çerkes boyları, Kabartaylarda bekleyen Çerkes kabileleri ile birleşemediler. Battal Paşa, emrindeki 3600 asker ve altı topla Rus tarafına sığındı.⁹⁷ Özi Kalesi yardım alamamasından dolayı düşmüştür. Bu sırada I. Abdülhamid vefat etmiş yerine tahta geçmişti. Kili Kalesi, Akkirman, Sünne Boğazı, Tolçı ve İsakçı Ruslar tarafından alınmıştı.⁹⁸ III. Selim'e miras olarak kalan bu savaş önemli kalelerin kaybına neden olmuştu.

Savaş sonunda hem Ruslara karşı savaştığı cephelerde hem de Avusturya ile mücadele edilen cephelerde mağlup olan Osmanlı Devletini yenilgiye sürükleyen komutanlar oldu. Battal Paşa'nın ihanet ile Ruslara iltica etmesi, Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'nın ihmalkâr davranması, Özi muhafızı bulunan İsmail Paşa'nın elinden gelen gayreti gösterememesi mağlubiyetin müsebbibi olmuştur. Kili, Akkirman, İsmail, Hotin, Bender kaleleri Rusya'ya terk edildi. Osmanlı Devleti çok önemli kalelerini kaybederek bölgede etkisiz hale geldi. Osmanlı cephede aldığı yenilgilerin ardından İngiltere, Fransa ve Prusya'nın arabuluculuğu ile barış antlaşmaları imzaladı. 1792'de Avusturya ve Osmanlı Devleti arasında Zıştovi Antlaşması yapıldı. 1792 yılında Eflâk'ın Yaş kasabası görüşme mahalli olarak kararlaştırıldı ve Rusya ile Yaş Antlaşması imzalandı. Osmanlı Devleti, Kırım'ı alma hedefine ulaşamayarak Kırım'ın Rusya'ya tabi olduğunu

⁹⁵ Cengiz Fedakâr, "Anapa Kalesi", s. 281

⁹⁶ Cengiz Fedakâr, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburun, Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 46, 2015 yaz, s. 122

⁹⁷ Rıza Karagöz, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 152

⁹⁸ Zülfiye Koçak, "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması", s. 466

bir kez daha kabul etmiştir. Odessa ile Özi Kalesi civarını kaybetmiştir.⁹⁹ Kafkasya’da durum savaş öncesi halinde kalırken Rusya Anapa Kalesini Osmanlı Devleti’ne iade etmiştir. Kuban Nehri iki devlet arası sınır olmuştur. Rusya antlaşma maddeleri arasına Çerkes kabilelerinin Rusya sınırına taarruz etmeleri halinde bundan Osmanlı Devleti sorumlu tutularak Rusya’nın zararını tazmin edeceği hükmünü koydurmuştur.¹⁰⁰ Böylelikle Çerkes akınları Osmanlı Devleti sorumluluğuna yüklenmişti.

Barış görüşmelerinin yapıldığı yer Eflâk’ın Yaş kasabası olması sebebiyle Yaş Antlaşması olarak tarihe geçen antlaşma Rusya’nın savaşta aldığı kaleleri geri iade etmesi sonucuna bağlandı.¹⁰¹ Rusya, antlaşma ile himayesindeki Gürcistan’ı korumak amacıyla Tiflis üzerine saldırıda bulunulmayacağını da taahhüt ettirdi. Yaş Antlaşmasının ardından Rusya, kolonizasyon çalışmalarına başladı. Kuban ve Terek nehri kıyıları bu çalışmaların uygulama alanı oldu. Kazaklar için korunaklı kaleler inşa edilerek Kuban ve Terek kıyılarına yerleştirildiler. Bjeduğ kabilesinden gasp edilen araziye Yekatarinador şehri kuruldu. Kafkasya’yı kuzeyden Hazar’a kadar kuşatan Rusya oldukça dar olan Daryol Geçidini askeri amaçlarında rahatça kullanabilmek için genişletti.¹⁰² İşgal süreci uzadıkça Rus ordusu bölgeyi tahkim ediyor ve aynı zamanda çevreyi ve şartlarını öğreniyordu. Tüm bunlar kesin işgalin ön hazırlıklarıydı.

2.4.Kafkasya’da Rus-Çerkes Savaşları

Birçok uygarlığın uğrak yeri olurken birçok devletin de egemenlik alanı konumunda olan Kafkasya’nın işgale uğraması sadece coğrafi konumu ve stratejik önemi ile ilgili değildir. Kafkasyalı kavimlerin kendi devletlerini kurarak bağımsız ve güçlü bir şekilde bir siyasi birlik kuramamış olmaları işgale uğramalarında önemli bir etkidir. Ayrıca Rusya’nın askeri harekâtlarında ve siyasi faaliyetlerinde başarılı olması Kafkasya’nın işgalinde ne kadar etkiliyse bölge üzerine hak iddia eden İran ve Osmanlı Devletleri’nin yetersizliği, güçsüz durumda oluşu da o kadar etkilidir.¹⁰³ Kafkasya’nın uzun uğraşlar sonucu Ruslarca ele geçirilmesinde bu faktörler de Rusya’nın işgaldeki başarısı kadar belirleyici olmuştur.

⁹⁹ Cengiz Fedakâr, “1787-1792 Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburun, Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri”, s. 132

¹⁰⁰ Cengiz Fedakâr, “Anapa Kalesi” s. 287, 288

¹⁰¹ Kemal Beydilli, “Yaş Antlaşması”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 43, s. 344

¹⁰² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*, s. 40, 41

¹⁰³ Süleyman Erkan, “Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara2001, s. 154

XVIII. yüzyılda Avrupa’da milliyetçi fikirler yayılmıştı. Rusya bu milliyetçi fikirlerin etkisiyle Panslavizmi uygulamaya başladı. Aslında Petro zamanında atılan adımlar Rus millileşmesinin ve yayılmacılığının temelini oluşturuyordu. Ancak modern anlamda milliyetçilik fikri ancak yüzyıl sonlarında etkili oldu. Rus milliyetçiliğinin daha geniş anlamıyla Panslavizmin devlet politikası haline gelmesinde etkili olan Panslavizm taraftarı olan akademisyenlerden en önemlisi Nikolay İ. İlminskiy’dir. İlminskiy’in fikirleri doğrultusunda Rusya’nın uyguladığı Panslavizme göre Rus olmayan milletlerin toprakları asıl sahiplerinden alınıp Ruslara verilmeliydi. Rus olmayanların Ruslarla aynı hak ve özgürlüklere sahip olmaları için Ruslaşmaları gerekliydi.¹⁰⁴ Bu politika çarlık döneminde harfiyen uygulanmış, başta Kırım ve Kafkasya olmak üzere Rus işgaline uğrayan toprakların hemen hepsinde uygulanmıştır.

Kafkasya’nın Ruslaşmasının ilk adımı olarak Gürcistan’ın Rusya’ya katılmasını gösterebiliriz. Gürcistan’ın kendi isteği ile Rus himayesine girmesiyle Rusya bölgeye güneyden nüfuz etmeye başlamıştı. Gürcistan, XIX. yüzyılın başına kadar İran ve Osmanlı mücadelelerinden yorulmuştu. Kral II. Heraklius, 1798 yılında öldü ve yerini oğlu XIII. Georg’a bıraktı. Kral Georg, içerde kardeşleri ile dışarıda da İran ve Osmanlı ile mücadele ediyordu. Bu sıkıntılarla baş edemeyeceğini anlayan kral Rusya’dan yardım istedi. 1800 yılında ölen XIII. Georg’un ardından tahta geçen Davit, 1801’de Gürcistan’ın Rusya’ya bağlandığını açıkladı.¹⁰⁵ Gürcistan’ın ilhakı ile birlikte Abhazya da ilk işgal edilen bölgelerden oldu. Abhazlar, Rusya’ya tabi olmayı kesinlikle istemiyorlardı ve bu ilhak yoğun protestolarına neden oldu. Rusya bu hamlesi ile Kafkasya’yı güneyden kuşatmıştı.¹⁰⁶ Bundan sonra uygulayacağı sömürge yönetimine Gürcistan’dan başlamıştı. General Pavel Dimitriyeviç Tsitsionov, geniş yetkiler ile Güney Kafkasya’ya gönderilerek Rusya’nın sömürü politikasını uygulamaya koyuldu. Tiflis’ten sonra Karabağ, Şeki, Şirvan Hanlıkları üzerine akınlarda bulunarak ele geçirmeye çalıştı.¹⁰⁷ Yönünü Azerbaycan’a dönen General Tsitsionov hanlıkları zor kullanarak Rusya’ya bağlılığa ikna ediyordu. Hanlıklar iç işlerinde serbest, dış işlerinde ise Rusya’ya bağlı olacaklar ve içerde veraset sistemi korunacaktı. Rusya’ya haraç verecek, Rus garnizonlarının topraklarında konuşlanmasına rıza göstereceklerdi.

¹⁰⁴ Süleyman Erkan, “Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi”, s. 160

¹⁰⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 41

¹⁰⁶ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 50

¹⁰⁷ Zekeriyya Türkmen, “19. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, <http://www.manas.kg/pdf/sbpdf10/makaleler/s.pdf> s. 10

1804'te Gence'yi işgal eden Ruslar, Derbent, Kuba ve ardından Bakü'yü ele geçirdiler. İşgaller acımasız saldırılarla devam ediyordu. 1810 yılına gelindiğinde Kafkasya'da Kuzey Kafkasya ve Dağıstan hariç her yer Rus işgaline uğramıştı.¹⁰⁸ İşgal adım adım gerçekleşiyordu.

Osmanlı Devleti, bu durumdan haberdar olsa da müdahale edebilecek durumda değildi. Rusya'nın Balkanlarda yaptığı propaganda ile ayaklanan Sırların 1804'teki isyanı Osmanlı'yı meşgul eden bir olaydı. Kendi iç meselelerinden Güney Kafkasya'daki Rus ilerleyişine mani olamıyordu.¹⁰⁹ Rusya'nın Kafkasya'nın içlerine doğru ilerlediği ve girdiği her yerde katliamlarla halkı Rusya idaresini kabul ettirmek için yoğun çaba sarf ettiği sırada Kuzeydoğu Kafkasya'da bir direniş hareketi başlamıştı. Özgürlüğüne ve onuruna düşkün Kafkasya halkı dini duyguların verdiği birleştirici güç ile Rus emperyalizmine karşı koyuyordu. Rus ve batı kaynaklarınca “Müridizm” olarak adlandırılan, Kafkasyalıların ise “Gazavat” olarak isimlendirdiği hareket 1785'te Çeçenistan'da başlamıştır.¹¹⁰ Bu başlangıç tarihe altın harfler ile kazınan bir dönemin ilk adımı oldu.

Müridizmin ilk imamı Nakşibendî tarikatına bağlı İmam Mansur'dur. Gerçek adı Uşurma olan Mansur topluma önderlik edecek denli dini bir eğitim almış değildi.¹¹¹ Osmanlı Devleti'nin Sohum muhafızlığı kanalıyla aldığı bilgilere göre çobanlık ve çiftçilik yaparken Hz. Peygamber'i rüyasında görmüş ve O'nun isteği ile irşada başlamış, halkı direnişe örgütlemiştir.¹¹² Dağıstan'a kadar adının duyulmasından Ruslar tedirgin olarak üzerine askeri kuvvet göndermişlerdir. Sunja Nehri kıyısında yapılan muharebede Rus ordusunu bozguna uğratarak imha eden Mansur'un ünü bu olaydan sonra bütün Kafkasya'ya yayılmıştır.¹¹³ İnsanlar Ruslara karşı kazandığı zaferlerle adını duyuran Mansur'un etrafında toplanmaya başladılar.

Bir yandan Rusların Kabartaylara doğru yaklaşan saldırıları Kabartay beylerini siyasi destek arayışına itiyordu. Kabartaylar,1804 Rus-İran Savaşında İran'a yaklaşırken

¹⁰⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 42

¹⁰⁹ Zekeriyya Türkmen, “19. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, s. 13

¹¹⁰ Süleyman Uludağ, “Müridizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 32, 2006, s. 50

¹¹¹ Abdullah Temizkan, “Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, *Süfi Araştırmaları*, cilt 4, sayı 8, yaz 2014, s. 6

¹¹² Süleyman Uludağ, “Müridizm” s. 50

¹¹³ Abdullah Temizkan, “Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, s. 7

1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşında ise Osmanlı Devletinden yardım istediler.¹¹⁴ 1806'da başlayan savaş 1812 yılına kadar sürdü. Osmanlı Devleti'nin bu savaştan yenik çıkması Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişine devam etmesi sonucunu doğurdu. Osmanlı Kafkasya'daki işgallere müdahale edemeyecek durumdaydı. Rusya, girdiği yerlerde yağma ve katliamlarına devam etti. Örneğin Anapa Rusların elinde bulunduğu yıllarda tahrip edildi, bütün camiler, mescitler, dükkânlar yıkıldı. Tekrar Osmanlı tarafına iade edildiğinde imar etmek için yoğun çaba harcanmış Trabzon ve Sinop'tan getirilen nüfus buraya yerleştirilmiştir.¹¹⁵ Ancak savaş sonunda imzalanan Bükreş Antlaşması ile Rusya, Osmanlı Devleti'nden aldığı Kafkasya topraklarının birçoğunu geri iade etmek zorunda kaldı.¹¹⁶ Abaza ve Çerkeslerden lojistik destek alan Osmanlı kuvvetleri, Faş, Kemhal ve Sohum'u garanti etmiş oldu. Bükreş Antlaşması ile Osmanlı tarafı ile barış yapan Rusya artık yönünü İran ve Azerbaycan Hanlıklarına döndü ve onlarla mücadeleye girişti.¹¹⁷ Artık Osmanlı hamlesinden emin olarak güneye ağırlık verdi

Takip eden yıllarda Kafkasya'da büyük bir hastalık salgını başladı. Birçok insanın ölümüne neden olan salgın savaşlar ve işgaller dışında da halkı yıprattı. Orta Kafkasya'da nüfusun azalmasına neden oldu. Bu sırada Napolyon'un ordusu ile Rusya üzerine gelmesi sebebiyle Kafkasya'da faaliyet gösteremediler. Napolyon'un komuta ettiği Fransa ordusu karşısında Rusya'nın aldığı galibiyetin mimarlarından olan Aleksey Petroviç Yermelov, Kafkasya'ya gönderilen ordunun başına getirildi.¹¹⁸ Rus kaynaklarında Kafkasya-Rusya Savaşlarında Yermelov'un göreve başladığı 1817 yılı başlangıç olarak kabul edilir.¹¹⁹ Aslında Rus işgali ve işgale yönelik hamleleri çok daha önce başlamıştır. Ancak Yermelov'un Kafkasya üzerine gönderilmesi ile savaşın daha acımasız bir hal aldığı gerçektir. Yermelov, Kafkasyalıların direnişlerini acımasızca bastırmaktan çekinmiyor, köyleri içindeki kadın ve çocuklarla ateşe veriyor, birçok sivil kurşuna diziyordu. Halkı direnişten vazgeçirmenin tek yolu onları öldürmek, sağ kalanları dağlara kadar kovalayıp verimli topraklarını boşaltmalarını

¹¹⁴ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 51

¹¹⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 43

¹¹⁶ John F. Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çeviren Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 106

¹¹⁷ Zekeriyya Türkmen, "19. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", s. 16

¹¹⁸ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 51

¹¹⁹ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, Çeviren: Orhan Uravelli, Kafdağı Yayınları, Ankara 2007, s. 172

sağlamaktı.¹²⁰ Yermelov gibi bir asker olan General Fadayev'in görüşüne göre Kafkasya üzerinde Rusya'nın askeri harekâtları Gürcistan'ın ilhakı ile başlamıştı. Gürcistan ve havalisinin Rusya'ya katılması ile dağlı aşiretleri de Rus ülkesi tabiiyetine geçmiş oldu. Bu kabileleri itaat altına almanın tek yolu uzun ve kanlı savaşlardı.¹²¹ Yermelov'un işgali hızlandırması ile Kabartay, 1822'de işgal edildi. Rus kuvvetleri Adige'ye kadar ilerlediler.¹²² Güney Kafkasya'da ise İran etkisini kaybederek haklarını Rusya'ya terk etmek zorunda kalmıştı. 1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile İran bölgedeki etkinliğini kaybetti.¹²³ Dağıstan, Gürcistan, Mingrelya, İmeritya, Abhazya Rus tarafının tasarrufuna bırakıldı.¹²⁴ İran'ın geri çekilmesi ile Güney Kafkasya hızlı bir şekilde Ruslaştı.

Rusya'nın Güney Kafkasya'da işgal faaliyetlerinde bulunduğu sırada Müridizm, yeni bir ivme kazanmıştı. İvmenin mucidi İmam Gazi Muhammet'ti. 1791'deki vefatına kadar Ruslarla savaşmanın gaza olduğunu anlatarak taraftar toplayan Mansur'dan sonra 1826'da İmam gazi Muhammet Gazavatı canlandırdı. Mansur'un ölümünden Gazi Muhammet'in imametine kadar geçen süreçte başsız kalan Kafkasyalılar çeşitli zulüm ve işkencelere maruz bırakıldılar. İmam Gazi Muhammet, Kafkasyalıları cihada çağıran bir bildiri yayınladı. Gimri köyünde 1832'de şehit düşene kadar mücadelesine devam etti.¹²⁵ İmam Gazi Muhammet'in ölümünden önce Ruslarla yaptığı son savaşlarda Ruslar bazı başarılar elde ettiler. General Velyaminov İmam'ın üzerine yaptığı seferde insan biçen bir ölüm makinesi gibi geçtiği yerlerde felaketlere imza attı. 80 köyü itaat altına alan Velyaminov, 61 köyün de haritadan tamamen silinmesine neden olmuştu.¹²⁶ Kafkasyalıların direnişleri Rus ordularına ağır darbeler indiriyordu. Dağlarda yaptıkları gerilla savaşları Yermelov gibi acımasız generallerin her seferinde daha büyük bir ordu ile Kafkasya içlerine girmelerine neden oluyordu. Kafkasya'nın mücadelesi ancak Rus işgalini geciktirmeye yaramıştı.

1827 yılına gelindiğinde Rusya, Kafkasya'yı ele geçirerek Akdeniz dünyasına ve Hindistan'a egemen olmaya çalışma yolunda faaliyetten geri durmuyordu. Bu uğurda batılı devletlerle çıkarları çatışsa da zaman zaman İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket

¹²⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 43

¹²¹ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 173

¹²² Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 51

¹²³ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 44

¹²⁴ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 109

¹²⁵ Süleyman Uludağ, "Müridizm", s. 50

¹²⁶ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s.265

ediyordu. Londra’da Fransa ve İngiltere ile yapılan görüşmeler neticesinde özerk bir Yunanistan kurulması kararı ortaya çıktı. Osmanlı yönetiminin böyle bir durumu kabul etmesi söz konusu değildi ve nitekim karşı çıktı. Yunanistan’ın kurulması fikrini hayata geçirmekte kararlı olan Rusya, Osmanlı donanmasını Navarin’de yaktı (20 Kasım 1827). Donanmayı imha etmekle kalmayıp Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etti. 20 Ağustos 1829’da Edirne Rusların eline geçti. 14 Eylül 1829’da Edirne Antlaşması imzalanarak savaş nihayete erdi.¹²⁷ Poti kalesini ele geçirdikten sonra Erzurum ve Bayburt önlerine kadar gelen Ruslar¹²⁸ Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti’nin Kafkasya üzerindeki haklarını devralmışlardı.¹²⁹ Bu savaş, Osmanlı saflarına Lazların, bir kısım Gürcülerin, Abazaların, Çerkeslerin de katıldığı bir savaştır. Ancak her şeye rağmen Kafkasya, Rusların eline geçmiştir.¹³⁰ Çerkesler, antlaşma sonucuna itiraz etmişler ve resmi olarak Osmanlı Devleti’ne bağlı olmadıklarını ve alınan kararın kendilerini bağlamadığını ilan etmişlerdir.¹³¹ Çerkeslerin bu itirazı yerini bulmadığı gibi Rusya zaten bir süredir kıyım ve katliamlarla gerçekleştirdiği Kafkasya’yı işgal hadisesine hukuki bir zemin bulmuş oldu.

Edirne Antlaşması, Çerkesleri daha işgalden önce Ruslara tabi hale getiren ve Çerkeslerden bağımsız olarak imza edilen hukuki bir belgedir. Poti, Anapa, Ahılkelek, Ahıska Ruslara verilmişti. Anapa gibi Çerkesler ile Osmanlılar arasında silah alışverişi yapılan bir kalenin Ruslara terki savaşların seyrini etkilemiştir. Bir diğer hayati öneme sahip olan yer de Poti idi. Burası da Kırım’ın Kafkas Ötesi ile ulaşımını sağlayan en önemli limandır. Anapa ile Poti’nin Ruslara terki Çerkesler ve Osmanlı Devleti için büyük bir kayıptı.¹³² Taraflar arası bağlantının sağlandığı can damarları koparılmıştı.

Osmanlı Devleti, kendi idaresinde gördüğü Kafkasya’yı Rusya’ya terk etmişti. 1829’da Edirne Antlaşması’nın imza edilmesinin hemen ardından Çar I. Nikola, Kafkasya üzerinde tasarladığı planları uygulamaya koymak istedi. O sırada Özel Kafkasya Kolordu Komutanı Paskeviç’e Dağlıları itaat altına almak için talimatlar vermişti. Bu talimatlara göre önemli yerler elde tutularak Kafkasyalıların geçim kaynakları

¹²⁷ Muharrem Dördüncü, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 3, sayı 1, 2001, s.83

¹²⁸ Şerafeddin Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 9, sayı 1-2, 1951, s. 118

¹²⁹ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 52

¹³⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 44

¹³¹ Cahit Aslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü”, s. 116

¹³² Muzaffer Tepekaya, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, s. 467

ellerinden alınmak suretiyle itaat etmeleri sağlanacaktı. Ya itaat altına alınacaklar ya da yok edileceklerdi. 1830'da Ruslar, Kuban Irmağını geçerek saldırıya başladılar ve birkaç köye girip tahrip ettiler.¹³³ Artık Ruslar Kafkasya'yı işgalde kararlı olduklarının bilinciyle mücadelelerini artırdılar.

Osmanlı Devleti'ne siyasi bağılıkları bulunmayan Çerkesler, Edirne Antlaşmasını tanımadıklarını bildirdiler. Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakından önce Kırım üzerinden Kafkasya ile ilişkilerini yürütüyordu. Kafkasya ile ilgili meseleler Kırım Hanlarının tasarrufuna bırakılıyordu. Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra Kırım'ın bağımsızlığı ve ardından da Rusya'ya tabiiyeti durumu ortaya çıkınca bölgedeki nüfuzunu korumak ve kendi sınır güvenliğini sağlamak için doğrudan ilişkiler kurmak yolunu seçti. Bölgeye gönderdiği devlet adamları ve onların beraberinde giden din adamları ile manevi-dini bağılık geliştirdi. Çerkesler, hiçbir zaman Osmanlı Devleti'ne vergi vermemişken Osmanlı Devleti, Çerkes kabilelerinin önde gelenlerine hediyeler göndermek yoluyla Onları Osmanlı Devleti sempatzanı haline getirmek istemiştir. Halifenin bölge Müslümanları üzerindeki etkisini kullanmıştır. Çerkes kabileleri, işgalci Hristiyan güçlere boyun eğmektense Müslüman-dindaş Osmanlı Devleti'ne manevi bağılıkla Kafkasya'da geçen mücadelelerde Osmanlı tarafında yer almayı tercih etmişlerdir. Edirne Antlaşmasının hükümlerinden olarak Kafkasya'nın Ruslara terkine tepki vermeleri bu doğrultuda haklı olarak gerçekleşmiştir.

1830 yılına gelindiğinde Edirne Antlaşmasının uygulanmasına karşı çıkmak adına bölge kabileleri kendi aralarında meclis topladı. Meclise Natukhaylar ve Şapsığlar öncülük etti. Sefer Zanko Bey, tarihi bir karakter olarak bu dönemde zuhur etti. Sefer Zanko Bey, Natukhay kabilesinden soylu biriydi. Türkçeyi iyi bilmesi O'nun Osmanlı Devleti'ne gidecek heyetin başına getirilmesinde etkili oldu.¹³⁴ Sefer Bey, I. Abdülhamid devrinde İstanbul'a giderek yardım talebinde bulunan Zanzade Mehmet Giray Bey'in oğludur.¹³⁵ Eğitim hayatının bir kısmı İstanbul'da geçmiştir. İstanbul'da bulunduğu sürece Çerkesistan'a destek verilmesine çalışmıştır. Çerkes kabileleri arasında ise Rusya'ya karşı mücadeleye devam etmek gerektiğini savunup Çerkesler arasında Osmanlı nüfuzunu tesis etmeye yönelik faaliyette bulunmuştur.¹³⁶ Sefer

¹³³ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 178

¹³⁴ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 179,180

¹³⁵ Zübeyde Güneş Yağcı, "Kuzey Kafkasya'nın Uluslararası Lideri: Sefer Zanko", *Bilig*, sayı 76, kış 2016, s. 63, 62

¹³⁶ Zübeyde Güneş Yağcı, "Kuzey Kafkasya'nın Uluslararası Lideri: Sefer Zanko", s. 63

Zaniko, Osmanlı Devleti'nden yardım sözü ile birlikte Çerkesistan'a silah ve top gönderilmesine de öncü olmuştu. Ancak Ruslar Sefer Bey'in faaliyetlerinden rahatsızlık duyarak Babiâli'den O'nun İstanbul'dan uzaklaştırılmasını talep etmişlerdi.¹³⁷ Sefer Bey ve onun Çerkes kabilelerini Osmanlı Devletine yakınlaştırma çabaları Rusya tarafından bir tehlike olarak algılanmıştır.

Edirne Antlaşmasının Kafkasya ile ilgili maddesini gerekçe gösteren Rusya, Kafkasya üzerindeki işgal yöntemlerine hız verdi. Daha hızlı ve sistemli bir saldırı başladı. Abhaz, Şapsığ, Vubih gibi Adige kabileleri ve Çeçenler ile Dağıstanlılar işgale karşı sert bir direniş gösterdiler. Ruslar bu savaşçı kabileleri çoğu zaman savaşıarak ikna etmeye çalışsalar da bazen kabile liderlerine hediyeler vermek sureti ile onları daha barışçı yoldan kendi taraflarına çekme yöntemini uyguluyorlardı.¹³⁸ 1830 yılında Ruslar Kafkasya toprakları için özel bir komite kurarak sistemli bir işgal için uygulamalara girişmişti. Karadeniz kıyı şeridi boyunca bir hat kuruldu. Anapa-Poti sahilinde askeri amaçlı inşa faaliyetleri yapılarak kaleler kuruldu. Ruslar Çerkeslerin Müslüman olmasını engellemek için yani Osmanlı Devleti ile bölgenin irtibatının kesilmesini sağlamak için sahildeki etkinliklerini artırdılar. Aslında Dağlıların Osmanlı ile bağlantısının kesilmesi fikri Kafkasya Kolordu Komutanı Kont Paskeviç'in fikriydi. Paskeviç Kafkasya kuvvetlerinin başına gelince Osmanlılar ile Dağlıların irtibatını kesmekten başka Karadeniz kıyıları boyunca müstahkem mevkiiler oluşturmak, kabileler arası çatışmaları körükleyerek kan davalarını teşvik etmek, kabileler arası iç çatışmayı artırmak, Kuban'dan Gelencik'e kadar karakollar kurulması gibi hedefler koyarak bunları uygulamaya çalışıyordu. Bu minvalde yeni kaleler inşa edilmekle beraber eski Osmanlı kaleleri de tamir edildi. Böylece Türk tüccarlar, Çerkesistan kıyılarına buğday ve diğer gıda maddelerini getiremeyecekti. Bir yandan da onlar dağlara kadar kovalanacak ve sıkıştırılacaktı. Rus kuşatması altında açlıktan ölmek için Rusya'ya itaat edeceklerdi.¹³⁹ Ruslar silahlı saldırı ile yetinmeyerek halkı topyekûn açlık ve yoksullukla itaat ettirmeye, etmeyenleri imha etmeye odaklanmıştı.

Rus ilerleyişine karşı duran Müridizm hareketi de Kafkasya içlerinde ilerlemeye devam ediyordu. İmam Gazi Muhammed'in 1832'de şehit edilmesi ile İmam Hamzat Bek hareketin yeni temsilcisi seçildi. Avar Prensleri soyundan gelen Hamzat Bek Rus

¹³⁷ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 180

¹³⁸ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 53

¹³⁹ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 182, 183

entrikaları sonucu bir kan davasında şehit edildi (1832).¹⁴⁰ Yerine Gazavatın en ünlü kahramanı Şeyh Şamil imamlık makamına geçti.¹⁴¹ Şamille kuvvetlenen ve tüm Kuzey Kafkasya'ya yayılan Gazavat ayrı ayrı kabileler halinde yaşayan Kafkasya halkını bir araya getiren bir siyasi teşekküldü. Her ne kadar çıkış noktası dini olsa da aslında daha önce birlik kuramamış dağlıların ilk kez milli bir gaye uğruna ortak hareket etmeleri demekti. Sıkı bir disiplinle ve sarsılmaz bir iman ile hareket eden müritler sarp dağlarda destan yazmayı başardılar. Bu dağınık ve gerilla usulü savaş taktiğini benimseyen gaziler Rus ordusunun yıpranmasına neden olmakla birlikte asker kaybı ve maddi olarak hazineden büyük bir meblağın uzun yıllar dağlarda savaşan Rus ordusunun ihtiyaçları için sarf edilmesine neden olmuşlardı. Şamil 1859 yılında Ruslara esir düşmesine kadar geçen 35 yıllık sürede dağlı Çerkes kabilelerinden kat kat güçlü Rusya ile defalarca savaşmış, büyük çatışmalara girmişti. Çoğunda da başarılı olmuştu. Rusya askeri yönden üstün konumda olmasına rağmen Kafkasya'nın işgalini uzun yıllar içerisinde tamamlayabildi. Şamil birbirleri ile çok da iyi geçinemeyen kabileleri bir araya getirerek Ruslara karşı birlik içerisinde savaşmalarını sağladı.¹⁴² Kabilesel yaşantıya sahip olan ve siyasi birlikten uzak olan Kafkasya halklarını bir arada tutmanın tek yolu onları İslami öğelerin yardımı ile Ruslara karşı koymaya ikna etmekti.

Dağlarda mücadeleye devam eden Çerkesler, 1835 ve 1836 yıllarında meclis toplayarak topyekûn bir mücadelenin başlaması için diğer kabilelerle görüştüler. Bir konfederasyon şeklinde organize olmak için adım atan Şapsığ ve Natukhaylar ortak bir bayrak fikrini benimsediler. İstanbul'dan bir Çerkes prensesinin elleri ile işleyip gönderdiği 12 yıldızlı bayrak manevi olarak birlik duygusunun öne çıkmasını sağlamıştı. Kabilelerinin meclis toplama girişimleri 1837 yılında da devam etti. Ruslara karşı birlikte mücadele etmenin önemini anlamışlardı. Meclis önemli bir karar almıştı. Bu karar Rus General A. Velyaminov ile görüşmek üzere bir heyet gönderilmesiydi. Çerkesler barışı sağlamak istiyorlardı. Ancak Velyaminov'dan gelen mektup hiç de barışçı değildi, aksine tehditlerle doluydu. Mektubunda Rusya'ya itaat etmezlerse köylerinin ateşe verilip yakılacağını, halkın zorla itaat altına alınacağını, köle olacaklarını yazıyordu.¹⁴³ Rus

¹⁴⁰ Süleyman Uludağ, "Müridizm", s. 50,51

¹⁴¹ M. Halistin Kukul, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 39

¹⁴² M. Murat Yeşil, "Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt 6, sayı 5, 2017, s. 2681

¹⁴³ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 184, 185

tarafı kesinlikle barıştan yana değildi. Ne pahasına olursa olsun Çerkesleri topraklarından atmaya kararlıydı.

Rusların Kafkasya'yı işgalde hızlandığı, zaten işgalin resmi zeminini Edirne Antlaşması ile hazırlamış olmanın verdiği rahatlıkla saldırılarına devam ettiği 1830'lu yıllarda İngiltere de konuya ilgisiz kalamamıştı. İngiltere'nin ilgisinin kaynağı Hindistan yolunun güvenliğinin Rus tehdidine açık hale gelmesi endişesiydi. Kafkasya Rus ilerleyişi önünde bir engeldi. Rus idaresinin buraya girmesi İngiltere'nin istemediği bir durumdu. İngiliz araştırmacı ve gezginler bu dönemde Çerkesistan'a giderek incelemeler yapıyorlardı.¹⁴⁴ J.S. Bell bu araştırmacılardan biridir. Çerkesler arasında misafir olmuştur ve bundan rahatsızlık duyan Ruslar Bell'in kendilerine verilmesini istemiştir.¹⁴⁵ Safer Zanko Bey de İngilizlerle iletişime geçmişti. Mektuplar yazarak mücadelelerinde Çerkeslere haklı mücadelelerinde yardım edilmesini istiyordu. Bell'in dışında Davit Urquhart ve J. Longworth da Sefer Bey'in mektuplarından haberdar olan İngiliz yetkililerdir. Mektupların konusu Rusların Çerkesistan saldırılarına son vermesi ve bu konuda İngiltere'nin yüksek korumasının talep edilmesi şeklindeydi.¹⁴⁶ Çerkeslerin özellikle de Şeyh Şamil'in mücadelesi İngiltere ve Avrupa kamuoyunda ilgiyle takip edilmiş ancak resmi bir yardım ve somut bir hareket İngiliz makamlarınca yapılmamıştır. İngiliz gazetesi Daily News Şamil ve Çerkes kabilelerinin mücadelesinden övgü ile bahsediyordu. Alnwick Mercury gazetesi ise Şamil ve Müritlerine İngiltere tarafından yeterli yardımın yapılmadığından şikâyet ediyordu.¹⁴⁷ Rusya ile doğrudan bir sürtüşme yaşamak istemeyen İngiltere Rusya ile ilişkilerin seyrine göre Çerkeslere yaklaşıyor ya da daha mesafeli bir tavır takınıyordu.¹⁴⁸ Kararlı bir politika izlemediği gibi somut bir adım da atmıyordu.

Çerkesistan'da işgal için bulunan Rus ordularından bahsederken Kazaklardan (Kozak, Kossak) ve Lehli subaylardan bahsetmemek konuyu eksik bırakacaktır. Rusların Çerkesistan'ı işgalinde, müstahkem mevkilere kurulan kalelerin korumasında Kazaklar sıkça görev almıştır. Ayrıca onları Çerkesistan ahalisinin katledilerek ya da sürülerek yok edilen kabilelerden boşalan arazilere yerleştirilmesinde yine sahnede görmek

¹⁴⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*, s. 45

¹⁴⁵ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 188

¹⁴⁶ Zübeyde Güneş Yağcı, "Kuzey Kafkasya'nın Uluslararası Lideri: Sefer Zanko", s. 66, 67

¹⁴⁷ M. Murat Yeşil, Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi", s. 2676, 2677

¹⁴⁸ Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü", s. 122

mümkündür. Rusların ele geçirdikleri bölgeleri ellerinde tutmak ve Ruslaştırmak için en çok kullandığı yöntemlerden biri kolonizasyondur. Nitekim Kafkasya'yı işgalin önemli bir ayağı olarak kolonizasyon yöntemini sıkça kullanmıştır. Bu uygulama Kırım ve Kafkasya ile sınırlı kalmamış Orta Asya içlerine kadar Rus sömürgesini tadan her yerde hayata geçirilmiştir.

Lehliler ise genel olarak Rus ordusunun özellikle Kafkasya cephelerinde yer almışlardır. Ancak çoğu zaman Leh subayların ve askerlerin firar ederek Çerkesistan saflarına geçtiği vakidir.¹⁴⁹ Ruslar, Çerkesistan'ı işgal ederken sadece askeri metotlar uygulamıyor bunun yanında ticareti engelleyerek onları sosyo-ekonomik açıdan yıpratmak suretiyle itaate hazır hale getirmek istiyorlardı. Karadeniz Müstahkem Hattı olarak kurdukları Rus koruma hattı ve kıyı boyunca kurulan kaleler Çerkeslerin Osmanlı Devleti ile ticari faaliyetini durma noktasına getirmişti. 1839 yılı tarımsal ürünün çok az olduğu bir yıl olmuştu. Rusların ticari faaliyetleri durdurmaya yönelik hamleler yapması Kafkasya ahalisini açlık ve kıtlık ile boğuşur hale getirdi. Rusya'nın Dağlıları aç bırakma eylemi onları teslim olmaya yöneltmek içindi.¹⁵⁰ Bu en az silahlı mücadele kadar etkili bir yöntemdi.

1840'ların çatışmalarını incelerken bu yıllarda gücünün doruk noktasında bulunan Şeyh Şamil'in mücadelesini ve siyasi faaliyetlerini anlatmamak Kafkasya tarihi açısından bir dönemi karanlıkta bırakmak anlamına gelir. Şamil samimi bir dindarlıkla ve cesur savaşçılığı birleştirmişti. Bunlara ilaveten kitleleri etkileyen üslubunu ve hitabet gücünü birçok tarih kitabının yanında edebi eser niteliği taşıyan kitaplar dahi yazmıştır.

Şeyh Şamil, daha Gazi Muhammet'in İmamlığında direniş hareketine katılarak üstün başarı göstermişti. Gazi Muhammed'in öldürüldüğü son savaşı olan Gimri köyündeki mücadelede yanında bulunuyordu.¹⁵¹ Dağıstan'ın Gimri köyünde doğan Şeyh Şamil'in gerçek adı Ali'dir. Nakşibendî Şeyhi Gazi Kumuki'den dersler alarak Nakşibendî tarikatına meyletti (Kumuki kayınpederidir). Bazı kaynaklara göre ise Bağdat'a giderek Mevlana Halit'ten ders almıştır.¹⁵² Eğitimini nerde almış olursa olsun Arapçaya vakıf olduğu, Arapça mektuplar yazacak kadar bu dili iyi bildiği Knez Baryatinsky'e yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Prensle yazışmalarının ilki Rusça, geri kalan

¹⁴⁹ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 192

¹⁵⁰ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 197

¹⁵¹ John F. Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 267

¹⁵² M. Halistin Kukul, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, s. 226

yazışmaların hepsi Arapçadır.¹⁵³ Bu onun iyi bir eğitim aldığını, en azından dini eğitim aldığını gösterir.

Şamil ile güçlenen ve Ruslara göre Müridizm, Kafkasyalı Müslümanlara göreyse Gazavat olarak adlandırılan hareket, İslam dininin birleştirici ve eşitlikçi yapısına dayanıyordu. Kafkas kabilelerinde yaygın olan sınıflı toplum yapısına uymayan bu anlayış Batı Kafkasya’da Doğudaki kadar ilgi görmemişti. Bir prensle bir köleyi eşit gören inanç sistemi kendi içinde bölünmüşlük durumu yaşayan Çerkesler için Ruslara karşı birlikte ve eşit olma sonucunu doğuruyordu. Kuzeybatı Kafkasya’da daha çok soylular arasında rağbet görmesi¹⁵⁴ oldukça ilginçtir. Ruslar, Çerkes kabilelerinin kendilerine karşı topyekûn mücadelesinden çekindikleri için kabileler arası ayrışmayı destekleyici bir tavır takınmışlardı. Kabilesel çatışmalar Rusların işlerini kolaylaştırıyordu.

Şamil, genç yaşta İmam Gazi Muhammet ile hareket ederek Ruslara karşı savaşmıştır. General Velyaminov ile Gimri yakınlarında yaptıkları savaşta Gazi Muhammet şehit olmuş, Şamil ise yaralanmıştır.¹⁵⁵ Hamzat Bek’in imamlığı döneminde de mücadeleye devam eden Şamil Hamzat’ın ölümüyle İmam seçilmiş ve 1835 yılında bir şura toplamıştır. Şurada alınan karar öncelikle bölgedeki yerel hanların Ruslarla anlaşma yapıp Rus idaresine girenlerinin gazavat hareketine katılmalarını sağlamaktı. Alınan kararlardan biri de halkın Ruslara karşı direnişe destek vermesi ve Kafkasya’nın bağımsızlığının sağlanmasıydı.¹⁵⁶ Çeçenistan ve Dağıstan’da hâkimiyet sağlayan Şamil Rusları endişelendiriyordu. Şamil üzerine gönderilen ordu büyük bir mağlubiyet aldı ve Aşilta muhitinde yenilerek geri çekildiler. Bu zaferi Şeyh Şamil’in büyük bir güç olarak ortaya çıkmasında etkili oldu. Aşilta’yı almak için tekrar bir ordu daha gönderen Rusya sonunda bu mevkiyi aldı ancak büyük kayıplar verdi.¹⁵⁷ Aşilta köyünde General Feze’nin emrinde Şamil’in müritleriyle savaşan Ruslar bütün köyü ateşe verdiler ve köy halkının imha oluşunu izlediler. Yanan evlerdeki katliam akşama kadar devam etti. Rus kayıtlarına göre Aşilta’da geçen mücadelede kin ve nefretle dolan Rus askerleri hiç

¹⁵³ Şahin Doğan, “Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A.İ. Baryatinsky’e Yazdıkları Bazı Mektuplar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/1, 2015, s. 124

¹⁵⁴ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 208

¹⁵⁵ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 267 ve Mustafa Budak, “Şeyh Şamil”, s. 67

¹⁵⁶ Süleyman Uludağ, “Müridizm”, s. 5

¹⁵⁷ Mustafa Budak, “Şeyh Şamil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 39, 2010, s. 68

kimseyi esir olarak dahi canlı bırakmadılar.¹⁵⁸ Arkalarında ölümler yığını bırakarak oradan ayrıldılar.

Aşilta'da efsaneleşen Şamil ve müritlerinin direnişi Ahulgoh savunması ile Dağlılara güven Ruslara endişe vermeye devam etti. Yoğun geçen çarpışmalarda Şamil ateşkes istemek durumunda kaldı. Seksen günlük kuşatmanın ardından Ahulgoh düştü ancak Şamil için hâkimiyetini genişlettiği ve sağlamlaştırdığı bir tecrübe oldu. 1842'de naipleri Hacı Murat, Kibid Muhammet ve Cevat Han'ın da yardımları ile Dağıstan ve Çeçenistan'a hâkim oldu.¹⁵⁹ Şamil'in etki alanı gittikçe genişliyordu.

Tüm Kafkasya'yı kapsayacak bir birlik kurmak isteyen Şamil Çeçenistan ve Dağıstan'ın tek hâkimi olmuşsa da Kuzeybatı Kafkasya da aynı başarıyı sağlayamadı. Kabardeylere gönderdiği Süleyman Bey orada iyi karşılanmadı. Kabardey bölgesine kendisi giderek şiddete başvurup itaatlerini sağlamak istedi. Muhammet Emin'i Kuban bölgesine naip olarak atayan (1848) Şamil'in hedefi Kafkasya'da birliği sağlayarak Rusları Kafkasya'dan atmaktır.¹⁶⁰ Milli bir devlet teşekkül etmek için uygun ortamı, sosyal-kültürel ve coğrafi şartları olmayan Kafkasya'nın birliği için tek uygun yol dini dinamiklerden hareketle bir sistem oluşturmaktır.¹⁶¹ Naip Muhammed Emin Çerkesistan'da İslam'ın gereklerine uymak gerektiğini, kâfir Ruslara teslim olmamak gerektiğini anlatıyordu. Ayrıca sınıflı bir toplum yapısını sıkı sıkı koruyan Çerkeslere herkesin Allah katında eşit olduğundan hareketle soyluların ayrıcalıklarını kaldırdığını ilan etti.¹⁶² Çerkeslerin sahip olduğu geleneksel yapı düşünüldüğünde bu bir devrim sayılabilir.

Kırım Savaşı'nın başladığı 1853 yılına kadar Şeyh Şamil çeşitli başarılarla imza attı. Ruslar az sayıdaki Müritlere karşı kalabalık orduları ve teçhizatları olduğu halde Şamil'in kuvvetleri karşısında çok kayıplar verdiler. Yüksek dağlarda, derin vadilerde ve uçurumlarda coğrafyanın avantajını kullanarak ve baskın tekniğini uygulayarak Rusların çok sayıda kayıplar vermesini sağladılar. Şamil'i ve müritlerini imha etmeyi amaç edinmiş olan Rus ordusu ve onları komuta eden generaller Aşilta'da Gimri'de Ahulgoh'da uygulanan yakma, yıkma, evleri içindekilerle beraber ve tarlaları ekinleriyle beraber ateşe verme gibi yöntemlerle dağlıları cezalandırdılar. Rus ordusu

¹⁵⁸ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 289

¹⁵⁹ Mustafa Budak, "Şeyh Şamil", s. 68

¹⁶⁰ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 58, 59

¹⁶¹ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 207

¹⁶² Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 209

çekildiği yerlerde arkalarında kin ve nefretle, intikam alma duygusu ile dolmuş insanlar bırakıyordu.¹⁶³ Şamil, Güney Kafkasya'ya yönelerek burada da faaliyete girişti. Rusların burada Osmanlı Devleti'ne karşı girişimde bulunmasından endişe duyuyordu. Padişah Abdülmecit ile de mektup yoluyla olası bir Rus Savaşı ihtimaline karşılık iletişime geçti. Çok geçmeden de bir savaş patlak verdi.

1853 yılında Rusya'nın Petro döneminden beri devam ettirdiği sıcak denizlere inme hedefi doğrultusunda yeni bir gerilim ortaya çıktı. Rusya boğazlara hâkim olmak, Akdeniz'e inerek rakipleri İngiltere ve Fransa ile doğu ticaretinde rekabet etmek istiyordu. Elbette ki bu hedeflerin bir ucu Osmanlı Devleti'nin egemenlik sahasına dokunduğu gibi diğer ucu da Fransa ve İngiltere'nin kurdukları sömürge düzenine de dokunuyordu. Rusya'nın Akdeniz'e inmesi ihtimalinden burada yoğun bir ticaret faaliyetinde bulunan Fransa rahatsızlık duymuştu. İngiltere ise bunu Hindistan'ın güvenliğini tehdit eden bir durum olarak algıladı.

Savaşın asıl sebebi Rusya'nın Doğu dünyasına hâkim olma isteği olsa da bir takım nedenler daha vardı. Rusya Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların himayesini talep ediyordu. Fransa Osmanlı Katoliklerinin hamisi olma imtiyazını almışken Rusya bu konudaki isteğini elde edememişti. Bunu bahane ederek Eflak ve Boğdan'ı işgal etti. Genel olarak Ruslar hem kutsal yerlerde ve Kudüs'te bazı imtiyazlar istiyor hem de boğazlardan serbest geçiş hakkı ile Akdeniz dünyasının ticaret ağına dâhil olmak istiyordu. Balkanlarda da Slavları kışkırtmaktan geri durmuyordu.¹⁶⁴ Tüm bunlara Osmanlı Devleti'nin ve dolaylı olarak da İngiltere ve Fransa'nın göz yumması mümkün değildi. Rusya'nın kendi aleyhlerine olacak şekilde güçlenmesini kabul etmediler. Taraflar arası bir savaş kaçınılmaz oldu. Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etti. 1853 yılında başlayan savaş Paris Antlaşmasının imzalanması ile noktalandı.

Savaşın başında Padişah bir ferman ile Şeyh Şamil'e cihat çağrısı yaptı. Şamil Osmanlı Devleti'ne destek vereceğini bildirerek Rusları sıkıştırmanın en iyi yolunun Tiflis'e ortak bir çıkartma yapmak olduğunu savundu. Şeyh Şamil'e Dağıstan Serdar-ı Ekremi unvanı verildi. Oğlu Gazi Muhammet ile Danyal Sultan'a ve İsmail Paşa'ya mirivalık rütbesi verildi.¹⁶⁵ Birçok yazışmaya rağmen Şeyh Şamil ve Osmanlı Devleti savaşın yeri

¹⁶³ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 293

¹⁶⁴ Kezban Acar, "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Savaş Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi", *Bilig*, sayı 8, kış 2019, s. 114, 115

¹⁶⁵ Mustafa Budak, "Şeyh Şamil", s. 69

ve planı konusunda anlaşıp ortak hareket edemediler.¹⁶⁶ Aynı dönemde Sefer Bey de bölgede Osmanlı yararına işler yapması için görevlendirildi.¹⁶⁷ Ancak Kırım Savaşında Rusya güç durumda bırakılmasına rağmen Osmanlı Devleti Kafkasya kuvvetlerinden yeterince yararlanamamış ve sonuçta Ruslar Kafkasya'dan atılamamıştı.

Osmanlı Devleti bu askeri-siyasi ve ekonomik yönden büyük önem arz eden savaşta Şeyh Şamil'den Rusları oyalamasını, Rus ordusunun gücünü Osmanlı kuvvetlerinin karşısına çıkmadan kırmasını istiyordu. Şeyh Şamil ve Çerkesler İslam halifesi ve sultandan kendilerini Rusya'dan kurtarmasını talep ediyorlardı. Bekledikleri somut adımların atılmamasından ve vaat edilen yardımların gelmemesinden dolayı kırıngındılar.¹⁶⁸ Oysaki Osmanlı Devleti'nin bunu yapacak durumu yoktu. Maddi olarak sıkıntıda olmasının yanında İngiltere'ye borçlanmıştı. Askeri olarak ise Kars cephesinde Rusya karşısında iyi bir durumda değildi.¹⁶⁹ Savaşı Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin kazanmasının ardından 25 Mayıs 1856'da antlaşma imzalandı. Savaşı kazansa da Osmanlı Devleti sonuçlar bakımından kazançlı sayılmazdı. Yalnızca Rus tehdidi bir dahaki Rus hamlesine kadar durdurulmuştu. Çerkesler ve Kafkasya'nın diğer toplulukları ise savaşa Osmanlı tarafında iştirak etmiş olmalarına rağmen bir kazanım elde edemediler. Paris Barış Antlaşmasında İngilizlerin, Rusya'nın Çerkesistan'ı boşaltması önerisi reddedildi.¹⁷⁰ Asıl kazanımı İngiltere ve Fransa elde etmişti. İngiltere Hindistan yolu üzerinde kendisini engelleyecek bir Rus tehlikesini savmıştı. Fransa Rusya ile bir ticaret antlaşması imzalayarak ticari avantaj elde etti.¹⁷¹ Osmanlı Devleti'ni ise azınlık haklarını bahane ederek kendisini Islahat Fermanını ilana zorlayan bir dizi sıkıntılı mesele bekliyordu. Osmanlı'nın kendi tebaası üzerindeki egemenlik hakkı Avrupalı Devletler tarafından alınmaya çalışılıyordu.

Barış Antlaşmasından sonra da Çerkesistan'ın arayışları devam etti. Sefer Zaniko Bey 1856'da Osmanlı Devleti ile görüştü. Padişah'tan ilk görüşmede umduğu cevabı alamadı çünkü padişah Paris Barışı gereğince Çerkesya'nın Rus idaresinde kaldığı ve bu konuda ellerinden bir şey gelmediğini söylemişti. İkinci görüşmede ise Osmanlı Devleti'ne

¹⁶⁶ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri(1856-1876)*, s. 55

¹⁶⁷ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 221

¹⁶⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, s. 58

¹⁶⁹ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 60

¹⁷⁰ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 224

¹⁷¹ Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü", s. 123

sadık kalmak ve Osmanlı tarafının gönderdiği görevliye itaat etmek şartıyla Osmanlı Devleti himayesinde olacaklarının garantisi verildi.¹⁷²

Rus tarafında Prens Aleksandr İvanoviç Baryatinsky on bin kişilik bir ordu ile Çeçenistan'a gönderildi. Kırım Savaşı öncesi ordularını sürekli meşgul eden bölgede kesin sonuç almak istiyorlardı. Baryatinsky savaşı daha insancıl(!) hale getirmek istiyordu. İşgal edilen köylerdeki evlere gece ansızın girip insanları boğazlamak tekniğini biraz değiştirmişti. Yeni usule göre köye girmeden top ateşi açılıyordu ve köylüler meydanda toplanıyorlardı. Kadınlar ve çocuklar öldürülmek yerine esir alınıyordu. Aslında bu Rus askerlerinin kaybını en aza indirmek için bir önlemdi. Gece karanlığında evlere giren askerler beklenmedik bir durumla karşılaşabiliyor ve çoğu zaman Çeçenlerce öldürülüyorlardı. Onları meydana toplamak Rus askerlerinin kaybını azaltmıştı.¹⁷³ Çeçenler açısından değişen bir durum yoktu.

1856 yılında Baryatinsky, Kafkasya Genel Valilisi oldu.¹⁷⁴ Artık Şamil için sonun geldiğinin habercisiydi. Prensine göreve başladığı dönemde dağlık, ormanlık Çeçenistan'ın artık Ruslarca yolları açılmış, sık ormanlardan arındırılmış, ordunun daha rahat hareket edebileceği bir yer haline gelmişti.¹⁷⁵ Baryatinsky, kendisinden önce Kafkasya'nın işgalini tamamlamakla memur olan generallerin yapamadığını yapmış ve bu sorunu büyük oranda bitirmişti. Şeyh Şamil'in yedi bin kişilik müritlerini imha eden Rus ordusu Şamil'i ailesini ve 400 müridini Gunip köyünde sıkıştırdı. Rusları çok zorlayan büyük kuşatma ve çatışmalardan sonra Gunip düştü ve Şeyh Şamil 6 Eylül 1859'da teslim olmak zorunda kaldı.¹⁷⁶ Destansı bir mücadele böylece sona ermişti.

Şamil esarette Naibi Muhammed Emin'e mücadeleyi devam ettirmek konusunda serbest olduğunu yazdı. Muhammet ise halkın zarara uğramasını istemediği için bitirme taraftarıydı.¹⁷⁷ Bu sırada Rus işgaline maruz kalmayan yalnızca birkaç bölge kalmıştı. Abzah, Şapsığ, Hakuç ile Vubih bölgeleri henüz işgal edilmemişti.¹⁷⁸ Şeyh Şamil'in teslim alınmasından sonra Rusya Kafkasya'daki harekâtlarına hız verdi. Bazı kabileler Rus hâkimiyetini tanımasına rağmen birçoğu direnişe devam ettiler. Abazdeh, Bjeduğ

¹⁷² Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü", s. 123

¹⁷³ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 421

¹⁷⁴ Mustafa Budak, "Şeyh Şamil", s. 69

¹⁷⁵ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s.419

¹⁷⁶ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatanı Bırakılan Bir Halk*, s. 61

¹⁷⁷ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 229

¹⁷⁸ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatanı Bırakılan Bir Halk*, s. 61

ve Besleney kabileleri üzerinde yoğunlaşan savaşlar kadın, çocuk ve yaşlı demeden imha edilmesi ile sonuçlandı. Yerleşim yerleri yok edilen Çerkeslere Kuban Nehri'nin solunda uzanan sahile yerleşmeleri emrediliyordu.¹⁷⁹ Kuzeybatı Kafkasya'ya tamamen Çerkeslerden arındırılarak ancak Rus emellerine hizmet edebilirdi.

1859 yılında Abaza ve Besleneyler üzerine gönderilen Rus orduları onları itaat etmeye zorladılar. Rusların Kafkasya'yı almakta ısrar ettikleri ve Çerkeslerin de teslim olmamak için direndikleri bu son savaşlar çok şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Abazdeh ve Besleneylerin zorla itaatinden sonra sıra Natuhay bölgesine gelmişti. Ve nihayet onlarda Rus hâkimiyetini tanıdılar.¹⁸⁰ 1861 yılında Soçi vadisinde toplanan Vubih, Abzah ve Şapsığlar bir meclis kurdular ve Avrupa devletlerine mektuplar yazdılar. Düşükleri bu zor durumda Osmanlı Devletinden umdukları yardımı alamayan Çerkes kabileleri Osmanlı üzerinde siyasi yönden büyük etkisinin bulunduğunu bildikleri İngiltere'ye mektup yazdılar. Rusya'ya karşı kendilerine yardımda bulunulmasını talep ettiler.¹⁸¹ Muhammed Emin ise Şeyh Şamil'in esaretinden sonra bir süre daha mücadeleye devam etti. 1861 yılında girdiği son savaşı da kaybetti. Mücadelenin buradan sonrasının boşuna olacağını anlamıştı. İstanbul'a yerleşerek yaşamının sonuna kadar Türkiye'de kaldı.

1863 yılında Çerkeslerin çoğu maddi imkânsızlıklara rağmen son ana kadar direnmiş, gidebildikleri yere kadar mücadeleyi devam ettirmiş olmalarına rağmen Rus işgalini kabul etmek zorunda kaldılar. 1864'ün Martında son direnişlerden olan Vubih direnişi de kırıldı. Öyle ki Vubihlar'ın neredeyse tamamı Osmanlı topraklarına göç ettiler.¹⁸² 1865'e kadar devam eden çatışmalar oldu. Boğra şehri yakınlarındaki Ahçipsu düşünce son kalan Çerkes kuvvetleri de dağıtılmış oldu.¹⁸³

XVIII. yüzyılın sonunda başlayan Kafkasya'yı işgal etme planını seksen yıldan fazla bir zamana yayan Rusya 1864 Mayısında amacına ulaşmıştı. Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Çerkesistan'daki haklarını Rusya'ya terk etmesinden sonra işgal için hukuki zemini bulmuş olan Rusya Kafkasya'ya birçok kez sefer düzenledi. Şeyh Şamil'in 1859'da ele geçirilmesinden sonra daha şiddetli bir askeri harekâta girişti. Nihayet 1864 kışında son direnişleri de kırarak Kafkasya'daki kesin hâkimiyetini ilan etti. Daha

¹⁷⁹ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 227

¹⁸⁰ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 228

¹⁸¹ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 62

¹⁸² Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 67

¹⁸³ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 40

1820’lerde bazı Prens ve soylular aileleri ile Osmanlı Devleti’ne göç etmişlerdi. Padişah taraftarı olan ve yenilginin kaçınılmaz olduğunu fark eden bir kısım Çerkes soylusu toplu göçlerden önce bireysel olarak Osmanlı Devleti’ne sığındılar.¹⁸⁴ Bu sınırlı göçlerden bağımsız olarak Rus yetkilileri zaten sürgünü kendi planları içine almışlardı bile. General D.A. Milyutin 1857’de bu konuda bir rapor hazırlayarak Çerkesya’nın halkını Don havzasına sürgün etmek ve yerlerine Kazakları yerleştirmek fikrini öne sürmüştü. Şeyh Şamil’i esir olarak alması ile adını duyuran General Baryatinsky ise Çerkeslerin bölgeden atılıp yerine Rusların iskân edilmesini öneriyordu. Böylece Ruslar için gerekli olan topraklar sağlanmış olacaktı.¹⁸⁵ General Yevdokimov, Kuban hattına yerleştirmekte kendilerini zorlayacak olan on bin ailenin Osmanlı topraklarına sürülmesinin Rusya için en güvenli yol olduğunu düşünüyordu ve bunu bir plan haline getirdi.¹⁸⁶ General Yermelov’un söyledikleri ise Çerkeslerin sürülmesinin temel nedenini açıklar niteliktedir: “ Kuban ötesi topraklar Rusya’ya lazımdı, fakat oradaki yerli halka hiç lüzum yoktu. Kuban çevresindeki topraklara Rusların iskân edilmesi daha uygun bir yoldur.”¹⁸⁷ Sonraki uygulamalar bu düşüncenin rehberliği ile gerçekleşecektir.

Rusların Kafkasya’ya gönderdikleri orduların başında bulunan Generallerin fikirleri Kafkasya işgalinin amaç ve yöntemlerini gözler önüne sermektedir. Çerkeslerin topraklarına sahip olmak için savaş sırasında da olsa etik sayılmayacak uygulamalara imza atıyorlardı. Tarlalar ürünlerle beraber yakılıyordu, evler içindeki insanlarla beraber ateşe veriliyordu.¹⁸⁸ İnsan, hayvan çocuk demeden öldürme yöntemi Çerkeslere Kafkasya’yı yaşanmaz hale getirmek için yapılan uygulamalardı.

1863 yılında büyük oranda Çerkesistan’ın işgali tamamlanmış ve çok sayıda muhacir yollara dökülmüştü. Ancak hala çarpışmalar bitmiş değildi. Çerkesler vatanlarını sonuna kadar savunmakta kararlıydılar. Bunun için bir meclis teşekkül ettirmişlerdi. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde bu olay bir cumhuriyet kurdukları şeklinde haber olmuştur. Abazalar, Şapsığlar ve Osetler kurdukları mecliste beşer aza ile temsil ediliyorlardı. Askeri bir düzen dahi kurarak kuvvetlerini iki fırkaya ayırmışlardı. Ordusu ve meclisi bulunan bu siyasi teşekkülün meclis azaları şu şekildeydi:

¹⁸⁴ Cahit Aslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü”, s.125

¹⁸⁵ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 231, 232

¹⁸⁶ Tuğan Kumuk, “Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü”, s. 4

¹⁸⁷ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 233

¹⁸⁸ Justin McCarthy, *ÖLÜM VE SÜRGÜN Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, s.37

Abzah kabilesini temsilen;

Encuk(?) Hacı İsmail Bey, İsmetzağe Mehmet Bey, Kutukaszade(?) Süleyman Efendi, Hut(?) Hacı Ahmet Ağa, Hacı... Ağa.

Şapsığ kabilesini temsilen; Zanzade İbrahim Bey, Abdullah Efendi, Tabusa İbrahim Ağa, Hacı Hasan Haydar Efendi, Kuyruk İbzal Ağa.

Oset kabilesini temsilen; Kec Reşit Bey, Dokumzade Elhac Bey, Burakizade, Narcuzade İslam Bey, Mehmetzade Mustafa Ağa, Müftüzebilzade Hüseyin Efendi, Gazi Paç Hasan Efendi ile Abzah fırka-i askeriyesi kumandanı Hacı Ömer Grandük Bey, Şapsığ fırka-i askeriyesi kumandanı Hacı Mehmet Bey'dir.¹⁸⁹ Bir meclisin kurulması ve askeri düzene kurma çabaları Rusya'ya teslim olmadıklarının ve mücadele de kararlı olduklarının kanıtıdır. Ancak ne kadar mücadele etseler de kaçınılmaz son gerçekleşmiş ve Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur olmuşlardır.

Çarlık Rusya'sı Çerkes direnişlerini bastırmak için elinden geleni yapmıştır. Örneğin Rusya'nın yerel memurları direnişleri kırılan ve Rusya tâbiyetini kabul etmek zorunda kalan Çeçenleri Çerkesler üzerine göndermek istemiş yani kardeşi kardeşe kırdırmak istemişlerdir. Çeçenler bunu reddederek daha fazla Ruslar tarafından bu konuda zorlandıkları takdirde Çerkeslere değil Ruslara karşı savaşacaklarını beyan etmişlerdir. Bu konunun uzaması üzerine yetkili makamlar araya girerek bu teklifi yapan memurları azletmiş ve olayların kendilerinden bağımsız gerçekleştiğini anlatmıştı.¹⁹⁰ Çeçenlerin sert tutumları işe yaramış ve Ruslara geri adım attırmıştı.

Şapsığlar da Rusya'ya karşı hala direnişi devam ettiriyordu. Casusları vasıtasıyla 5 bin Rus askerinin gelmek üzere olduğunu öğrenerek pusu kurmuşlardı. Rus kuvvetleri gelince önce karşılık vermeyerek uygun zamanı kollamışlardı. Ruslar her girdikleri köyde yaptıkları gibi bu köyde de kırtan fazla evi yaktılar ve Şapsığlar bu sefer harekete geçip Rusları şaşırtmışlardır. Hazırlıksız yakalanan Ruslar altı saat süren bir çarpışmadan sonra silah ve hayvanlarını da bırakarak kaçmaya mecbur olmuşlardı. Şapsığlar bu çatışmada bulundukları sarp arazinin de avantajını kullanarak Rusyalıları geri püskürtmeyi başarmışlardır.¹⁹¹ Şapsığların bu başarısından ve kendilerini

¹⁸⁹ Tercüman-ı Ahval, No 280, 14 Receb 1279 (5 Ocak 1863)

¹⁹⁰ Tasvir-i Efkâr, No 54, 16 Receb 1279 (7 Ocak 1863)

¹⁹¹ Tasvir-i Efkâr, No 59, 28 Recep 1279 (19 Ocak 1863)

kahramanca müdafa etmelerinden sonra *Le Courier d'Orient*¹⁹² gazetesinden alıntı yapılan bir haberde Şapsıglardan acı haberler geldiği görülmektedir. Şapsıg erkekleri sınırlarda vatan müdafaasında onların yaşadığı bölgeye gelen Rusya askerleri köylerde yalnız kalan kadın, çocuk ve yaşlıları acımasızca katletmişlerdir. Öldürülenler 17 yaşlı kadın, 7 çocuk ve 7 ihtiyardı. Her yeri ateşe verip yağma etmişlerdi. İntikam duyguları ile dolu Rus askerlerinin savaş sırasında bile etik kurallara uyulması gerektiğini bilmeyen, savunmasız sivillere özellikle de silahsız kadın, çocuk ve yaşlılara uyguladığı şiddet genel olarak Kafkasya'da uygulanan yöntemlerin ve savaş suçlarının bir örneğini göstererek Rus ilerleyişinin ne şekilde gerçekleştiğinin ipuçlarını vermektedir. Öldürdükleri yaşlı kadınlardan birinin yanına bir kâğıt bırakmışlardı. Kâğıtta “siz de mebuslarınızın gidip yardım istediği kraliçeye gidiniz” yazısı bulunuyordu. Küçük bir çocuğun yanında da “ koruyucularınız olan Osmanlılara gidip satılacağınıza burada yatınız” yazıyordu. Gözleri yerlerinden çıkarılmış bir ihtiyarın üzerinde ise “mebuslarınıza Paris'te mülhakı evvel iyi hal bulursunuz” yazısı bulunmuştu. İşte Çerkeslerin onca mücadeleye, bedensel olarak sarf ettikleri güce, (hem de kendisinden kat kat üstün durumda olan düzenli Rus ordularına karşı) tüm dünya kamuoyunu etkileyecek şekilde sürdürdükleri mücadele böyle psikolojik, gayri insani durumlarla da yıpratılarak sürmüştür. Her şeyden önce Çerkeslerin siyasi birliği, devleti bulunmadığı gibi düzenli bir ordusu da yoktu. Durum sivillerin silahlanıp vatanlarını korumalarından ibarettir. Çerkes kuvvetleri dağınık, arazi şartlarının avantajını kullanan, büyük toplar gibi ateşli silahları olmayan daha çok gerilla tarzı saldırı ve savunma yapabilen sayıca az birliklerdi. Düşmanları Rusların ise tam teçhizatlı silahları, topları, kalabalık ve düzenli orduları vardı. Ayrıca Lehistan'dan esir alınan subaylar, Kazaklardan oluşan birlikler de Rus ordusunda savaşıyordu. Bütün bunlara rağmen Çerkesler Şeyh Şamil ve O'nun naiplerinin emrindeki ordularda görüldüğü gibi kendi içlerinden gelen savaş azmi ve moral gücüne ek olarak yaşantılarında ve geleneklerinde bulunan savaşçı yapılarını kullanarak Kafkasya'nın sarp dağlarında Rusları defalarca bozguna uğratmışlardır.

Rusya Çerkesistan'ı tamamen ele geçirmek için saldırının dozunu artırıyordu. Şiddetli soğukların da bastırması ile Çerkesler ümitsiz bir duruma düşmüştü. Köylerini, evlerini

¹⁹² *Le Courier d'Orient 1861-1876 yılları arasında Fransızca yayınlanan bir gazetedir. Osman İbrahimov, *Tuna Vilayet Gazetesi (1865-1866)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisan Tezi, 2006, s. 14

terk ederek dağlara doğru kaçırmaktan başka çare bulamadılar.¹⁹³ 13 Şubat günü Şabsud(?) Nehri yakınında Rusya ile yapılan çatışmadan sonra Rus yetkililer Bjeduğlardan asker almak istemiştir. Bjeduğlar ise Rus askeri olmayı reddetmişlerdir.¹⁹⁴ Çerkesler Rus askeri olmaksızın ölmeye razıydılar.

Rusya Çerkesistan içlerine doğru ordusu ile ilerliyordu. Geçtiği yerleri yakıp yıkarak ahaliyi katlediyordu. Girdikleri köylerde evleri ateşe vermek, köyleri ve tarlaları mahsulatıyla beraber yakmak adetleri olduğundan köylerde yaşayan kimse kalmamıştı. Köylüler çareyi dağlara kaçmakta bulmuşlardı. Rus zulmünün kendilerini dağlarda bulamayacağını umuyorlardı. Çerkesistan beş yıllık savaş ve yangınların sonucu olarak harap durumdaydı. Yoksulluk ve açlık baş etmeye çalıştıkları ikinci düşmanlarıydı. Düşükleri bu yoksulluk nedeniyle ümitleri kırılmıştı. Bazı kabileler artık Avrupa ve Türk taraflarından bir yardım gelmesinden de tamamen ümitlerini keserek Rusya'ya teslim olmayı düşünmeye başlamışlardı. Ancak Çerkeslerin çoğu her şeye rağmen silahı bırakmamış ve bırakmaya da niyetli değildi.¹⁹⁵ Rusya'ya teslim olmayı bir alçaklık olarak gören Çerkesler savaşarak ölmeyi tercih ediyorlardı.

Savaşa son ana kadar devam eden Şapsığlar Rusya ile büyük bir mücadeleye girmiş ve 6 zabıt ve 30 süvarilerini esir almışlardır. Rusya kuvvetleri barış teklifinde bulunmakla Şapsığlar tarafından ret olunmuştur. Şapsığların başarısı Gürcistan'da da bazı ahaliyi ümitlendirmiş ve harekete geçirmişti. Çarlık yetkilileri Gürcistan'da silah toplama yoluna giderek hareketlerini başlamadan bitirdi. Ancak Gürcülerin reisi *“bütün dünyayı kendinize düşman ettiniz. Bizimle muharebe emrindeyseniz hazırız”* diyerek Ruslara tepkisini göstermiştir.¹⁹⁶ Gürcistan daha erken bir zamanda Rusya hâkimiyetini tanımış olmasına rağmen Çerkeslerin başarılarından etkilenmesi hala kurtuluş ümidini az da olsa taşıdığına işaret etmektedir.

Çerkesler kendi haklı mücadelelerinin dünya kamuoyunda bilinmesi için ve İngilizlerin desteğini almak amacıyla kurdukları meclisin iki mebusunu İngiltere'ye gönderilmişlerdi. Mebuslar İngiltere'de çok iyi karşılanmakla birlikte Çerkesistan meselesinin mecliste müzakere edileceğine dair söz de almışlardı. Bu konu

¹⁹³ Tercüman-ı Ahval, No 297, 24 Şaban 1279 (14 Şubat 1863)

¹⁹⁴ Tercüman-ı Ahval, No 300, 1 Ramazan 1279 (20 Şubat 1863)

¹⁹⁵ Tasvir-i Efkâr, No 300, 25 Ramazan 1279 (16 Mart 1863)

¹⁹⁶ Tercüman-ı Ahval, No 300, 16 Şevval 1279 (6 Nisan 1863)

görüüleceği zaman mebusların İngiltere'ye tekrar gelmelerini istemişlerdi.¹⁹⁷ İngiltere'de Çerkesleri desteklemek için bir miting toplandı. Mitinge katılanlar Kraliçe'nin Çerkeslerin mücadelesini desteklemesini istiyorlardı. Londra'da Çerkeslere destek olmak için bir Çerkes Cemiyeti kurulmuştu. Avrupa basını da Kafkasyalıların vatanlarını koruma mücadelelerini ilgiyle takip ediyordu. Çerkes meclisinin kraliçeye yaptığı yardım talebi yazılı olarak sunuldu. Sonuç olarak İngiltere Çerkeslerin bağımsızlık mücadelesine resmi ya da fiili herhangi bir destek veremedi. Bu konuyu Rusya'nın bir meselesi olarak gördüler. Çerkeslere silah veya para yardımı yapmanın gereksiz olduğuna inanıyorlardı.¹⁹⁸ Meclisin hamlesi umulan kazanımı sağlayamadı.

Rusya Çerkesistan'ı işgal ederken bir yandan da Lehistan'da benzer uygulamalar yapıyordu. Lehistan meselesi dönemin Osmanlı basınında sıkça yer almıştır. Avrupa gazetelerinden naklen yayınlanan haberlerden anlaşıldığı üzere Avrupa devletleri Lehistan meselesine çok önem veriyor ve gazeteleri de Lehistan ile ilgili birçok haberi kamuoyu ile paylaşıyordu. Aynı dönemlerde benzer sıkıntıları, muhtemelen daha fazlasını yaşayan Çerkeslere ise Avrupa kamuoyunda yer verilmiyordu. Hiç kimseden bir yardım da alamıyorlardı. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde "Çerkesistan'dan tahrirat-ı mahsusa" başlığı ile yayınlanan bir haberde Çerkeslerin bu konudaki serzenişlerine yer verilmiştir. "*Lehistan için Rusya Devleti nezdinde aracılık eden Avrupa Devletleri acaba bizi hiç akla getirmezler mi? Biz de insanız ve bedenimiz ve canımız onlardan başka türlü değildir. Milli hukuklarını teminat altına aldıkları Lehlilerin hakları ihlal olunuyor. Bizim ise her şeye mukdem olan tabiatımız ayaklar altına alınıyor. Can, mal ve evlatlarımız ve ailelerimiz ateşler ve kanlar içindedir. Lehistan üzerine memur olan Rusyalıların zalimce hareketleri biraz azaldı ve Rusyalılar bu tavırları ile Avrupa'nın takdirini kazandılar. Biz ise peşimizde dolaşan ve dağ tepelerinden aşağı inenlere şiddetle muamele eden ve idam eden 80 bin kişiden oluşan ordunun sürekli saldırmasından kendimizi muhafaza için can feda ediyoruz. Hiç kimse bize şefkatle bakmıyor. Lehlilere sorulsa bizim şefkat ve merhamet ihtiyacımızın ve eziyetimizin kendilerinden daha çok olduğunu onaylarlar.*"¹⁹⁹ Bu haber ile Çerkeslerin acı çığlıkları hiç olmazsa Memalik-i Osmani' de yankılandı.

¹⁹⁷ Tercüman-ı Ahval, No 53, 8 Recep 1279 (30 Aralık 1862)

¹⁹⁸ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 242, 243

¹⁹⁹ Tasvir-i Efkâr, No 108, 23 Muharrem 1280 (10 Temmuz 1863)

Çerkesistan'ın işgali tamamlamaya çalışan Rusya arka arkaya Kafkas Ordularının başına prensleri geçiriyordu. Önce Çarın büyük oğlu Grandük Nikola ²⁰⁰ sonra ise İmparatorun kardeşi ve Kafkas Kaymakamı Grandük Mişel'in bu görevi uhdesine aldığı görülüyor. Grandüke Mişel'in Çerkesya civarında bir kaleyi teftişe geleceğini haber alan Çerkesler sınır boylarına üç fırka asker yerleştirmişlerdi. Grandük Mişel' in yaveri 1800 süvarisi ile Şapsığ sınırından geçerken Çerkeslerin sevk ettiği fırkalardan biri ile çarpışmıştı. Rus kuvvetlerinin hepsi esir olduğu gibi yaver de esir edilmişti. Esirlerin yanında birçok ganimet de Çerkeslerin olmuştu. Geçen yıl Rusların ele geçirdiği ve Kazakları yerleştirdiği Natuhay arazilerinin geri verilmesini ve boşaltılmasını istemek için Grandük Mişel'e dilekçe vermek isteyen Çerkesleri Anapa valisi engellemiştir. Generalin Şij kalesine gideceği istihbaratını alan Çerkesler bir grup süvari ile Grand Duke Mihael 'in arkasından gitmişlerdi. Dört saat kadar süren şiddetli bir savaş ile galip gelmeyi başardılar. Ruslar arkalarında silah ve hayvanlarını bırakarak kaçtılar. ²⁰¹ Uzun süren yakın çatışma iki taraf için de yıpratıcıdır.

Şij kalesine giden Grandük Mişel Abzah tarafına gitmek için yola çıktığında Çerkes kuvvetleri ile karşılaşarak beş saat süren bir muharebeye tutuşmuşlardı. Rusların önemli generalleri esir alınmıştı. Bu generaller arasında aslen Kuban boyunda yaşayan Çerkeslerden olup Rus ordusuna giren ve general rütbesine kadar yükselmiş bir zat da bulunuyordu. Rus tarafından on beş önemli asker öldürülmüş ve bazı generaller esir alınmıştı. Son beş altı yılın en şiddetli muharebesi olan bu çarpışmada Rus askerleri Grand Duke Mihael'e sadakatlerini göstermek için çok çalışmışlardı. Çerkesler ise zaten vatanlarının istiklali için canlarını feda etmeye hazırlardı. Bu nedenle taraflar çok çetin bir savaşa tutuştular. İki tarafında kayıpları çok oldu. Savaş sırasında Grandük Mişel'in dikkatini bir Çerkes delikanlısı çekmişti. Acumij kabilesine mensup olan ve ancak on beş yaşlarında gösteren bu gencin atı öldürülmüş ve kendisi esir edilmişti. Grandük Mişel bu gencin cesaretinden etkilenmiş ve biraz para vererek kendisini serbest bırakmayı teklif etmişti. Genç ise “ *vereceğiniz paranın bana lüzumu yok fakat atımı öldürmüştünüz, yerine vereceğiniz atı kabul ederim*” cevabını vermişti. General gencin cesaret ve dürüstlüğünden etkilenerek gence bir at verilip serbest bırakılmasını

²⁰⁰ Tasvir-i Efkâr, No 55, 16 Recep 1279 (7 Ocak 1863)

²⁰¹ Tasvir-i Efkâr, No 84, 27 Şevval 1279 (17 Nisan 1863)

emretmişti.²⁰² Birçoklarının hem fikir olduğu Çerkes asaletinden onları öldürmeye, yok etmeye ant içmiş düşman dahi etkilenmişti.

7 Nisan 1863'te Rus kuvvetleri Abzah'da bulunan Habakuş geçidini almak için harekete geçtiler. Şiddetli bir çatışmadan sonra Çarın askerleri geri çekilmek durumunda kaldılar. Grandük Mişel bu mağlubiyetten dolayı çok üzülmüştü. Civardaki generallere Lehistan'daki savaş bitince Çerkesistan'a 150 bin asker getirerek burayı tamamen alabiliriz diye haber göndermiştir.²⁰³ Abzah tarafında da mücadeleler devam ediyordu. *Tasvir-i Efkâr*da yer alan bir habere göre Abzah topraklarında 3 bin kişilik Rus ordusu ile yapılan savaşta Rusların bozguna uğratıldığı ve 300 esir bırakarak kaçtıkları yer almaktadır.²⁰⁴

Rusya, Natuhaç kabilesine ya Kuban boylarına gidip yerleşmelerini ya da Çerkesistan'ı terk etmelerini teklif etti. Kabul olunmayınca silah zoruyla istediğini yaptırmak istemişti. 12 bin kişilik bir orduyu Natuhaçların üzerine gönderdi. Rus kuvvetlerinin geleceğini önceden haber alan Natuhaçlar'a Şapsığlar da katılarak Ruslara karşı koydular. İki buçuk saat süren muharebede Çerkesler galip geldiler. Çerkeslerin şehit sayısı 31 iken yaralı sayısı 76 kişiydi. Rus ordusu yanlarında götürdükleri 576 kişinin de ölüsünü ormanlarda bırakmışlardı. Rus ordusunun gideceği mahalin istihbaratını alan Çerkesler takip ile Rusları yenilgiye uğrattılar. Meclis idare müftüsü olan Hüseyin Efendi'nin komutası ile savaşan Çerkesler galibiyetle dönerken müftü de yaralı olarak dönmüştü.²⁰⁵ Çerkesler direnebildikleri son ana kadar topraklarını vermemek için savaşıyorlardı.

Abzah ve Şapsığlar üzerine sevk edilen askerlere Rusya'nın Çerkesistan politikası gereğince sık sık Çerkesler üzerine saldırıda bulunmaları tembihlenmişti. Buna uyan Rus kuvvetleri sık sık Çerkeslerle muharebeye girişiyordu. Sohum civarında yaşayan Abazalar savaşa devam ediyordu. Abazaların dörtte üçü Çerkeslerin tarafında iken dörtte biri Rusya tarafındadır. Yenilmek üzere olan Rusya Sohum'daki ordusunu takviye için kuvvet göndermişti. Ancak askerleri kaleden dışarı çıkamadı. Rusların önemli bir generallerinin Sohum'dan çıkıp başka bir kaleye gideceği haberini alan Çerkesler bir miktar askerle peşlerine düştüler ve generali esir aldılar. Bu sırada başka

²⁰² Tasvir-i Efkâr, No 84, 27 Şevval 1279 (17 Nisan 1863)

²⁰³ Tasvir-i Efkâr, No 90, 19 Zilkade 1279 (8 Mayıs 1863)

²⁰⁴ Tasvir-i Efkâr, No 94, 2 Zilhicce 1279 (21 Mayıs 1863)

²⁰⁵ Tasvir-i Efkâr, No 108, 23 Muharrem 1280 (10 Temmuz 1863)

kabileler de Osmanlı Devleti'ne hicret ediyorlardı. Ancak hicret edenler savaşı kabilelerden değil Rusya'nın Kuban'ın öte yakasında ele geçirdiği yerlerin ahalisindendir. Kuban ötesi Çerkeslerinden bazıları 1863 yılında Osmanlı Devleti'ne göç ederken bir kısmı da savaşa devam eden Çerkesler arasına göç etmişti. *Tasvir-i Efkâr*'ın haberin göre Savaşa devam eden Çerkeslerden bir hane bile yerlerinden ayrılmayarak düşmana karşı vatani müdafaaya devam etmişlerdir.²⁰⁶ Bu haber ile ancak savaşacak gücü, imkânı kalmayanların Osmanlı tarafına göçe mecbur oldukları anlaşılmaktadır.

Abazaların durumu ise bir kısmı Çerkesler tarafında iken bir kısmı Rusya tarafını seçmek şeklinde temayül etmişti. Sohum'da yaşayan Abazalardan olan Hamid Bey Ruslar tarafından araya fesat sokmak suçuyla Tiflis'te hapis edilmişti. Kendi halinde biri olan Hamid Bey'in hapsinden sonra Abazalar Çerkes tarafına geçmeye başlamışlardı. Bu olaylar bölge kabilelerinin birleşerek kurduğu meclisin Abaza mebuslarından olan Grandük Mişel Beye anlatılmıştı. Grandük Mişel Bey 25 bin kadar süvari ve piyade ile hazırlıklara başladı. Rusya ise Sohum kalesini tahkim ettirdi ve etrafa hendekler kazdırdı. Bu sırada Hamid Bey'in Tiflis'te hapis edilmesini hazmedemeyen Abazalar hendekte çalışan Rus askerlerine kurşun sıkıyorlardı. Sohum'da taraflar arası gerginlik yaşanmaktaydı ve bu büyük bir savaşın habercisi olabilirdi. Hamid Bey'in hapse atılması Abazalar arasında isyana yol açtığı için Ruslar Hamid Bey'i serbest bıraktılsa da Abazaları teskin etmek mümkün olmadı. Hacı Grandük Bey'in kuvvetlerinden bir kısmı meclis azalarından Süleyman Efendi'nin kumandasına verilerek Abzah taraflarına sevk edilmiştir. Bir grup Rus'un ormanda ot biçtiği istihbaratını alan Çerkesler Rusları iki taraftan sıkıştırarak ordularını dağıtmışlardır. Rus kuvvetleri tamamen imha edilmişti. Çerkeslerin kumandanı yaralanırken Rusların generali esir alınmıştı. Ruslar yüksek miktar para teklif ederek generalin iadesini istediler. Ancak bu kabul olunmadı. Çerkesler generali kendileri arasından esir edilerek Sohum'a götürülen ve orada hapse atılan Çerkesler ile takas etmek istediler.²⁰⁷ Kabileler kendi adamlarını karşı tarafta bırakmamakta ısrar ediyor, ölümlerini bile savaş meydanlarında bırakmıyorlardı.

Avrupalıların bir Rus gazetesinden alarak yayınladığı haberde Çerkeslerin muhasara ettiği Rus filosunda Fransızların da bulunduğu ve silah ile filoyu Çerkeslere karşı

²⁰⁶ Tasvir-i Efkâr, No 117, 24 Safer 1280 (10 Ağustos 1863)

²⁰⁷ Tasvir-i Efkâr, No 119, 1 Rebiülevvel 1280 (16 Ağustos 1863)

koruduklarını yazılmıştır. Bu durum Çerkesler açısından Rusya ve Fransa'nın sanılanın aksine müttefik olduklarının kanıtı olmuştur.²⁰⁸ İngiltere'den sonra Fransa'nın yardımından da ümidi keserek kendi kaderleri ile baş başa olduklarını iyice idrak etmişlerdi. Avrupalı olmayan, Hristiyan olmayan bir topluluğun katliama ve sürgüne maruz kalması Avrupa taraflarında kimseyi ilgilendirmiyordu. Onlar bir Bulgar, bir Yunanlı ya da bir Lehli değillerdi. Rusya Çerkeslerden temizlediği Çerkesistan'a yerleştirmek için Rus ve Kazak yerleşimcileri dışında Avrupa'dan göçmen getiriyordu. Çarlık Rusya'sının resmi gazetesinin yayınladığı bir habere göre Rusya Avrupa'dan göçmen getirerek Çerkesistan'a yerleştirmek istiyordu.²⁰⁹ Çerkeslerin kanları ile sulanmış topraklar Rus ve Avrupalılara veriliyordu.

Rusların Çerkesya içlerinde casus faaliyet yürüterek istihbarat toplamak kullandığı yöntemlerden biriydi. Kabilelerin durumu ve yolların önceden öğrenilmesi Rus harekâtlarının başarısını belirlemede hayati öneme sahipti. Rusların yolları, dağ ve nehirleri, geçitleri bilmemesi bütün askeri ve teknik üstünlüklerine rağmen umdukları başarıyı elde edememelerine neden oluyordu. Şapsığ dağlarından gelen bir habere göre çobanlara yol soran iki kişiden şüphelenilmesi ile bunların Rus casusu olduğu ortaya çıkarılmıştı. Yapılan sorgulama ile Rusya'nın üç koldan sevk edeceği ordu için önceden keşfe geldikleri anlaşılmıştır. Çerkes meclisinin kararı ile casuslar kurşuna dizildiler. Rusya'nın sevk ettiği askerlere karşı Çerkes Meclisi de üç koldan asker sevkıyla karşılık vermişti. İlk birlik Ruslarla karşılaştı ve oldukça ağır kayıplar vermesine rağmen galip gelmeyi başardı. Çerkesler Çerkesistan civarındaki kalelerin tahkiminde görevli askerlerin hayvanları için ot biçerek biriktiren Rusların biriktirdikleri otları yakarak Ruslara bir darbe indirmekten geri durmamışlardır.²¹⁰ Bu tarz saldırının yıpratıcılığını bizzat yaşayarak Ruslardan öğrenmişlerdi.

Abazaların yaşadığı bölgelerden de çatışma haberleri gelmekteydi. Hemen her gün ufak tefek çarpışmalar vuku buluyordu. Çerkeslerin ordugâhına 12 saat mesafede bulunan Rus ordusu üzerine giden Çerkesler Ruslara hayli kayıp verdirirken 300 kadar öküzü ganimet olarak ele geçirmişlerdi. Üç gün sonra Çerkes karargâhına sekiz saatlik mesafede Ruslarla yapılan çarpışmada iki tarafın da kaybı oldukça fazla olmakla birlikte Ruslar 15 askerini Çerkeslere esir olarak bırakmışlardır. Rus karargâhına yakın

²⁰⁸ Tasvir-i Efkâr, No 122, 12 Rebiülevvel 1280 (27 Ağustos 1280)

²⁰⁹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 1, 25 Rebiülahir 1281 (27 Eylül 1864)

²¹⁰ Tasvir-i Efkâr, No 141, 20 Cemaziyelevvel 1280 (2 Kasım 1863)

mevkileri teftiše giden Çerkesler bir Rus yüzbaşını esir almışlardı. Bu sırada yapılan muharebenin sonucu 185 silahtan oluşan bir ganimet olmaktan başka çokça dökülen kan olmuştur.²¹¹ Rus ordusu her ne kadar üstünse de Çerkes ordusu vatan aşkıyla ve acısıyla fedakârane savaşarak kayıplarına rağmen bazı kazanımlar sağlamıştır.

Ağustos 1863 tarihli bir haberde Rusların Çerkesistan'daki kuvvetlerini geri çekerek Lehistan cephesine sevk ettiği ifade edilmişti.²¹² Bu artık işgalin büyük oranda tamamlandığının habercisiydi. Ancak 1865 Mayısında bile Çerkeslerin mücadeleye devam ettikleri bilinmektedir. Bir Rus gazetesinden alıntı olarak yayınlanan habere göre Çerkesler kolay teslim olmamakta kararlıdır²¹³ ve son ana kadar, güçlerinin son noktasına kadar istiklal düşüncesi ile karşı koymaya devam etmişlerdir. Osmanlı gazeteleri de bu kararlı tavırlarını ve mücadelelerini destekleyerek kamuoyuna duyurmuştur. Taraflar arası mücadelenin anlatıldığı haberlerin çoğunda dikkat çeken nokta ve ortak uygulama genellikle Çerkeslerin galip gelen taraf olduğunu vurgulamaktır. Haber içerikleri incelendiğinde ortaya çıkan sonuç Osmanlı gazetelerinin Çerkeslerin haklı ve güçlü olduğuna dair bir kanıya sahip olduğudur.

²¹¹ Tasvir-i Efkâr, No 152, 28 Cemaziyelahir 1280 (10 Aralık 1863)

²¹² Tercüman-ı Ahval, No 370, 24 Safer 1280 (10 Ağustos 1863)

²¹³ Tasvir-i Efkâr, No 321, 15 Rebiülevvel 1282 (8 Ağustos 1865)

BÖLÜM III: GAZETELERİN DİLİYLE SÜRGÜN, GÖÇ VE İSKÂN

3.1.Göçün Nedenleri

XIX. yüzyıl Anadolu, Balkanlar ve Kafkasya Müslümanları için büyük savaşlar, sürgünler ve katliamların yaşandığı bir yüzyıldır. Toplumsal travmaların izlerini bugün bile benliğinde taşıyan adını saydığımız coğrafyaların insanları için kimliklerinin oluşmasında yaşananlar son derece etkili olmuştur. Çerkeslerin mücadeleci yapıları ve zorluklarla baş etme gücü yaşadıkları büyük mücadelelerin ve maruz bırakıldıkları zulmün doğal bir sonucudur.

Kafkasya'dan yapılan göçlerle ilgili farklı bakış açıları mevcuttur. Bunlardan biri Osmanlı Devleti'nin teşvik edici tavrını öne çıkaran bakıştır. Nihat Berzeg, bu bakışı çalışmalarına yansıtan bir yazardır. Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne göçünde büyük oranda Osmanlı Devleti'nin sorumluluğunun olduğuna inanmıştır. Berzeg'e göre Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren Anadolu ve Balkanlarda farklı etnik grupları Müslümanlaştırarak sürgüne tabi tutmuştur. Kafkasya'da da aynı siyaset ile zorla İslamlaşmayı sağlamış, bölge halkına Türkçe isimler koyma alışkanlığını aşılamıştı. Osmanlı yayılmacılığının bir ürünü olarak etnik açıdan Türk olmayan topluluklar Türkleştirilmeye çalışılıyordu²¹⁴. Nihat Berzeg, Çerkeslerin sürgününde Rusya'nın etkisini göz ardı etmemekle beraber ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'ne sorumlu gözü ile bakmaktadır. O'na göre Rusya Kafkasya'da bir işgalci konumundadır ancak Osmanlı Devleti de işgali engelleyip kendisi işgal etmeye çalışan bir karşı işgalcidir.²¹⁵

Çerkeslerin sürgünü ve zorunlu göçleri ile ilgili bir yorumda göçlerin dini nedenlere dayandırılmasıdır. Hayati Bice'nin altını çizdiği dini ön planda tutan yaklaşımda İslamiyet'in yayılışında karşılaştığı engellemeler ile İslam Peygamberi Hz. Muhammed ve ilk Müslümanların hicret etmesine atıfta bulunulmuştur. Hicretin İslam'ın bir parçası olduğu ve muhacirliğin bu nedenle kutsal bir durum olduğu, diğer bütün Müslümanların hicret eden muhacirlere yardımda bulunmasının gerekliliği öne çıkarılmıştır. Kafkasya'dan gelen Müslümanlar Darülslama sığınmışlardır.²¹⁶

Yalnızca göçleri değil XIX. yüzyılda yaşanan olayları ve arkasından Osmanlı Müslümanları üzerinde uygulanan katliam ve sürgünleri açıklarken din olgusunu kullanan bir diğer tarihçi de Justin McCarthy'dir. McCarthy'ye göre Balkanlarda ve özellikle Kafkasya'da Müslümanlara yapılan baskıların ve onları yurtlarından söküp atma fiilinin temelinde bu halkların Müslüman olması vardı. Anadolu'da Ermeni ve Rumların Müslümanlara karşı Avrupalı devletler ve özellikle de Rusya'nın desteği ile giriştikleri Osmanlı'yı yıpratma ve Müslümanları yenilgiye uğratma çabası da bundan kaynaklanıyordu. Müslüman Çerkeslerin Ortodoks Rusya içinde yeri yoktu. Bu dönemde Müslümanlar farklı ırklarda olsalar da kaynaşmış bir toplum oldukları için hepsini Müslümanlar diye sınıflandıran McCarthy bu insanların yalnızca Müslüman

²¹⁴ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 71-74

²¹⁵ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 87

²¹⁶ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık, Ankara 1991, s. 62

olmalarının bile ezilmeleri, zulüm görmeleri için yeterli sayıldığını belirtmiştir.²¹⁷ Farklı görüşlerin bulunduğu Çerkeslerin Sürgünü hadisesini birçok yönden değerlendirmek gerekmektedir. Rusya açısından, Osmanlı Devleti açısından ve en önemlisi Çerkesler açısından bakıldığında değişik amaçların ve sebeplerin bulunduğunu görebiliriz.

XIX. ve XX. yüzyıllarda yaşanan göçlerin genel nedeni Fransız İhtilali ile birlikte yayılan milliyetçilik hareketlerinin doğurduğu siyasi fikirlerdir. Balkanlarda Yunan, Sırp ve Bulgarların milli hareketleri içerisinde Müslümanları istememesi bundandır.²¹⁸ Aynı şekilde Rusya da Panslavist politikasının tesiri ile hareket ederek Kafkasya’da Çerkesler üzerinde yoğun baskı politikaları uygulamıştır. Daha XVIII. yüzyılda başlayan işgallerle Çerkeslerden boşalan yerlere Ruslar ve Kossaklar yerleştirilmiştir. Rusya Çerkesistan’da hâkimiyetini kalıcı kılmak için yoğun bir kolonizasyon politikasına başlamıştır. Fransız İhtilali fikirlerinin yayılmasından daha önce Ortodoksluk ile şekillenen Rus milliyetçiliği Kafkasya’da uygulanan siyasetin nedenlerinden biri olmuştur.²¹⁹ Bu siyasetin en acı yansımaları Çerkesler yaşamıştır.

Göçlerin nedenlerini yalnızca Rusya’nın Panslavist politikası ile açıklamak yetersiz olacaktır. Kafkasya’nın jeopolitik ve stratejik konumu da Kafkasya’yı Ruslar için çekici kılan unsurlardandır. Rusya, Petro döneminden beri takip ettiği sıcak denizlere inme politikasını uygulamak için Kafkasya’yı ele geçirmek istiyordu. İran üzerinden Hindistan’a ulaşmak ve ticareti canlandırmak için Kafkasya’yı üs olarak kullanmayı planlıyordu. Akdeniz’e Doğu Anadolu üzerinden ulaşmak için yine Kafkasya’nın üs olarak kullanılması gerekiyordu. Ayrıca Rusya’nın Orta Asya’ya açılan kapısı Kafkasya idi. Bölgenin Hazar Denizi ile Karadeniz sahilleri de Rusya’nın iştahını kabartan etkenlerdendir.²²⁰

Rusya’nın XIX. yüzyılda giriştiği faaliyetlerden biri toprak reformudur. 1861 yılında Rusya, serfliği kaldırmış ve köle statüsünden kurtulan insanlara toprak dağıtmıştır. Köylülere toprak dağıtımına dayanan uygulama için araziye ihtiyaç duyulmuştur.²²¹ Bu araziye de Kafkasya toprakları ile temin etmeyi planlamıştır. İşgal, baskı ve sürgün gibi yöntemlerle Çerkesleri topraklarından çıkararak boşalan arazilere Rusları yerleştirmiştir.²²² Özetle Rusya’nın; Kafkasya’ya, toprağına, limanlarına, geçitlerine, doğal kaynaklarına ihtiyacı vardı ancak Kafkasyalılara ihtiyacı yoktu. Bir an önce Rus tabiri ile “Dağlılardan” kurtulmalıydı. Ünlü Rus komutanı Yermelov’un deyişi ile

²¹⁷ Justin McCarthy, *ÖLÜM VE SÜRGÜN Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, s. 4

²¹⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2003, s. 7

²¹⁹ Süleyman Erkan, “Çarlık Rusya’sı ve Sovyetler Birliği Dönemlerinde Etnik Sürgünler”, s. 158

²²⁰ Telli Korkmaz, “Osmanlı Belgelerinde Kafkasya Göçleri”, yayına hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Dr. Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, İstanbul, T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın Nu: 121, 2012, s. 52(49 ile 55 arası)

²²¹ Ali Gökdül, “1861 Rus Toprak Reformu v e Etkileri”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1, Aralık 2017, s. 4

²²² Nedim İpek, “Kafkaslar’daki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 20/3, 1997, s. 279

onlardan kurtulmanın en ucuz yolu olarak Osmanlı'ya sürülmeliydiler.²²³ Kafkasya üzerinde temizlik hareketine girişerek Çerkesleri topraklarından attılar.

Osmanlı padişahının kendisini Müslümanların hamisi olarak gördüğü gibi Kafkasya Müslümanları da O'nu İslam Halifesi olarak tanıyordu. Daha Rus işgalinden önce Osmanlı Devleti ile Çerkesler arasında kurulan yakın ilişkiler manevi bir bağlılık meydana getirmişti. Osmanlı Devleti Rus işgali karşısında Osmanlı sınırına sığınan muhacirlerin Osmanlı topraklarına yerleştirilmesini ve ihtiyaçlarının karşılanmasını bir görev olarak üstlenmişti. Osmanlı Devleti'nin içte isyanlar, dışta savaşlarla uğraştığı, maliyesinin bozuk olduğu bir dönemde muhacirleri yerleştirmek, nakletmek ve onlara üretici durumuna gelene kadar yardım etmek gibi ağır bir maddi yükün altına girmesi devletin bu işi ne kadar önemseydiğinin göstergesidir. Her şeye rağmen devlet büyük külfet gerektiren bir işe kalkışmış, büyük oranda da başarmıştır.²²⁴ Kalabalık bir göçmen nüfusu yerleştirerek onların temel ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Hilafet makamının verdiği Müslümanları koruma düşüncesinin yanında Osmanlı Devleti'nin sürgünleri kabul etmede, bir yere kadar göçleri teşvik etmedeki amacı ise İmparatorluğun sürekli küçüldüğü ve üretici nüfusunun azaldığı yıllarda Çerkeslerin Anadolu'da ve Rumeli'de üretimi ve dolayısıyla tarımdan gelecek gelirleri artırması gayesi güdülmüştür. Çerkeslerin pamuk ekimi gibi işlerde yararlılıklar göstereceği düşünülüyordu. Bataklıkların ve boş arazilerin tarıma kazandırılması fikri de bu konuda etkili olmuştur.²²⁵ Böylelikle hem üretim artacak hem de muhacirlerin geçimleri temin edilmiş olacaktı.

Çerkes muhacirlerin faydalı olabileceğinin tasarlandığı bir alan da ordudur. Osmanlı Devleti asker ihtiyacını zaten dağlarda Rusya ile girdikleri çetin mücadeleler sayesinde idmanlı bulunan Çerkeslerden karşılayabilirdi. Rusya'ya karşı yoğun bir kin besleyen Çerkesler, bu devlet ile yapılacak savaşlar için en uygun askeri zümre olacaktı. Nitekim öyle de olmuştur. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbinde orduya gönüllü olarak katılan Çerkesler olduğu bilinmektedir.²²⁶

Kalabalık bir Çerkes nüfusu Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaasına karşı bir denge unsuru olarak kullanılmak istenmiştir. Böylelikle Osmanlı Müslümanlarının sayısı çoğalacaktı.²²⁷ Balkanlarda yaşayan Hristiyan unsurların milliyetçilik hareketlerinden etkilenerek batılı devletlerin ve Rusya'nın da desteği ile İmparatorluktan ayrılma çabasına girdiği XIX. yüzyılda isyancı Hristiyan nüfusa karşı devlet taraftarı bir Müslüman muhacir grubu faydalı görülmüştür.

²²³ Tuğan Kumuk, "Çerkeslerin Türkiye Sürgünü", Çeviren: Murat Papşu, *ADIGİ, Kültür-Tarih Dergisi*, sayı 3, Nalçık 1992, s. 4

²²⁴ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 61, 62

²²⁵ Cemile Şahin, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 8, 2016, s. 2795

²²⁶ Murat Nalçacı, *Resulzade Hüseyin Hüsnü Bey'in Rusya Ordusu Hakkında Ma'lûmât-ı Muhtasara Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 49

²²⁷ Bedri Habiçoğlu, "Göçün veya Sürgünün Nedenleri", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 118, 119

Göçlerin ya da daha geniş anlamda Kafkasya’da yaşanan işgallerin saydığımız bu sebeplerden başka iç nedenleri de vardır. Bu nedenler Çerkeslerin yapısı ile ilgilidir. Toplumsal olarak kabileler halinde yaşayan Kafkas milletleri bir siyasi birlik oluşturmamışlardır. Birlikten yoksun olmalarında elbette Kafkasya coğrafyasının da etkileri vardır. Kafkasya yüksek sıra dağlar, derin vadiler ve sık ormanlarla çevrili bir bölgedir. Burada yaşayan toplulukların karışıp kaynaşması zordur. Ayrıca kabileler arası mücadele siyasi birliğin sağlanmasını engellemiştir. Birlikten uzak, kabilesel direnişler, Rusların ilerleyişini durduramamıştır. Bazı Çerkes beyleri, Rusya ile anlaşarak halkı göçe teşvik ederken bazıları da Osmanlı Devleti’ne göç ettiklerinde kabileleri üzerindeki kendi etkisinin devam edeceğini umarak göçler için uygun zemini hazırlamışlardır.²²⁸ Beylerine geleneksel bir bağ ile itaat eden Çerkesler onların

Genelde bütün Osmanlı Müslümanlarının özelde ise Çerkeslerin, Osmanlı Devleti’ne göç etmelerinin altında yatan sebebi sadece din olgusu ile açıklamak yanlış değilse de eksiktir. Bir toplumun kendini yakın hissetmediği bir yere kitlelerle göç etmesi ve orda kabul görmesi mümkün değildir. Osmanlı Devleti, hâkim olduğu coğrafyalarda yeni bir kimlik oluşturmıştır. Bu kimlik siyasi, kültürel ve dini bir kimliktir. Özelde farklılıklar bulunsa da ortak geçmiş ve ortak değerler zorda kalan Müslümanları Osmanlı Devleti’ne getirmiştir. Osmanlı Devleti, oluşturduğu bu aidiyet duygusu ve ortak kimliği İmparatorluğun her yerinde eşit hissettirebilmiş değildir. Örneğin Arap yarımadasından Osmanlı topraklarına göç yoktur. Çünkü Araplar (Suriye ve Irak hariç) ne kadar uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalmış olsalar da Osmanlı kültürünün bir parçası olamamışlardır.

Bu konudaki bir başka örnek de Tatarlardır. Kırım Tatarları, Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan itibaren küçük çaplı da olsa Osmanlı Devleti’ne göç etmeye başlamışlardır. Bu XX. yüzyıla kadar artarak devam etmiştir. Ancak Kırım Tatarları ile aynı etnik kökenden olup aynı dili konuşup aynı dine inandıkları halde Kazan Tatarları Osmanlı Devleti’ne hiçbir zaman meyletmemişlerdir. Muhacirler arasında Kazan Tatarı yoktur. Bunun nedeni Osmanlı Devleti’nin ne kültürel anlamda ne de siyasi anlamda Kazan Tatarlarına etki etmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Özetle sürgün edilen Çerkesleri ve diğer Müslümanları Osmanlı’ya getiren ve muhacir – yerli arası kaynaşmayı sağlayan olgu ortak kimlik ve aidiyet duygusudur.²²⁹ Osmanlı Devleti’nde yaşayan özellikle de üst düzey idari ve askeri kadrolarda görevli olan çok sayıda Çerkes vardır. Osmanlı sarayının da Çerkesistan ile akrabalık bağları bulunmaktadır.²³⁰ Bu Çerkeslerin Kafkasya’da zor durumlara tahammül etmekte olan akrabalarını Osmanlı Devleti’ne getirmek istemesinin de az da olsa etkisi olduğu bir gerçektir.

Göçlerin nedenleri ile ilgili tüm yazılanlara ilave olarak göçlerin asıl sebebi elbette çekici değil itici güçtür. 1 milyon ile 2 milyon arasında insan zorlayıcı bir sebep olmadan hele de o günün kötü ulaşım şartlarında boş yere vatanlarını bırakmış

²²⁸ Tuğan Kumuk, “Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü”, s. 2

²²⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s. 17,18

²³⁰ Bedri Habiboğlu, “Göçün veya Sürgünün Nedenleri”, s. 118

değillerdir. Çerkesleri Kafkasya'dan çıkaran itici güç Çarlık Rusya'sıdır. Ruslar bir asır boyu devam eden işgal süreçlerini tamamlayarak Kafkasya'nın tek hâkimi olmayı başarmışlardır. İşgal ettikleri yerlerde halka iki seçenek sunmuşlardır. Birincisi kalıp Rusya'ya tâbi olarak Kuban havzasına göç etmek. İkincisi ise Osmanlı topraklarına göç etmek. 21 Mayıs 1864'te Çar'ın kardeşi Grandük Mihael Çerkeslere yaşadıkları yerleri bir ay içinde terk ederek gösterilen yere gitmezlerse, Osmanlı Devleti'ne sürüleceklerini ve bu karara uymayanlar hakkında savaş esirlerine uygulanan muamelelerin kendilerine de uygulanacağını ilan etmişti. Bu ilan olayın gönüllü göç olmaktan ne kadar uzak olduğunu gözler önüne sermektedir.²³¹ Rusya'nın hem Çarlık hem de Sovyet dönemlerinde sürgün yöntemini sıklıkla kullandığını görmek mümkündür.²³² Kırım ve Kafkasya'da kalanlar tekrar sürgün yaşamak zorunda kalmışlardır.

3.2.Rusya'nın Sürgün Siyaseti

XIX. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'ya yayılması ile Çerkesler büyük bir direniş gösterdiler. Özellikle Şeyh Şamil ve naibi Muhammed Emin idaresinde Ruslara karşı savaştan Kafkasya halkı ilk etapta Kırım Savaşı sonrası göçlere başladılar. 1859 yılında Şamil'in Ruslara esir düşerek mücadeleyi bırakması üzerine bir süre daha direndiler. Ancak bu sırada Rusya Kafkasya'nın işgali için yaptığı saldırıları artırdı. 300.000 kişilik büyük bir ordu ile Kafkasya'yı işgal faaliyetine girişti. Şeyh Şamil'in teslim olup Kuzeydoğu Kafkasya'nın işgalinin gerçekleşmesinden sonra Ruslar ordularının tamamını Kuzeybatı Kafkasya'ya aktarmakla birlikte tüm güçlerini Çerkesistan'ın işgaline yöneltmişlerdi. 1859'dan 1864'e kadar devam eden askeri harekâtlarla beş yıl süren Kafkasya'nın işgali tamamen bitirilmiş oldu.²³³ Tek tek Rusların eline geçen Kafkasya toprakları göç vermeye başladı. Bireysel ve sınırlı sayıda yapılan göçler Kırım Savaşı sonrası kitlesel bir göç hareketine dönüştü. 1863-65 yıllarında ise doruk noktasına ulaştı.²³⁴ Bu tarihlerde toprakları tamamen işgal edilen Çerkesler Osmanlı Devleti'ne sürüldüler.

Rus ilerleyişi devam ettikçe Çerkesler de göçe mecbur kalıyordu. Çünkü Ruslar iki seçenekten birini tercih etmelerini istiyordu. Bunun birincisi Kuban Nehri kıyısındaki

²³¹ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864- Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 64, sayı 1, 2009, s. 64

²³² Emine Beyza Kaynar, "Göç Nedenleri", *1864 Büyük Çerkes Sürgünü*, Göç Hareketleri Araştırma Koordinatörlüğü, Kasım 2017, Ankara, s. 6

²³³ Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", s. 468

²³⁴ Raşit Gündoğdu, "Arşiv belgeleri ışığında Kırım ve Çerkes Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul Haziran 2006, s. 123

ovalara göç etmeleri idi. Diğer seçenek ise Osmanlı Devleti'ne göç etmektir.²³⁵ Natuhaç kabilesinden Kuban Nehri'nin ötesine geçip yerleşmeleri istendi. Kuban ötesine geçmek istemeyenlerin Çerkesya'yı kesin olarak terk etmeleri emredildi. Ancak Natuhaç ileri gelenleri bunu kabul etmediler. Rusya ise isteğini şiddetle de olsa kesin olarak gerçekleştirmek istediğinden 12 bin kişiden oluşan bir orduyu Natuhaçların üzerine gönderdi.²³⁶ Görülüyor ki her iki seçenek de onlar için topraklarını terk etmek demekti. Çerkesleri sürgün, açlık, sefalet ve uzun bir yolculuk bekliyordu.

Rusya Çerkesistan'da mukavemeti kırarak içerilere kadar sokulmakta zorlandığı için sınırlara yakın kırsalı yakıp yakarak tahrip etmek burada en sık uyguladığı yöntemdi. Çerkesler de yaşamlarını sürdürebilmek için Rusların giremeyecekleri, yakamayacakları yerleri ekerek tarım yapıyorlardı. Ancak havaların kuraklığı ve çekirge istilası nedeniyle 1863'te yeterince ürün alınamamıştı. Abazalar dört aydan beri kıtlık ve açlıkla mücadele etmek zorunda kalarak ağaç kabuğu ile besleniyorlardı. Yoksulluk ve açlık belası ile mücadele eden Abazalardan 1000'den fazla aile Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur oldular. Çerkes İdare Meclisi Abazaların gitmesini önlemeye çalıştıysa da Abazalar bu kıtlık durumundan kurtulmadıkları ve kendilerine gıda yardımı yapılmadığı sürece kalamayacaklarını belirttiler. Bu durum gösteriyor ki Rusların uyguladığı açlık ve kıtlıkla yıldırarak göçe zorlama yöntemi amacına ulaşmış ve Abazalar Trabzon'a hicret etmişlerdi. Kalan Abazalar da düştükleri bu açlık ve Rus baskısına dayanamayarak Ruslara itaate karar vermişlerdi ki Leh ve İngilizlerden oluşan bir grup silah ve cephane göndererek Ruslara karşı mücadeleye devam etmelerini desteklemişlerdi. Bu olay üzerine 30 bin kişi toplanarak mücadeleye devam etmeye karar verdiler.²³⁷ Görülüyor ki Abazalar ve diğer kabileler şartlar elverdiğince mücadele ediyorlar ancak ellerinde silah ve yeterli kaynak kalmayınca son çare olarak Osmanlı topraklarına göç ya da Ruslara itaat seçeneklerinden birini seçiyorlardı. Her zaman ilk seçenekleri ve tercihleri son ana kadar mücadeleyi bırakmamaktı.

Saldırı, savaş, açlık, yakıp yıkma, kadın çoluk çocuk demeden katletme, Kuban boylarına sürgün gibi yöntemlerin yanında Rusların Kafkasya'da uyguladığı bir yöntem de Hristiyanlaştırma idi. Kafkasya savaş ile ele geçirilse de onu elde tutmak ancak Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma ile mümkün olacaktı. Hristiyanlaştırma ve

²³⁵ No. 4, Konsolos Dickson'dan Earl Russel'a, Sohumkale, 17 Mart 1864- Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler), Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 33

²³⁶ Tasvir-i Efkâr, No 108, 23 Muharrem 1280 (9 Temmuz 1863)

²³⁷ Tasvir-i Efkâr, No 151, 25 Cemaziyelahir 1280 (7 Aralık 1863)

Ruslaştırma sıklıkla yapmaya çalıştıkları şeydi. Rusya idaresine itaat edip gösterilen bölgelere yerleşenler kültürlerinden, inançlarından ve geleneklerinden taviz vermek zorunda kaldılar.²³⁸ Sanılanın aksine Çerkesler açısından dini inanç ve kültürlerinin korunması için en uygun yer anavatanda kalmak olmamıştır. Gidenlerin özgün kültür ve yaşamdan uzaklaştığını savunan yaklaşımın tam tersi olarak kalanlar da asimile olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Çerkesler anavatanlarında dahi Rus kültür ve siyaseti altında ezilmişler, din, dil ve kültürlerini korumak için yoğun çaba sarf etmişlerdir.

Çarlık Rusya'sı belirtildiği üzere Çerkesleri Osmanlı topraklarına göndermeyi daha Çerkesistan'daki direnişler tam olarak bitmeden kararlaştırmıştır. Kafkasya özellikle de Çerkesya olarak adlandırılan Kuzeybatı Kafkasya üzerindeki emellerinin gerçekleşmesi için Çerkeslerin sürülmesi, yerlerine itaat sahibi Rus ve Kazakların iskân edilmesi gerekiyordu. Böylelikle Kafkasya'nın Hristiyanlaşması da sağlanacaktı. Rusya'nın Hristiyanlaştırma politikası güttüğü Edirne Antlaşmasından sonra Doğu Anadolu'daki Ermenileri de beraberinde götürüp Rusya'da iskân etmesinden de anlaşılmaktadır.²³⁹ Kafkasya'yı işgalin bir ayağını Hristiyanlığın kullanılması oluşturur. Kafkasya'da kalıcı olmanın koşulu Hristiyanlığı Çerkesler arasında yaygın hale getirmektir. Rusya bunun için misyonerlik faaliyetleri yaptı ve birçok misyonerlik merkezleri kurdu. XIX. yüzyılın başında Pyatigorsk'daki Kabardey toprakları İskoçyalı Misyonerler için ayrıldı ve burada misyonerlik merkezi açıldı. Özellikle Kafkasyalı yoksul aileler ve kimsesiz çocuklar üzerinde faaliyet yürüttüler.²⁴⁰ Bunlar toplumun daha kolay etki edebilecekleri kesimiydi.

Kafkasya'nın Ruslaşması için ve Kafkasya meselesinden tamamen kurtulmak için tarihçi yazar Platon Zubov “1834 Kafkas Bölgesi ve Rusya'ya Ait Toprakların Tanıtımı” isimli kitabında önerilerde bulunmuştur. Zubov'a göre “Kadınlar lükse alıştırılmalı ve daha sonra Hristiyan tüccarlar yollanmalıdır. Halk dağlardan ovalara indirilmelidir. Onları medenileştirmek için çocukları ellerinden alınarak özel Rus okullarına yerleştirilmeli ve bunlardan Rusya ile bu halk arasında iletişimi sağlayacak eleman sağlanmalıdır. Dağlılarla Rusların evlendirilmeleri hızlandırılmalıdır. Stratejik yönden önemli dağlık bölgelerde ki Dağlılar Rus topraklarına yerleştirilmelidir. Asiller Rus

²³⁸ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 268

²³⁹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, s.34

²⁴⁰ Sedat Özden, “21 Mayıs Sürgününün 135. Yılı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 136

*sınıfına katılmalı ve orduya alınmalıdır. Dağlılar Hristiyan yapılmalıdır.”*²⁴¹ Daha sonraki yıllarda hatta Sovyetler Birliği Döneminde bile bu önerilere uygun politikalar izlendiğini görmek mümkündür. Çarlık Rusya’sının yıkılmasının üzerinden yüz yıldan fazla geçmiş, Sovyetler Birliği’nin yıkılışının ardından ise otuz yıla yakın zaman geçmiştir. Rusya’nın Kafkasya’yı işgalde kullandığı bu sözü edilen “Ruslaştırma”, “Hristiyanlaştırma” politikasının izlerini bugün bile Rus etkisine girmiş olan bölgelerde görmek mümkündür. Günümüzde hala O. Asya ve Kafkasya’da yerli halkın arasında çok sayıda Rus bulunmaktadır. Çerkesistan topraklarında kurulan özerk cumhuriyetlerin nüfuslarının önemli bir bölümü Ruslardan oluşmaktadır. Rusya’nın kolonizasyon yöntemi ile yerli halkın arasına Rusları yerleştirdiği uygulamanın sonuçları günümüze kadar ulaşmıştır.

Rusların 1863 yılında hala saldırıları devam etmekle birlikte göç etmeyip kalan Çerkesler hala savunmaya devam ediyordu. Tuapse iskelesine saldıran Ruslar ile Çerkesler arasına büyük bir çatışma meydana gelmişti. İki taraf da çok kayıp vermekle beraber Çerkeslerin durumu iyi değildi. Bir yardım almadıkları sürece kaybetmeleri kaçınılmazdı. Sonuç olarak da göç ya da Rusya’ya itaat seçeneklerinden illa biri akıbetleri olacaktı. Nitekim öyle de oldu. Çerkeslerin Rus saldırıları yanında soğuk kış şartlarının da etkisi ile İstanbul’a göçten başka çareleri kalmamıştı.²⁴² Osmanlı Devleti’ne gitmek yerine Kuban havzasına yerleşenler için de hayat kolay olmayacaktı. Çünkü Kuban arazisinin çoğu bataklıktı. İyi topraklar genellikle Kazaklara tahsis edilmiş. Çerkeslere ise verimsiz araziler kalmıştı. Toprak yetersizliği yüzünden Çerkesler Kazakların topraklarında işçi olarak çalışıyorlardı.

Toprak dağıtımındaki adaletsizlik hukuk mekanizmalarına da yansımıştı. Herhangi bir suç işlendiğinde ve suçu işleyen ortaya çıkmadığında bundan Çerkesler sorumlu tutuluyordu. Her türlü ayrımcılığa maruz kalan Çerkesler Osmanlı Devleti’ne göç etmeye bu şekilde zorlanıyordu.²⁴³ Aslında veriler gösteriyor ki Çarlık Çerkeslere iki seçenek sunmuş değildi. Yapılan ayrımcılık ve taraflı uygulamalarla Çerkesler Osmanlı Devleti’ne göçe mecbur bırakılıyordu. Gerçekte tek seçenekleri vardı ve onu seçmek zorunda kaldılar.²⁴⁴ Kuşkusuz o seçenek Osmanlı Devleti’ne sığınmaktı.

²⁴¹ Bedri Habiçoğlu, “Göçün veya Sürgünün Nedenleri”, s. 143

²⁴² Tasvir-i Efkâr, No 151, 25 Cemaziyelahir 1280 (7 Aralık 1863)

²⁴³ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 266

²⁴⁴ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatanı Bırakılan Bir Halk*, s. 190

Yapılan ayrımcı uygulamalardan başka Çerkesleri işgalden sonra Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur eden durumlardan biri de Rus ordusuna asker olarak alınma korkusudur.²⁴⁵ Çerkesler için Rus askeri olmak onur kırıcı bir durumdu. Nitekim korktukları gerçek olmuş ve Ruslar Kuban ötesine yerleştirdikleri Çerkeslerden asker toplamaya başlamışlardır. Kuban ötesine yerleştirilen Çerkesler mücadeleyi bırakarak Rusya'ya tabi olan ve Osmanlı tarafına hicreti düşünmeyen kabilelerden oluşmaktadır. Barışçı yollardan Rusya hâkimiyetini tanımış olmaları onları Rus ordusunda kendi kardeşlerine karşı savaşmak zorunda kalmaktan kurtaramamıştır. Kuban kıyısında gösterilen yerlere yerleşen Çerkesler, 70 bin haneden fazladır. Ruslar her haneden bir kişiyi asker olarak talep ediyordu. Çerkeslere göre, her bir askeri iki kişiye bedel olan bu askerlerin Rus ordusuna katılmaları Çerkesistan'ın kurtuluşu için bir kayıptır.²⁴⁶ Onlar için bir Çerkes ancak Çerkesistan'ın kurtuluşu gibi onurlu bir dava üzere savaşabilirdi. Hem Hristiyan olan hem de kendi topraklarında işgalci olan Rus ordusunda savaşmak asla istemedikleri bir durumdu.

Yukarıda sözü edilen Çerkesler gibi göç etmek istemeyip Rusya'ya itaatle kalmak isteyen ve artık barış içinde yaşamak isteyen farklı Çerkes kabileleri vardı. Uzun süren savaşlar ve katliamlar onları bezdirmişti. Örneğin Ubıhlar bunlardan biridir. Topraklarından çıkarılmamak şartıyla sorun çıkarmayacaklarını, barışçı bir şekilde yaşamlarını sürdüreceklerini beyan etmelerine rağmen bu istekleri Rus makamlarca kabul edilmeyerek geri çevrilmiştir. Ubıhlara da böylece göç yolu görünmüştür.²⁴⁷ Rusya'nın istediği Çerkeslerin itaat etmesi, savaşı durdurması değil topraklarını kendilerine bırakıp gitmeleridir. Rus emelleri Çerkeslerden arındırılmış, boşalmış bir Çerkesistan'da istedikleri gibi hüküm sürmeye yöneliktir.

Rusya her zaman Kuban boylarına ya da Osmanlı topraklarına sürgün olarak iki sürgünden birini seçmelerini istediye de Rus yetkililerin uygulamaları daima ikinci sürgün seçeneğini yani Çerkeslerden ebediyen kurtulmak için Osmanlı Devleti'ne gönderilmelerini yeğlemiştir. Çünkü Çerkeslerin Kuban'a yerleşmesi –ki bu yerleşim yerleri her ne kadar Rus ve Kazak yerleşimleri arasında dağıtılmak şeklinde düzenlenmiş olsa da- Çarlık Rusya'sı için sorun çıkarmaya devam edebilecekleri riskini

²⁴⁵ No. 5, Konsolos Dickson'dan Earl Russel'a, Sohumkale, 13 Nisan 1864-*Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, s. 33

²⁴⁶ Takvim-i Vekayi No 121, 28 Ramazan 1280 (7 Mart 1864)

²⁴⁷ No 13, Lord Napier'den Earl Russell'a, St. Petersburg, 23 Mayıs 1864-*Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, s. 46

taşıyordu. Ayrıca Çerkesleri Kuban kıyısına yerleştirmek ev yapımı, toprak ayrılması, insanların nakledilmesi gibi ek masraf ve külfete neden olacak bir uygulamaydı. Çerkesleri Osmanlı Devleti'ne göndermek en ucuz ve en emin yoldu.²⁴⁸ Kafkasya'nın işgali çok uzun zaman almış, çok sayıda Rus askerinin ölmesine yol açmış ve yüklü miktar para harcanmasına neden olmuştu. Öyle ki Çerkesistan'ın işgalinin tamamlanması ile 80 milyon karbon fazlalık Rus hazinesine kalmış ve Rusya bunu yol ve geçitlerin yapımına, ıslahına ayıracağını ilan etmiştir.²⁴⁹ Yüklü miktar masrafa, çok sayıda insan kaybına rağmen askeri harekâtlara kararlılıkla devam eden Ruslar Çerkesistan'ın işgalinde kararlıydı.

İşgaldeki kararlı tutumunu Çerkesistan'ın Çerkeslerden boşaltılması işinde de devam ettiren Rusya ile Osmanlı Devleti arasında muhacir kabulü ile ilgili bir görüşme yapıldı. Az sayıda Çerkes'in Osmanlı Devleti'ne göçüne rıza göstereceklerdi. Ancak yerleşim yerleri Rusya ile teması bulunmayan bölgeler olmalıydı. Ayrıca gidenlerin geri dönmemesi de Rusya tarafından şart koşulmuştu.²⁵⁰ Bu şart koşma durumu Rusların, Karadeniz'in karşı kıyısına da gitseler Çerkeslerin gücünden hatta varlığından çekindiklerini ortaya koymaktadır. Çerkeslerin askeri üstünlüğü ve mücadeleci yapısına sürgün ile eklenen Rus karşıtlığı bu endişelerinde Rusya'yı haklı çıkaracak etkenlerdir. Karadeniz kıyı şeridinde ya da Doğu Anadolu'ya yerleştirilecek Çerkesler Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılabilecek olan olası savaşlarda Rusya'ya karşı kullanılabilirlerdi. Bu endişe ile Ruslar Çerkeslerin Rusya sınırından uzağa, imparatorluğun güneyine iskân edilmelerini Osmanlı yetkililerinden talep etmiştir.

Öte yandan Çerkesistan'ın adım adım ele geçirilmesiyle halka çok kısa süre içinde hemen hazırlanıp yola çıkmaları söyleniyordu. Yanlarına ne hayvanlarını ne de değer verdikleri eşyalarını alabilme şansları vardı. Kısa sürede uzun yıllar süren savaşın yıpratıcı etkisi ile hem fiziksel hem duygusal olarak oldukça kötü bir durumda olarak Osmanlı Devleti'ne gitmek üzere sahillerde yığıldılar. Rus hükümeti Çerkeslere yol masrafı olarak cüzi bir meblağ ayarlamış olsa da bu paraların çoğu yerine ulaşmadı. Rus memurlar verilen bu paraları kendilerine harcamışlardır.²⁵¹ Rusya'nın Çerkeslerin bir an önce göçmen olarak Çerkesistan'ı kendilerine bırakıp gitmeleri için ayırdığı maddi

²⁴⁸ Barış Yeldar Kalkan, *Çerkes Halkı ve Sorunları*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 66, 67

²⁴⁹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 1, 25 Rebiülahir 1281 (27 Eylül 1864)

²⁵⁰ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, s. 188

²⁵¹ Tamara Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 256

kaynak bu işe memur edilen yetkililerin kayıtsız tavırları nedeniyle Çerkesler beş parasız ve perişan olarak Karadeniz'in kuzey sahillerine yöneldiler.

Ve nihayet balık istifi olarak küçücük gemilerle hatta teknelerle Karadeniz üzerinden yola çıktılar. Rusya Devleti bu zamana kadar kendisine tabi olmayan ve Rus ordusunu çok uğraştıran Çerkeslerden ebediyen kurtulmuştu.

Çerkesler henüz daha Kafkasya limanlarında kendilerini alacak gemileri beklerken sürgünün sıkıntılarını yaşamaya başlamışlardı. Günlerce hatta aylarca aç susuz kendilerini alacak gemileri beklediler. Rusya yetkilileri derhal ya Kuban'a ya da Osmanlı Devleti'ne gitmelerini istiyorlardı. Çocuk, kadın, yaşlı binlerce insan Osmanlı Devleti'ne gitmek üzere limanlarda birikmişti. Çarlık taraftarı düşünceleri ile bilinen Adolf Berje'nin yazdıkları Çerkeslerin ne denli kötü bir durumda olduklarını açıklar niteliktedir: *“Gerçekten de bu manzara karşısında insanın yüreğinin sızlamaması mümkün değil. Genç bir Çerkes kadını pılı pırtı, içinde açık havada, ıslak toprağın üzerinde iki yavrusuyla birlikte uzanmış; biri ölüm öncesi çırpınışlarla yaşamla mücadele ediyor, diğeri ise soğuktan kaskatı kesilmiş annesinin göğsünden açlığını gidermeye çalışıyor.”*²⁵² Vatanlarının işgalini önlemek için var güçleri ile sonuna kadar mücadele etmiş ve yenik düşmüş bir halkın akıbeti sürgün edilmek ve dönmek üzere vatani terk etmektir. Kendi topraklarında Rus hâkimiyetinde yaşamayı onur kırıcı bir durum olarak addettikleri için ve Ruslar tarafından kendi ülkelerinde aç, çıplak, evsiz-barksız bırakılarak zelil bir şekilde yaşamaktansa Osmanlı Devleti'ne göç ettiler. Hilafetin gölgesinde daha mutlu ve daha müreffeh olacaklarına olan inançları tam olsa da orada da onları türlü sıkıntılar bekliyordu. İngiliz konsolos Gifford Palgrave'nin Kafkasya'da yaptığı gözlemlerden çıkardığı sonuç şu olmuştur: Rusların hedefi yalnızca Çerkeslerden kurtulup onların verimli topraklarına sahip olmak değil Karadeniz sahiline yığılan Müslüman kalabalığının içler acısı haliyle Osmanlı Devletinin onurunu zedelemektir.²⁵³ Karadeniz'in kuzeyinde Çerkeslerin sahilde perişan halde beklemelerine ek olarak Karadeniz'in güneyindeki mülteci kamplarında hastalıktan kırıldıkları manzaraları düşününce bu yoruma hak vermemek elde değildir.

3.3.Osmanlı Devleti'nin İskân Uygulaması

²⁵² Tuğan Kumikov, “Çerkeslerin Türkiye Sürgünü”, s.7

²⁵³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, s. 39

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren göçmenlerle muhatap olmak durumunda kalmıştır. Çeşitli tarihlerde Müslüman ya da gayrimüslim birçok kabileyi topraklarına kabul etmiştir. Yahudilerin göçü, Macar ve Leh mültecilerin göçü bunlara örnek verilebilir. Kırım'ın ilhakından sonra Nogaylar ve Tatarlar da Rus baskısından kaçarak Osmanlı topraklarına sığınmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti asıl büyük göç hareketi ile karşı karşıya kalmıştır. Yavaş yavaş küçülen imparatorluğun kaybedilen yerlerinden kovulan halk Osmanlı Devleti'nin kalan topraklarına doğru akmıştır. Yunan İsyanının başladığı 1822'den 1922'ye kadar geçen zamanda 5 milyondan fazla Müslüman sürgüne uğramış, 5 milyon kadarı da gerek savaşlarda gerek sürgün yollarında telef olmuştur.²⁵⁴ Bu sayıların çokluğu durumun vahametini gözler önüne sermektedir.

Yalnızca Osmanlı tarihi açısından değil aynı zamanda insanlık tarihi için de çok büyük acılara, katliamlara, kıyımlara sahne olan Çerkesistan ahalisinin göçü büyük bir kitle hareketidir. Bu hareketin gerçek müsebbibi Rusya Devletidir. Çarlık Rusya'sı silah zoruyla ve yıldırma yöntemleri ile Kafkasya'yı Çerkeslerden temizleme işini üstlenmiştir. Vatanları ellerinden alınan Çerkesler Osmanlı topraklarına göç etmekten başka yol bulamamıştır. Bir kez daha altını çizmek gerekir ki Rusya işgal ettiği yerlerde halktan Osmanlı topraklarına göç etmek ya da Kuban bataklıklarına göç etmek seçeneklerinden birini kabul etmesini istemiştir. Yani her iki durum da topraklarından sürgün demektir. Çerkeslerin çoğu da Rusya idaresinde kalmaktansa Osmanlı topraklarına sığınmayı seçti. Öyle ki bazı kabilelerin neredeyse tamamı Osmanlı Devleti'ne göç etti. Abhazların büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne göç ederken Ubıhların tamamı göç etmiştir.²⁵⁵ Rusya kaynaklı verilere göre Kafkasya'da 1865 yılında 70 ila 90 bin arasına Çerkes kalmıştı.²⁵⁶ Bu sayı sonraki yıllarda daha da azalacaktır.

Osmanlı Devleti muhacirlerin kabulünde manevi duygular ve insanı bir yaklaşımla hareket etmiştir. Rusya'nın zulmünden ve Hristiyanlaştırma politikasına maruz kalmaktan kaçan Çerkeslere kucak açılmıştır. Bu kucak açma dini olarak bölge Müslümanları hakkında üstlenmiş olduğu sorumlulukların gereği olmanın yanında başka değerlerinde itici gücüyle olmuştur. Bu itici güç Osmanlı halkı ile Çerkesistan

²⁵⁴ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, s. 1

²⁵⁵ Gökhan Bolat Kavram, "Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1865 Çerkes Sürgünü", s. 13

²⁵⁶ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 269

halkı arasında kurulmuş olan kültürel ve siyasi bağdır. Yani benzer kültürün taşıyıcısı olma, kendini ait hissetme duygusudur. Duygudan kasıt bunun hissi boyutunu göz ardı etmemekle birlikte daha siyasi, daha dünyevi durumlara ait bir olgudur. Aynı dünyanın parçası olmak, aynı kültüre ait olmak, Hristiyan dünyanın ötekileştirdiği Müslüman (uhrevi değil dünyevi-kültürel anlamıyla Müslüman) kültürüne ait olmak Çerkesleri Osmanlı Devleti'ne yöneltirken, Osmanlı yetkililerinin de Çerkesleri kabulünde etkili olan etkenlerdir.

Çerkesler açısından da bu durumun belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Gelen muhacirlerin tamamına yakınının Müslüman olduğu bilinmektedir. Hristiyanlığı seçen az sayıdaki Kafkasyalı Osmanlı topraklarına göç etmemiştir. Örneğin Kafkasya'nın Hristiyan topluluklarından olan Abazalar Kafkasya'da kalırken Müslüman Abazalar kitleler halinde göçe katılmışlardır.²⁵⁷ Osmanlı Müslümanları ortak bir aile yapısı ve hukuk düzenine sahiptir. Bu düzen onların manevi dünyalarını eşitleyen bir olgudur ve dolayısıyla taraflar arası yakınlığın sebebidir.²⁵⁸ İşgalden sonra Çerkesler için göçün yönünü belirleyen ana unsur sözü edilen ortak kültür ve yakınlıktır.

Göçmen meselesine o dönemin şartları ve değerlerinde oldukça olumlu bir yaklaşım sergileyen Osmanlı Devleti Tanzimat Döneminde muhacirlerle ilgili bir talimat yayınlanmıştır. Muhacir meselesinde hassas davranan Osmanlı hükümeti belki de dünyanın mültecilere-muhacirlere devletin asıl tebaası ile aynı hakları veren ilk uygulamasını bu talimatı yayınlayarak yapmıştır. 1856'da yayınlanan bu talimata göre Osmanlı Devleti sınırlarına sığınan muhacirlere dini ne olursa olsun yardım edilecek ve diğer Osmanlı tebaası ile eşit haklara sahip olacaktı.²⁵⁹ 3 Mayıs 1856'da Silistre Valiliğine yollanan talimatta göçmenlerin bir an önce yerleşik hale gelip düzen kurmaları için şu tedbirler alınması emredilmiştir:

Ekseriyetle deniz yoluyla gelen göçmenler önce geçici olarak çadırlara ya da yakında bulunan yerleşim yerlerinde misafir edilecekti. Geçici iskân masrafları için de 2000 kese akçe ayrılmış bulunuyordu. Muhacirlerin ihtiyaç duyacağı tohum ve zahire devlet tarafından verilecektir. Durumu iyi olmayan muhacirlere ev yapılacak ve ev masrafları devlet tarafından karşılanacaktır. Tarım araç-gereçleri bulundukları bölgedeki

²⁵⁷ Bedri Habiçoğlu, "Göçün veya Sürgünün Nedenleri, s. 122

²⁵⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s. 17

²⁵⁹ Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars 2011, s. 20

komşuların yardımları vasıtası ile karşılanacaktır. Çiftçi olanlar köylere yerleştirilecek ve boş arazi verilecektir. Zanaat sahibi olan muhacirler ise kent ve kasabalara yerleştirilerek ticarete dâhil olmaları sağlanacaktır. Bazı bölgelerde yeni köyler kurulacaktır. Bu köylerde arazilerin tapusu ücretsiz olarak dağıtılmakla birlikte köylerde kendi içlerinden imamlar, muhtarlar seçilecektir. Durumları düzelip kendi geçimlerini sağlayacak duruma gelene kadar muhacirler şer'i ve örfi vergilerden muaf olacaklardır. Son olarak muhacirlere verilen tohum, öküz ve diğer ihtiyaçlar ücretsiz verilmekte olup ilerde azar azar kendilerinden ücretleri tahsil edilecektir.²⁶⁰ Talimatnameden anlaşıldığı üzere muhacirlerin Osmanlı topraklarına yerleşip tarım ya da zanaatta istihdam olunup yerleşik duruma geçip kendi kendine yeter hale gelmeleri arzulanmaktadır. Bunun için vergi ve askerlikten belli bir süre muaf olarak geçimlerini kolaylaştırma yoluna gidilmiştir. Muhacirlerin sıkıntı çekmeden yerleşmesi ve yeni yerlerine uyum sağlayabilmeleri için devlet bu şekilde önlem almıştır. Göçlerin artması ile bu talimatları uygulamak zorlaşmıştır ancak halkın da yardımları olduğunu dönemin gazetelerinden görmek mümkündür.

Sürgün durumuna düşmüş Çerkesleri Osmanlı Devleti topraklarına kabul etmiş ve yerleştirmişti. Ancak 1862'den sonra göçlerin beklenenden çok daha fazla olması Osmanlı Devleti'ni göçü durdurması için Rusya'yı ikaz etmesine neden oldu. Çünkü Osmanlı Devleti yetkilileri bu kadar geniş çaplı bir göç olayına hazırlıklı değildi. Kırım'ın ilhakı ile başlayıp Kırım Savaşına kadar olan dönemde Kırım'dan çok sayıda muhacir gelmişti. Osmanlı Devleti bu muhacirleri daha çok Rumeli'ye yerleştirmiştir. Ancak Çerkesistan'ın işgali ile gelen göçmenleri yerleştirmekte zorlanmıştır. Çünkü sayı çok fazladır ve Osmanlı Devleti bu kadar göçmen gelmesini beklememektedir.

Sayının fazla olması muhacirlerin daha yola çıkmadan bazı sıkıntılar yaşamalarına neden olmaktaydı. Muhacirleri taşımak için ayrılan gemiler yetersiz kalıyordu. Muhacir sayısı gemilere sığamayacak kadar çoktu ve her geçen gün bu sayıya yenileri ekleniyordu. Bu da muhacirlerin sahilde uzunca bir süre perişan halde gemi beklemelerine neden oluyordu. Kafkasya kıyılarında uzun bekleyişten sonra da deniz yolculuğu sırasında ortaya çıkan sorunlar vardı. Çerkesler Kafkasya'dan yola çıkıp sağlıklı şartlar da insan taşınmasına uygun olmayan gemi ve teknelerle yolculuk etmişlerdi. Daha kıyıda gemileri beklerken soğuk ve salgın hastalıklar kendilerini

²⁶⁰ Raşit Gündoğdu, "Arşiv belgeleri ışığında Kırım ve Çerkes Göçleri", s. 124, 125

yakalamıştır. Gemilerde üst üste sıkışık bir şekilde seyahat etmeleri sağlıksız olan şartları daha da kötüleştirerek hastalıkların bulaşmasını kolaylaştırmıştır. Elli kişilik gemilere üç yüz dört yüz kişi biniyordu. Yaklaşık bir hafta süren deniz yolculuğunda Çerkeslerin tek gıdası bir avuç darı ile içme suyuydu.²⁶¹ Yetersiz gıda almaları onların güçten düşmesine neden oluyordu. Açlık ve hastalığın yanında haddinden fazla yüklenmiş gemilerin batması ihtimali en olası felaketlerden biriydi.

Bu sağlıksız şartların etkileri karaya çıktıkları Osmanlı sahillerinde de devam etmekle birlikte burada bekledikleri süre zarfında daha da şiddetlenmişti. Örneğin Trabzon'a gelen 116.100 kişiyi aşkın Çerkes nüfusunun 23 bini Sarıdere'de, 17 bini Akçakale'de, 1300'ü Giresun, 70 bini Samsun, 4800'ü Sinop'ta ikamet ettirilmişlerdir. Sarıdere sonradan gelecek muhacirler için iskânlarının yapılmasının düşünüldüğü ilk yerdir. Muhacirlerin birçoğu yokluk ve sefaletten dolayı hastalanmıştır. Akçakale'de bulunanlardan hasta olanlar Trabzon eyaletinde uygun yerlere yerleştirildiler.²⁶² Trabzon'da ve Samsun'da hastalık birçok kişinin ölümüne neden olmuştur. Samsun'da iki günlük sürede 500 muhacir vefat etmiştir. Şehirdeki fırıncıların bile hastalık bulaşması korkusundan fırınlarını kapatıp kaçmalarıyla kent bir de ekmek sıkıntısı çekmeye başlamıştır. ²⁶³Bu örneklerde görüldüğü üzere olumsuz şartların etkilerini muhacirlerin yanında şehirdeki yerli ahali de hissetmiş ve çaresiz kalmıştı.

Öbür taraftan Çerkeslerin Osmanlı topraklarına kabul edilmesinde yukarıda sayılan dini, kültürel, insani, siyasi yaklaşımların etkisi olduğu gibi iskân yapılırken göz önünde bulundurulmuş bazı öncelikler vardır. Bu önceliklerin ilki Çerkes muhacirlerin tarımda faydalı olabilecek şekilde iskân edilmesiydi. Osmanlı Devleti toprak kaybettikçe üretici bir nüfusu ve tarım gelirlerini de kaybediyordu. Yeni gelecek muhacirlerin öncelikle boş arazilere yerleştirilerek bu arazilerin tarıma açılması amacı doğrultusunda arazi tespitleri yapıldı.

Uygun miri araziler ve boş kalan araziler göçmenlere verildi. Muhacirler hem ekip biçerek tarıma katkıda bulunacak hem de verecekleri vergi ile devlet bütçesine katkıda bulunacaklardı. Tarımsal gelirleri artırmaya yönelik politikaların bu bağlamda olumlu sonuç verdiği görülür. Göçlerin doruk noktasında olduğu 1860'lerden sonra ziraat

²⁶¹ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 256

²⁶² Takvim-i Vekayi, No 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864)

²⁶³ No 15, Konsolos Stevens'tan Earl Russell'a, Trabzon 19 Mayıs 1864 -*Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, s. 50

zengini bir Müslüman tabakanın oluştuğu gözlemlenmiştir. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde 1850'lerdeki tarım gelirlerinin üç katına yükseldiği bilinmektedir.²⁶⁴ Muhacirler boş arazileri işleyerek devlet bütçesine önemli katkıda bulundular. Ancak bir süre vergiden muaf olacaklardı. Muhacirlere tarım arazisinin yanında hayvan, tarım aleti ve tohum da verilecekti.²⁶⁵ Amaç göçmenlerin bir an önce üretici duruma geçmeleriydi.

Muhacirlerin yerleştirilmesinde ön görülen faydalardan biri de askeri işlerdir. Uzun yıllar Rusya ile savaşarak varlıklarını, bağımsızlıklarını korumak için mücadele etmiş olan Çerkesler Osmanlı ordusu için idmanlı birer asker mahiyetindeydi.²⁶⁶ Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan askerlerin karşılanması daha çok Anadolu'nun Müslüman ve yoksul ahalisinin üzerine yüklenmişti. Savaşların uzun yıllar sürmesi ve son yüzyılın savaşlarının çoğunlukla kaybedilmesi asker ihtiyacını artıran etkenlerdendi. Bu durumda Çerkesler asker ihtiyacını karşılamak için önemli bir kaynak olarak düşünülmüştü. Bu fikre rağmen muhacirlerin belirli bir süre askerlikten muaf olduğunu da unutmamak lazımdır.

İster insani ve vicdani duygularla olsun ister bazı faydalar sağlamak düşüncesi ile olsun kabul edilen muhacirlerin gelişi kitlesel bir harekete dönüşerek umulandan çok daha fazla olmuştur. Göçlerin sayıca artması üzerine 5 Ocak 1860 yılında Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. İskân ile ilgili işleri bu komisyon idare edecektir. Taşrada da komisyona bağlı şubeler açılmıştır.²⁶⁷ Önceleri Ticaret Nezaretine bağlı olan Muhacirin Komisyonu 1861'de müstakil bir kurum olarak faaliyet göstermeye başladı. Komisyonda çalışmak üzere devletin memurlarından bir kısmı bu komisyon memuriyetine atandılar.²⁶⁸ Muhacirin komisyonu üyeleri iki kişi Dâhiliye Nezareti'nden, dört kişi Erkan-ı Harbiye'den, bir kişi Maliye Nezareti'nden, bir kişi Orman İdaresi'nden, bir kişi Nafia ve bir kişi Ticaret Nezareti'nden olmak üzere seçilmişti. Komisyon bünyesinde çalışacak memurların bir kısmı göçün sebeplerini araştırmak, diğer bir kısmı ise muhacirlerin iskân işleri ile ilgilenmek üzere

²⁶⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s. 25

²⁶⁵ Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, s. 22

²⁶⁶ Kemal Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 84

²⁶⁷ Raşit Gündoğdu, "Arşiv belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", s. 124

²⁶⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 106

atanacaktı.²⁶⁹ Muhacir komisyonunun kurulması göçmen yerleştirme işinin ne denli ciddiye alındığını bu işin gelişi güzel yapılmadığının göstermektedir. Ayrıca komisyonun göçlerin nedenlerini araştırması da sorunun kaynağına inmek suretiyle elde edilecek bulgulara göre iskân sürecine yön verildiğinin kanıtıdır.

Osmanlı Devleti insani duygularla giriştiği muhacirleri kabul edip Osmanlı coğrafyasında iskân etme işinde sayının artması ve masrafların çoğalması ile sıkıntı yaşamıştır. Ancak yine de muhacirlerin yerleştirilip emniyetle hayatlarına devam etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'ne halifenin memleketine hicret etmek niyetiyle çok sayıda Çerkes başvuru yapmıştı. Müracaatlara olumsuz cevap vermek halifenin şanına yakışmayacağı için müracaatları neticesinde Osmanlı topraklarına yerleştirilmeleri kararı verilmişti.

Muhacirlerin iskân edileceği bölgelerin seçimi çok önemlidir ve rast gele yapılmamıştır. Esasında Osmanlı Devleti'nin iskân için beş farklı bölgesi vardı: Batı Anadolu, Doğu Trakya, Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Irak ile Kuzey Afrika.²⁷⁰ Bu iskân bölgeleri içinde Rumeli devletin ilk sırada tercih ettiği yerdir. Çünkü Rumeli Osmanlı Hristiyan nüfusunun en yaygın yaşadığı yerdir. Aynı zamanda ayrılıkçı hareketlerin de en çok görüldüğü yerdir. Rumeli'ye iskân edilecek Çerkes muhacirler bölge nüfusunu Müslümanların lehine arttıracaktır. Aynı zamanda bu Çerkes muhacirler bölgede devlete sadık bir topluluk olarak yaşayacaktır. Burada bölge güvenliğini sağlamada etkili bir topluluk olacaklardır.

Elbette ki iskân işlemi yalnızca Rumeli'de yapılmadı. Anadolu ve Suriye'de de birçok mahalde Çerkes muhacirlerin yerleştirildiğini biliyoruz. Buralarda da asayişin sağlanması ve bazı Kürt ve Arap aşiretlerinin kontrol altına alınması için Güneye ve Güneydoğu'ya yerleştirilmişlerdir.²⁷¹ Devlete sadık olmalarının yanında askeri tecrübeleri ve mücadeleci yapıları sayesinde Çerkesler isyancı aşiretlere karşı düzeni ve asayişi sağlayacak bir topluluk olacaktı. İmparatorluğun başkenti İstanbul muhacirlerin iskânı için tercih edilmeyen yerlerden biridir. Muhacirlerin kiralalarının Muhacirin Komisyonunca ödenmesi kararı İstanbul için geçerli olmamıştır. Zaten oldukça

²⁶⁹ Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 41, Erzurum 2009, s. 218

²⁷⁰ Kemal Karpat, *Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı*, s. 95

²⁷¹ Hakan Asan, Devlet, "Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", *The Journal Of Migration Studies*, cilt 2, sayı 3, Ocak-Haziran 2016, s. 44, 45

kalabalık olan İstanbul'da asayiş sorunlarına neden olmasından kaygı duyularak yerleşime sıcak bakılmamıştır. İstanbul'a yerleşmek isteyen muhacirler kiralalarını kendileri ödeyeceklerdi.²⁷² Bu uygulama ile İstanbul cazibe merkezi olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır. Muhacirlerin yerleştirilmesine dikkat edilen bir husus da ilk gelenlerin ekseriyetle köylere, kasabalara yani daha çok kırsala yerleştirilmesidir. Ama meslek sahibi memur, bürokrat ya da esnaf ve zanaatkâr olanların kentlere yerleşmesine müsaade edilmiştir. Yaygın uygulama daha çok ilk gelen muhacirlerin kırsala yerleştirilmesiydi. Daha sonra gelenler özellikle de 1877-78 Harbinden sonra gelenler daha çok şehirlere yerleştirilmiştir.²⁷³

İskân siyasetinde üzerinde durulması gereken konulardan biri muhacirlerin dağınık yerleştirilmesi usulüydü. Bu usulün benimsenmesinde Osmanlı toplumuna uyumlarının sağlanması fikri etkili olmuştur. Aksi takdirde gelenekleri gereğince sürdürdükleri kabilesel yaşantının da etkisiyle uyum göstermeleri sorunlu olacaktır. Kabileleri bölmeden toplu yerleşim arazi açısından da uygun değildir. Çünkü topluca bir yere yerleştirilmeleri yerli ahaliyi mağdur edebilirdi.²⁷⁴ Dağınık yerleştirilme usulüne ek olarak Çerkes beyleri liderliğini yaptıkları kabilelerden ayrı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Beylere, dini liderlere bazı avantajlar sağlayarak onların kent ve kasabalara yerleştirilmesi yolu izlenilmiştir. Bunun amacı kaynaştırmayı artırmak ve beylerin feodal güçlerini kırarak merkezi bağlılığı artırmaktır.²⁷⁵ Aksi halde devlete karşı bir güç olarak ortaya çıkabilirlerdi.

Muhacirlerin iskân edileceği yerlerin belirlenmesi konusunda dış baskılar da etkili olmuştur. Rusya Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göç etmesinden memnuniyet duysa da onların kendisine karşı bir güç olarak kullanılmasından endişe duyduğu için Karadeniz sahiline ve Doğu Anadolu'ya yerleştirilmelerini istemiyordu. Çerkeslerin güneye, mümkünse Suriye'ye yerleştirilmesini istiyordu. Çerkeslerin kendi sınırından uzak tutulmasını talep ediyordu.²⁷⁶ Ruzname-i *Ceride-i Havadis*'in 10 Mayıs 1864 tarihli haberine göre Kars civarına iskân edilmesi kararlaştırılan Çeçen muhacirler

²⁷² Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, s. 27

²⁷³ Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, s. 26

²⁷⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 101

²⁷⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s.19

²⁷⁶ Hakan Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", s.42

yerleştirildiği sırada sınırın öbür yakasına Grandük Mişel Kafkasya ve Gürcistan Kaymakamı sıfatı ile teftiş yapıyordu.²⁷⁷ Muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne yerleştirilmesi Rus yetkililer tarafından yakından takip ediliyordu. Ruslar sınır güvenlikleri için muhacirlerin sınırlarına yerleştirilmesini tehlikeli buluyorlardı. İngiltere ise aksine Çerkeslerin Rusya sınırına yakın olan Kuzey Anadolu sahilleri boyunca yerleştirilmesini istiyordu. Ancak İngiltere'nin de kesinlikle muhacir yerleştirilmesine karşı olduğu bir yer vardı ki orası Osmanlı Devletinin en çok muhacir yerleştirmeyi planladığı yer olan Rumeli'ydi. İngilizler Yunanistan'ın talebini dikkate alarak Rumeli'de Müslüman Çerkes bir grup istemiyordu.²⁷⁸ Fransa ve İtalya ise kutsal yerler meselesi nedeniyle Ortadoğu'ya Çerkes iskânını istemiyorlardı.²⁷⁹ Görülüyor ki Osmanlı Devleti muhacir iskânında kendi ülke menfaatlerini düşünmekten ziyade dış baskılarla boğuşmaktadır. 1863 yılında Rumeli'ye yerleştirilen nüfus 250 bin kadardır. Bu sayı bir yıl içinde farklı zamanlarda iskân edilen muhacir sayısıdır.²⁸⁰ Ancak baskılara rağmen Rumeli'de iskân tüm hızıyla devam ediyordu.

Muhacirlerin iskân edilecekleri yerlerin belirlenmesinde etkili olan faktörlerden biri de muhacirlerin istekleridir. Bazı Çerkesler akrabalarının yanında iskân olmak istemişlerdir. Hatta bazı muhacir temsilcileri göçten önce gelerek yer tespiti yapmak için iskân işine tahsis edilen yerleri incelemiştir.²⁸¹ Muhacirlerin talepleri genellikle önceden gelen akrabalarının yanına yerleşmek şeklinde olduğu gibi iklimini ve havasını beğendikleri ya da Çerkesistan'daki topraklarına benzettikleri yerlere iskân edilmeyi istemek tarzında şekilleniyordu.

Gelen çok sayıda muhaciri ne kendilerini ne de yerli halkı mağdur etmeden yerleştirmek için devletin bazı politikalar geliştirmesi ve uygun yerleri tespit ederek titizlikle iskân işinin uygulanması gerekiyordu. Bu minvalde muhacirler iki hat belirlenerek oralara yerleştirilmişlerdi. Bu hatların biri Sinop'tan başlayarak Samsun, Çorum, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Kayseri, Kahramanmaraş, Hatay, Suriye Ürdün'e ulaşan kuzey-güney hattıdır. İkincisi ise Çanakkale ve Balıkesir'den başlayarak Bursa, Eskişehir, Bilecik, Kocaeli, Düzce şeklinde devam eden hattır.²⁸² Ne kadar dağınık yerleştirme ve

²⁷⁷ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 154, 14 Zilhicce 1281 (10 Mayıs 1865)

²⁷⁸ Hakan Asan, Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", s. 42

²⁷⁹ Süleyman Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", s. 173

²⁸⁰ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 158, 29 Ramazan 1281 (25 Şubat 1865)

²⁸¹ Süleyman Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", s. 172

²⁸² Gülşen Demir, Semra Bolat, "Çerkeslerde Kimlik ve Aidiyet", s. 12

kabileleri ayırma usulü esas alınsa da ortaya çıkan sonuç Çerkeslerin birbirine çok da uzak olmayan iki ana hat üzerinde yerleştirildiğini göstermektedir.

Muhacirlerin Çerkesistan'dan hareketle Osmanlı topraklarına göçleri bu iş için tahsis edilen Osmanlı gemileriyle yapılmıyordu. Ancak göçlerin beklenenden kat kat fazla olmasıyla Osmanlı gemileri yetersiz kalmıştı. Trabzon limanına inecek olan muhacirleri gerekli yerlere nakletmek için eski zabıta müsteşarı Tevfik Efendi görevlendirilmişti. Tevfik Efendi Muhacirin Komisyonu memurları ile birlikte iskân ile ilgili işlerin usulünce yapılmasına çalışıyordu.²⁸³ Rus gemileri de muhacir taşımada kullanılıyordu. Bunların çoğu insan taşımaya ve uzun süre seyahate dayana bilecek yapıda olmayan küçük teknelerdi. Bu taşıma araçları maalesef konfor ve güvenden uzak araçlardır.²⁸⁴ Muhacir taşıyan vapurlar Feyz-i Bârî Vapuru, Mukaddime-i Hayır Vapuru, Tâir-i Bahrî Vapuru, Antilop Vapuru, Şehir Vapuru, Şeldirek Vapuru, Laplata Vapuru, Ömer Paşa Vapuru, Oltanice Vapuru, Savn-ı Bârî Vapuru, Teşrikiye Kalyonu, Hümâ-yı Tevfik Vapuru, Nusretiye Kalyonu ve Bavekol Vapuru gibi gemilerdir.²⁸⁵ Çerkesistan'daki limanlardan çoğunlukla Osmanlı gemileri ile alınıp Samsun, Trabzon, Rize, Artvin ve Köstence gibi Osmanlı limanlarına çıkıyorlardı. Natuhaçların göçüne dair haber bu konuya bir örnek teşkil etmektedir. Natuhaç Kabilesinden 15 bin kişinin göç etmek üzere olduğu haber alınmıştı. Onlar daha limana inmeden on altı kıta Osmanlı gemisi onları almak üzere Novorossisk limanında beklemeye başlamıştı.²⁸⁶ Çerkesleri nakletmek için hazırlanan vapurlardan biri Mecidiye Vapurudur. Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşiri olan Derviş Paşa muhacirlerin naklinde görev almak üzere Mecidiye Vapuru ile Trabzon'a geçmiştir. Trabzon gelen muhacirlerin en sık indiği Osmanlı limanıdır. Trabzon'daki muhacirlerin süratle ve düzgün muamele ile bir an önce gidecekleri yerlere nakledilmesi devletin önemle üzerinde durduğu bir konudur.

Nakliye işlerinin teftişi için eski zabıta müsteşarı Tevfik Bey görevlendirilmiş ve Trabzon'a yollanmıştır.²⁸⁷ Trabzon ile birlikte Samsun limanı da en çok kullanılan limanlardan biriydi. Tersane-i Amire vapurlarından biri olan Tuna vapuru 1300 muhaciri Samsun'dan alarak ve Hazine-i Hassa vapurlarından Bersud (?) vapuruna bir

²⁸³ Takvim-i Vekayi, No 747, 2 Zilhicce 1280 (9 Mayıs 1864)

²⁸⁴ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 225

²⁸⁵ Raşit Gündoğdu, "Arşiv belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", s. 123

²⁸⁶ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 5, 29 Rebiülahir 1281 (1 Ekim 1864)

²⁸⁷ Takvim-i Vekayi, No 747, 2 Zilhicce 1280 (9 Mayıs 1864)

hayli Çerkes'i bindirerek İstanbul' gelmiş, iki gemi birden Bandırma iskelesine doğru muhacirleri indirmek için yönelmişti.²⁸⁸ Bu haberler devletin gelen muhacirler için gemiler tahsis ederek onları limanlardan alıp daha önceden kararlaştırılmış ve hazırlanmış geçici iskân bölgelerine götürdüğünün yani iskân işlerinin planlı yapıldığının kanıtıdır. Daha önceden süreç planlanmış ve ona göre bir rota izlenmiştir. Ancak elbette ki muhacir sayısının çokluğu ve imkânların kısıtlı olması iskân işinde bazı zorlukların yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

8 Ağustos 1864 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesi muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne gelip hangi safhalardan geçerek iskân olunduklarına dair bir haber yayınlanmıştı. Devletin genel iskân yöntemlerini gösteren bu habere göre; Çerkesistan ve Kırım ahalisi terk-i diyar ederek Osmanlı Devleti'nin merhamet ve şefkatine sığınmışlardır. 1856'dan 1864'e kadar kabile kabile gelen 311.333 kişinin süratle rahat bir şekilde iskân olmalarına çalışılmıştı. Padişahın ve yerli ahalinin yardımları ile çoğu Tuna sahilinde ve Dobruca'da kaza ve köyler kurularak ev sahibi edilmekle kalmamış ziraata başlamaları da sağlanmıştı. Ancak 1864 yılında Çerkesler bulabildikleri gemi ve sandallara normalden birkaç kat fazla olarak doluşarak Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Yani muhacir sayısı oldukça fazladır. Bu kadar fazla miktarda muhacir geleceğini beklemeyen Osmanlı yetkilileri duruma müdahale etmekte zorlanmıştı. Geldikleri yerlerde kendileri ile ilgili bilgi bulunmadığından yeterli hazırlık da yapılamamıştır. Son gelen 280 bin kişi için padişah, memurlar ve ahali tarafından toplanan yardımlar kullanılmıştı. Memurlarının çalışmaları ile yerleştirilecekleri yerlerde evlerin inşasına ve arazilerin ayarlanmasına başlanmıştı. Bu uzunca yazılmış haber ile halk muhacirlerin durumundan ve muhacirler için devlet ve padişahın yaptığı yardımlardan haberdar edilmiştir. Devlet iskân için uygun yer bulmakta sıkıntıya düşmüştür. Bu durum bazı muhacirlerin de sıkıntı çekip perişan olmalarına ve hatta bazı ölümlere neden olmuştur. *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayınlanan bu haber Osmanlı Devleti'nin konu ile ilgili

²⁸⁸ Tercüman-ı Ahval, No 496, 29 Zilhicce 1280 (5 Haziran 1864)

genel tavrını ve izlediği yolu özetlemektedir. Osmanlı yetkilileri Muhacirin Komisyonu ile birlikte İskân işlerinin hızlıca yapılması için uğraşmaktadır. Muhacir ailelerinin nakli için donanmadan vapur ve gemiler tahsis edilmiştir. Ayrıca ticaret gemileri de muhacir taşınmasında görev almıştır. Muhacirler için peksimet gönderilerek gıdaları sağlanmaya çalışılmış, giysi ve tayinat verilmiştir. Bunların masrafları padişah ve ahali tarafından karşılanarak bir kısmı doğrudan Trabzon, Samsun, Varna ve Köstence iskelelerine bir kısmı da İstanbul üzerinden Karadeniz sahiline sevk edilmişti. Muhacirler halk ve memurların yardımlarıyla önce muayene edilip hasta olanları tedavi edildiler. Tedavileri için özel doktorlar atanmıştı. İskân edilene kadar misafir edilecekleri barakalar inşa edilmiş ve çadırlar kurulmuştur. Bazı asgari ihtiyaçları karşılanmıştır. İskân edilecekleri yerlere vardıklarında ise kendileri için bedeli devlet tarafından karşılanmış evler inşa edilmiştir. Padişah, memurlar ve ahali tarafından yapılan yardımlar ile muhacirlerin ihtiyaçları karşılanmıştır.²⁸⁹ Bu haber Osmanlı Devleti'nin muhacir iskânı meselesinde izlediği yolu gösterir niteliktedir. Genel iskân politikasının da kısa özeti şeklindedir. Devletin hizmetleri ve muhacir meselesindeki merhametli tavrı halka anlatılmıştır.

Muhacirlerin çoğu deniz yoluyla geliyordu. Az bir kısmı ise karayolu ile Kars üzerinden geliyordu. Osmanlı topraklarına gelen muhacirler için temelli iskân edilecekleri yerler hazırlanana kadar geçici bazı mahallerde misafir edilmeleri gerekiyordu. Geçici iskân yerleri muhacirin komisyonu tarafından belirleniyordu. Geçici iskân ile ilgili haberlerden Biga sancağı ile ilgili olan şu şekildedir: Biga sancağına yerleştirilmesi planlanan Çerkes muhacirlerin misafirliklerinde yapılan masrafları ve Biga'ya nakilleri sırasında yapılan masrafların bedeli olan 74 bin kuruş Biga ahali tarafından karşılanmıştır.²⁹⁰ Haberden de anlaşılacağı üzere yöre ahalisinin yardımları olmadan

²⁸⁹ Takvim-i Vekayi, No 760, 5 Rebiülevvel 1281(8 Ağustos 1864)

²⁹⁰ Takvim-i Vekayi, No 723, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863)

muhacirlerin misafir edilmesi düşünülemez. Hem misafirlikte hem kalıcı iskân da hem de ikisi arasındaki yolculuk masrafında halkın yardımları büyüktür.

Halkın yardımından başka padişah ve ailesinin de yardım yaptığı bilinmektedir. Bu yardımlara örnek olarak doğrudan deniz yolu ile İstanbul'a gelen muhacirlere yapılan yardımları gösterebiliriz. İstanbul'a gelenler önce geçici olarak hanlara yerleştiriliyordu. Bir yandan da iskân edilecekleri mahaller belirlenip eksikleri giderilmeye çalışılıyordu. İstanbul'da karaya çıkan 1500 muhacire padişah tarafından 50 bin kese ve şehzade Yusuf İzzettin Efendi'den 25 bin kuruşluk altın bağışlanmakla birlikte eşraf da bağışta bulunmuştur. Anadolu ve Rumeli'de ahalinin yaptığı yardımların yerini İstanbul'da daha çok padişah, hanedan mensupları ve eşrafın yaptığı bağışlar alıyordu.

Muhacirlerin geçici iskân yerlerine oradan da kalıcı olarak yerleşecekleri mahallere gitmeleri için gerekli olan arabaların temini önemli bir konudur. Çoluk, çocuk, yaşlı yollara dökülmüş “muhacirin-i acizenin” bir an önce kendileri için belirlenmiş yerlere gitmeleri istenmektedir. Biga'nın Bayramiç kazasına geçici olarak yerleştirilen 103 hanenin nakilleri için gerekli olan araba ve hayvan masrafı ile ihtiyaçları olan zahirenin temin edilmesi yardımlar yoluyla olmuştur. Gerekli meblağı hazineye bağışlayan yöre halkının bu davranışı padişahın takdirine mazhar olmalarını sağlamıştır.²⁹¹ *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan bu haber vasıtası ile padişah Bayramiç halkına teşekkür ederken halkın geri kalanına da yardım yapmaları konusunda mesaj vermiş oluyordu. Bu mesajların yerine ulaştığını söylemek mümkündür. Yapılan yardımların çokluğu ve muhacirler için yapılan masrafların büyük bir kısmını halkın üstlendiği yapılan haberlerden anlaşılmaktadır.

Çerkes muhacirlerin yeni yerlerinde yaşamlarını kurup ekip biçmeye başlamaları devletin önemle üzerinde durduğu bir konudur. Tarım yapmak için lüzumlu olan şeylerin en önemlilerinden biri öküzlerdir. Tarlaların sürülmesinde tek araç olan kağnyaya koşulacak öküzler ya devletin yardımı ya da halkın bağışları ile karşılanıyordu. Gelen muhacirler ancak yanlarına alabildikleri eşyaları ile yola çıkabilmişlerdi. Hayvanlarını beraberlerinde götürmeye Rusya yetkililerinin izni yoktu. Hayvanlarını götürmelerini engellemek için de yalnızca deniz yoluyla gitmelerine izin veriliyordu.²⁹² Hayvanlarını yanlarına alamayan Çerkeslerin yardımlar olmaksızın kırsal hayatta

²⁹¹ *Takvim-i Vekayi*, No 743, 3 Zilkade 1280(10 Nisan 1864)

²⁹² Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 260

başarılı olmaları mümkün değildi. Dolayısıyla bu tarz yardımlar hayati öneme sahip uygulamalardır. Yine Biga'ya bağlı Bayramiç kazasında misafir olan muhacirlere ihtiyaçları olan çift öküzü ve zahire yöre ahalisince bağışlanmıştı. Ayrıca nakliye ücreti olarak harcanan 83.900 kuruş da bağışlanmıştı. Yine ahalice toplanıp muhacirlere paylaştırılan 22071 kuruş ve yük atı da halkın yardımları ile temin edilmiştir.²⁹³ Yapılan yardımlar Çerkeslerin bundan sonraki hayatlarını kimseye muhtaç olmadan sürdürebilmeleri konusunda büyük önem taşır. Yardımlar muhacirlerin yük atı, çift öküzü gibi tarıma bağlı yaşam tarzında geçimlerini sağlamaları için en gerekli olan ihtiyaçlardır.

Muhacirlerin geldikten hemen sonra geçici iskân yerlerinde misafir edildikleri görülmektedir. Buralardan kalıcı olarak iskân edilecekleri yerlere geçmeleri ile karşılaşılacak en büyük sorun nerede oturacaklarıydı. İster sıfırdan kurulacak köylere ister var olan köylere yapılacak iskânda ev ihtiyacı vardı. Muhacirler için yeni evler inşa edilerek bu ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştı. Örneğin Kırkkilise'de iskân olacak muhacirler için evler yapılmıştı. Evlerin yapımı için gerekli olan 60132 kuruş Kırkkilise ahalisi tarafından yardım olarak bağışlanmıştı.²⁹⁴ Bu örneklerden biri de Tatarpazarı'nda görülmektedir. Muhacirlerin iskân yeri olan Tatarpazarı kazasında muhacirler için inşa olunacak evlerin masrafları kaza halkından istenmiştir. Gerekli meblağın halk tarafından bağış olarak verilmesi ile bu ihtiyaç giderilmiştir.²⁹⁵ Yöre halkı muhacirlerin ihtiyaçlı durumlarına tepkisiz kalamamıştır.

Gelen muhacirleri sağlıklı bir şekilde iskân etmek, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayarak onların bir an önce ziraata başlamasını sağlamak gerekmektedir. Uygun araziler temin edilip tarıma başlayan muhacirler ekip biçerek kendi geçimlerini yardım almadan sağlayabilir hale geleceklerdir. Ayrıca tarım ile uğraşmaları devlet bütçesinden bir yükün kalkmasına neden olmakla kalmayıp muhacirlerin vergi verebilecek hale gelmelerini sağlayacaktır. Karamürsel'e bağlı Hersek'te iskân olunması kararlaştırılan muhacirler için birçok kişi arazi bağışında bulunmuştur. Bu bağışların örnek teşkil ederek yaygınlaşması amacıyla yardım yapanların adı ve bağışladıkları arazinin miktarı *Takvim-i Vekayi*' de yayınlanmıştır. Buna göre, Tahir Paşa 400 dönüm, Hasan Ağa 4 dönüm ve Moralı Ömer Ağa 90 dönüm arazi ve arsa bağışında bulunmuşlardır. Benzer

²⁹³ Takvim-i Vekayi, No 736, 14 Ramazan 1280 (22 Şubat 1864)

²⁹⁴ Takvim-i Vekayi, No 705, 3 Safer 1280 (20 Temmuz 1863)

²⁹⁵ Takvim-i Vekayi, No 709, 1 Rebiülevvel 1280 (16 Ağustos 1863)

bir yardım da Tekirdağ'da yapılmıştı. Tekirdağ'a iskân edilen bin hane muhacire hane başına otuz dönüm tarla verilerek hububat ekmeleri kararlaştırılmıştı. Yine hane başına hazineden iki yüz ellişer kuruş bağışlanmıştı.²⁹⁶ Arazi ve tarla vermek gibi çok önemli yardımın yanında hane başına para verilmesi dikkat çekicidir. Çünkü hemen ekip biçip mahsul almaları mümkün olmadığından ürün alabilecekleri zamana kadar zorda kalmamaları düşünülmüştür.

Çerkes muhacirlere yardım eden ve padişahın teşekkürü ile şerefendirilip iyi niyeti gazete yolu ile umuma ilan edilen yardımseverlerden biri de Harput muhasebecisi İzzet Efendi'dir. Amasya sancağı Mecitözü kazası Hacı köyünde sahip olduğu Hatuniye mezrasını Çerkes muhacirlere bağışlamıştır.²⁹⁷ Muhacirlere bağış olarak bir mezra verilmesi kadar önemli başka yardımlar da vardır. Eski Sivas mutasarrıfı Hacı Ahmet Paşa Bafra kazasındaki çiftlik arazisinden bin iki dönümünü muhacirlere verilmek üzere hazineye bağışlamıştır.²⁹⁸ Bu örnekler hem tarım alanı hem de ev yapımı için gereken arazilerin temin edilme şeklini göstermektedir.

Arazi sahibi olan muhacirlerin bir an önce ziraata başlayabilmeleri için gerekli tohum yardım olarak veriliyordu. Sivas sancağına bağlı Emlak havalisine yerleştirilen muhacirlere ev için gerekli olan meblağ ahali tarafından bağışlandığı gibi tohumluk bedeli olan 56940 kuruş da yine yerli ahali tarafından bağışlanmıştı.²⁹⁹ Çerkes muhacirlerin giyim, gıda, arazi, ev, hayvan, tohum, eğitim gibi ihtiyaçlarının bağışlarla karşılanmasının yanında Osmanlı yetkililerinin muhacirlerin zor duruma düşmemeleri için aldığı önlemlerden biri Çerkes muhacirlerin geçimini yerli ahaliye bağlamaktır. Köylerde her dört aileye bir muhacir aileye bakma, ihtiyaçlarını temin etme zorunluluğu getirilmişti.³⁰⁰ Bu durum muhacirler için bir güvence, devlet için alınması gereken mecburi önlem olarak görünse de yerli ahali için maddi bir külfettir. İleride çıkacak olan muhacir-yerli çatışmalarının en önemli nedenlerinden birini oluşturuyordu.

Muhacirlerin Osmanlı topraklarına ayak bastığı andan itibaren ilk ihtiyacı yiyecektir. Gemilerde aç susuz yapılan yolculuktan sonra en azından karınlarını doyurabilmeyi uman muhacirlerin yemekleri konusu da sıkıntılıydı. Gazetelerde bu sıkıntının

²⁹⁶ Takvim-i Vekayi, No 807, 13 Safer 1282 (8 Temmuz 1865)

²⁹⁷ Takvim-i Vekayi No 750, 29 Zilhicce 1280 (5 Haziran 1864)

²⁹⁸ Takvim-i Vekayi, No 763, 25 Rebiülevvel 1281 (28 Ağustos 1864)

²⁹⁹ Tasvir-i Efkâr, No 295, 15 Zilhicce 1281 (11 Mayıs 1865)

³⁰⁰ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimet'i": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864- Mayıs 1865)", s.70

giderilmesine dair haberler mevcuttur. Erzincan'da geçici iskânları gerçekleştirilen muhacirlerin ve hayvanlarının yiyecekleri kendilerini misafir eden Erzincan ahalisi tarafından karşılanmıştı. Erzak ve nakliye ücreti olan 17670 kuruş halk tarafından muhacirlere bağışlandı.³⁰¹ Bozok sancağında iskân olunan muhacirlerin nakliye masrafları karşılanıp kendilerine erzak, eşya verildiği halde henüz mahsul alamamış olmalarından dolayı gelecek olan bir yılı nasıl geçirebilecekleri düşünülmüştür. Çözüm olarak Çerkeslere bir yıllık geçimleri için gerekli olan 15750 kile zahire verilmiştir.³⁰² Kendisi de çok iyi durumda olmayan ahali kısıtlı imkânlarıyla ellerinden geldiğince yardımlarını esirgememiştir.

Osmanlı basınına yansıyan haberler Çerkes muhacirlerin çırlak çıplak, yalın ayak yollara dökülmüş olduğu ve hallerinin görenlerde merhamet uyandıracak kadar kötü olduğu şeklindedir. Çerkesler en baştan Çerkesistan'dan çok kısa zamanda hazırlıksız olarak apar topar ayrılmışlardır. Bir de buna günler süren gemi yolculuğu eklenince muhacirler Osmanlı limanlarına çıktıklarında yorgunluk, gıdasızlık, hastalık ve yoksulluktan bitap düşmüş haldeydiler. Yolda uğraştıkları türlü meşakkatten sonra soğuk havanın onları karşılaması düştükleri kötü durumu arttırmıştı. En yoğun göçlerin 1863 kışı ile 1864 ilkbaharı arasında yaşandığını düşünürsek mevsim şartlarının olumsuz etkisini daha iyi anlayabiliriz. Uzak yollardan gelerek Osmanlı memleketine sığınmış muhacirlere hem halkın hem de devlet erkânının yardım ettiği haberlere yansımaktadır. Muhacirlere verilmek üzere tophane-yi amire müşiri ile devlet erkânından muteber kişilerin şalvar ve hırka yardımında bulundukları basına yansımıştır. Bağışlanan hırka ve şalvarlar bağışlayanın adıyla birlikte miktar olarak haberde yer almıştır.³⁰³ Devletin resmi gazetesi olan ve daha çok resmi haberleri yayınlayan *Takvim-i Vekayi*'nin bu haberleri yayınlaması muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasına ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

Şalvar ve hırka cinsi giysi yardımından sonra dikkat çeken bir yardım da Amerikan bezi bağışıdır. Sarraf Tanğırzade(?) Abik Efendi Çerkes muhacirler için 75 top Amerikan bezi yardımında bulunmuş ve bu davranışı ile takdir kazanarak Abik Efendi'nin insaniyeti devletin resmi gazetesinde ilana layık görülmüştür.³⁰⁴ Muhacirlerin ne kadar zor durumda olduklarının ispatı niteliğinde olan bir yardım da padişah tarafından

³⁰¹ Takvim-i Vekayi, No 732, 15 Şaban 1280 (25 Ocak 1864)

³⁰² Tasvir-i Efkâr, No 234, 7 Cemaziyelevvel 1282 (28 Eylül 1865)

³⁰³ Takvim-i Vekayi, No 742, 26 şevval 1280 (4 Nisan 1864)

³⁰⁴ Takvim-i Vekayi, No 762, 18 Rebiülevvel 1281 (21 Ağustos 1864)

yapılan çorap ve kömür bağıdır.³⁰⁵ Üsküdar’da yerleşik muhacirlere yapılan bu yardım muhacirlerin kış şartlarından olumsuz etkilendiklerinin göstergesidir.

Çerkes muhacirlerin padişahın emri ile derhal giysim kuşam ve gıda ihtiyaçları karşılanıyordu. Halk da muhacirlerin yardımına koşarak giysi, eşya, para ne lazımsa veriyordu. Muhacirin komisyonu halkın verdiği yardımları gerekli yerlere ulaştırarak muhacirlere dağıtıyordu. Basının gücü kullanılarak muhacirlerin durumu Osmanlı halkına anlatılmış ve muhacirler için halktan yardım istenmişti. Giyecek, eşya, para gibi temel gereksinimlerini karşılamak isteyenlerin Sultan Ahmet civarında bulunan Muhacirin Komisyonu Dairesine verilebileceğini beyan etmişlerdir.³⁰⁶ Gazetede yayınlanan bu haber ile İstanbul ve civarından yardım yapacaklara adres gösterilmiştir. Toplanan yardımlar komisyon aracılığı ile ihtiyaç sahibi muhacirlere dağıtılmıştır.

Muhacirlerin özellikle kış şartlarına uygun giyim ihtiyacını karşılamak için farklı bir uygulama daha mevcuttur. Muhacirler için özel kışlık giysi üretimi yaptırılmıştır. Muhacirlere kıyafet yapma işini üstlenecek olan esnaf ve tüccarın belirlenen günde ve saatte muhacirin komisyonunda toplanması gerektiği *Ceride-i Havadis* gazetesinde ilan edilmişti.³⁰⁷ İhale benzeri bir uygulama ile bu işe talip olan üreticiler devlet tarafından belirlenen yerde bir araya getirilmiş ve muhacirler için gerekli giysilerin özel üretim yapılarak temin edilmesine çalışılmıştır.

Muhacirlerin iskânları ile ortaya çıkan en önemli ve hayati ihtiyaçlardan biri muhacir çocuklarının ve gençlerinin eğitimidir. Gelen Çerkesler arasında çok sayıda çocuk olduğu “sıbyan” kelimesi ile birçok haberde vurgulanmıştır. Muhacirlerin yeni yerlerine yeni hayatlarına uyumları ve birey olarak gelişmeleri için eğitim en önemli konulardandır. Muhacirlerden eğitim çağındaki olanlar gerekli okullara kaydettirilmiştir. Dönemin idari ve askeri eğitim veren eğitim kurumlarında okumaları sağlanmıştır.³⁰⁸ Kars sancağına iskân olunan muhacirler için bir sıbyan mektebi ve rüştiye yapılması ihtiyacı hissedilmiştir. Dördüncü ordu müşiri Derviş Paşa’nın gayreti ve padişahın iradesi ile Kars sancağındaki her muhacir köyüne bir sıbyan mektebi ile bir cami

³⁰⁵ Mehmet Demirtaş, “Osmanlı’ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig*, sayı 57, 2011, s. 27

³⁰⁶ Tasvir-i Efkâr, No 153, 3 Recep 1280 (14 Aralık 1863)

³⁰⁷ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 8, 4 Cemadiyelevvel 1281 (5 Ekim 1864)

³⁰⁸ Hakan Asan, “Devlet, Aşiret ve Eşkya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, s. 41

yapılması kararlaştırılmıştır.³⁰⁹ İçerisinde bulunan zor şartlara rağmen muhacir çocuklarının eğitimi göz ardı edilmemiş, sıbyan mekteplerinin yanında camiler yapılarak muhacirlerin dini vecibelerini yerine getirmeleri konusunda çaba sarf edilmiştir.

Eğitim konusunu üzerinde önemle durulduğuna dair bir bulgu da Erzurum Soğanlıdağ civarında daha önceden iskân edilen muhacirlerin durumlarının kontrolü sırasında yaşananlardır. Çerkes köyleri ev ev dolaşarak durumları incelenmiş ve istekleri dinlenmiştir. Çerkes beylerinden on bir kişi çocuklarının İstanbul'daki okullara kaydettirilerek devlet hizmetine girmelerini rica etmişler ve bu istekleri kabul görmüştür. Ayrıca ahali köylerinde okul bulunmadığını ve bir sıbyan mektebi ile bir cami inşası taleplerini ziyaretlerine gelen paşa aracılığı ile devlete bildirmişlerdir. Bu istekleri de derhal yerine getirilmiş ve masrafı devlet tarafından karşılanarak bir cami ve bir sıbyan mektebi inşasına başlanmıştır.³¹⁰ Bu olay iskânlarından sonra bile devletin kendileri ile ilgilendiğinin göstergesidir. Görülüyor ki muhacirler kaderlerine terk edilmemiş uyum süreçleri resmi makamlarca takip edilmiştir

Muhacirlerin dini ihtiyaçları da düşünülerek Çerkes köy ve kasabalarına imamlar ve din adamları tayin ediliyordu. Tekirdağ'a bağlı Mandıra'da ve Konya'da muhacirlerin dini eğitimlerine katkı sağlayıp imamlık görevini de yapmaları için Mahmut Efendi, Hacı Halil Efendi ve Hafız Osman Efendiler Maarif Nezaretince tayin edilmişlerdi.³¹¹ Muhacirler arasında yüksek ölüm oranı nedeniyle annesiz babasız kalan çocuk sayısı oldukça fazlaydı. Devlet bu çocukların korunması yönünde adımlar atıyordu. İstanbul'da eski Kılıçhane'ye iskân edilen yetim muhacir çocukları için maarif memurlarının yüz nüsha icazetname hazırladıkları ve bu hizmeti yapan memurların takdir ve ilana layık işler yaptıkları *Takvim-i Vekayi* aracılığıyla duyurulmuştu.³¹² Savaş ve işgalden sonra yollarda ve mülteci kamplarında yaşam mücadelesi veren inanlar arasında elbette öksüz-yetim çocukların bulunması kaçınılmazdır. Öksüz ve yetim çocukların devlet korumasına alınması ve eğitilmesi iskân konusunun ne kadar çok yönlü olarak düşünüldüğünün, sürecin ihtiyaçlar doğrultusunda en iyi şekilde idare edilmesi konusunda uğraşıldığının işaretidir.

³⁰⁹ Takvim-i Vekayi, No 767, 14 Eylül 1280 (26 Eylül 1864)

³¹⁰ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 4, 28 Rebiülahir 1281 (30 Eylül 1864)

³¹¹ Tasvir-i Efkâr, No 347, 27 Cemaziyelahir 1282 (17 Kasım 1865)

³¹² Takvim-i Vekayi, No 784, 18 Şaban 1281 (16 Ocak 1865)

Çerkeslere yapılan yardımlar bunlarla sınırlı değildir. Soğuk hava ve ağır kış şartları muhacirlerin göç yollarında ve iskân sırasında çektikleri sıkıntılara ilave olan bir olumsuzluktur. Zaten “çırlak çıplak” yollara düşüş olan “sıbyan ve acizenin” düştüğü acı durum padişahın ve eşrafın muhacirlere şefkat nazarı ile bakmasına neden oluyordu. Padişah, 80300 kuruş, devlet erkânı ve ordu 8400 kuruş bağışta bulunarak bunlara 11300 kuruş ve 100.000 kuruş ilave olunmuştur.³¹³ Devlet ricalinden ve yüksek memurlardan birçok isim bağışta bulunmuştu. Bu bağışlar yine örnek teşkil etmesi açısından *Takvim-i Vekayi* ‘de yayınlanmıştır.

Daha önce gelenlere yardımlar yapılıp yaraları sarılmaya çalışılırken Çerkesistan’dan hareketle 1500 muhacir daha İstanbul’a gelmişti. Bunların hepsi İstanbul’daki çeşitli hanlara yerleştirildiler. Gidecekleri iskân mahallerine bir an önce gitmeleri gerekirken mevsim şartları dolayısıyla gidememişlerdi. Çerkeslerin durumuna üzülen padişah 50 bin kese ve Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi de 25 bin kuruşluk altın bağışlamışlardı. Bu altınları ulaştırmak ve gerekli teftişleri yapmak üzere padişah kendi yaveri Rauf Bey’i görevlendirmişti. Rauf Bey’den başka Muhacirin Komisyonu azalarından Sait Mele Efendi ve Babialı memuru iki kişi daha muhacirlerin misafir kaldıkları yerleri dolaşarak bağışlanan altınları paylaştırarak dağıtmışlardır. Bu konuda Padişah Abdülaziz’in (1861-1876) tahta geçtiği ilk günden beri muhacirlere şefkatle davrandığının, gerekeli masraf ve yardımdan kaçınmadığının altı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yapılan haber yolu ile çizilmiştir.³¹⁴ *Tasvir-i Efkâr* gibi hükümetin bazı politikalarını eleştiren muhalif bir gazetenin Sultan Abdülaziz’i muhacirlere yaptığı yardımlar konusunda takdir etmesi önemlidir. Padişahın Çerkeslere iyi muamele ile iskânlarını sağlamak konusuna önem verdiği açıktır ve gerek padişah gerekse hanedan üyeleri bu konuda yardımlarını esirgememişlerdir. Bu yardımlarla ilgili gazetelerde çok sayıda haber bulunmaktadır.

Basında dönemin Türkçe gazetelerinin yanı sıra Fransızca yayınlanan gazetelerden de alıntılar yapılarak muhacir meselesi hakkında yayınlar yapılması yoluna gidilmiştir. Yani Osmanlı gazeteleri hem birbirlerinden hem de Fransızca yayınlanan gazetelerden alıntı yapıyordu. 9 Şubat 1864 tarihli bir habere göre Çerkesistan’dan 700 kişinin Osmanlı Devleti’ne göç edeceğine dair bilgiler payitahta gelmiştir. *Courrier d’Orient*’ten alınan habere göre başka bir grubun ise Rusya ile savaşa hazırlandığı ve kesinlikle göç etmeyi düşünmediği şeklindedir. Savaş hazırlığı yapan kabileler ilkbaharda büyük

³¹³ Takvim-i Vekayi, No 731, 8 Şaban 1280 (18 Ocak 1864)

³¹⁴ Tasvir-i Efkâr, No 154, 6 Recep 1280 (17 Aralık 1863)

bir muharebeye girmek için bekliyorlardı. Bu haber bir yandan göçler tüm hızıyla devam ederken Çerkesistan taraflarında da hala çatışmaların devam ettiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti muhacirleri yerleştiriyor ancak arkadan Rusların yenilgiye uğrattığı ve yurtlarından çıkarttığı yeni bir Çerkes grubu daha gelmeye devam ediyordu. Aslında yeni muharebeler yeni göçlerin de habercisiydi.

Göçlerle Osmanlı topraklarına gelen bu muhacirlerin giydirilmesi, doyurulması, barındırılması, gidecekleri yere nakil edilmeleri ve iskân yerlerinde de kimseye muhtaç olmadan kendi yaşamlarını kuracak şekilde bir düzen tutmalarını sağlayabilmek devletin ve muhacirin komisyonunun görevi olduğu gibi temel amacdır aynı zamanda. Bu görevin yerine getirilip amaca ulaşılmasında devletin en büyük dayanağı ve yardımcısı tebaasıdır. Muhacirlere arazi bağışı, ev yapımı hizmeti, nakliye bedeli, giyim, kuşam, tarım araç ve gereci, zahire temini gibi birçok hayati konuda yerli halk nakdi ve ayni yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımsever ahalinin yalnızca Müslümanlardan mürekkep olmadığını da basına yansıyan haberlerden öğrenmek mümkündür. Niş ve Kosova tarafına iskân olunması için gönderilen 15 bin muhacir Lom iskelesine oradan Niş'e oradan da Kosova'ya gidecektir. Onları Piriştine'ye kadar götürecek olan araçlar Lom ve Berkofçe, Şehr köyü, Leskofça kazalarından temin edilmişti. Özellikle Şehr köyü ve Niş kazası Bulgarları Çerkesleri kendilerine ait arabalarla gidecekleri yere kadar götürmüşlerdi. Bulgarlar bununla da kalmayıp işlerinde yardıma muhtaç olanları ve uzun yolculuktan etkilenerek hasta olanları ile özel ilgilenmişlerdi. Arabalarına aldıkları hasta ve yorgun olan kadın ve çocukların üzerlerini kendi evlerinden getirdikleri bez, kilim gibi şeylerle örtmüşlerdi. Niş, Şehr köyü, Ürgüp, İznipol'de ve Piriştine'de iskân edilecek olan 3 bin kişilik muhacir gurubu için kurulan köylerde muhacirler için evler yapılmasına yardımcı olmuşlardır. Müslüman ve Hristiyan halk yardıma muhtaç muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermek için birleşerek nakilleri, ev yapımı ve evlerin içinin eşya, giyecek gibi ihtiyaç malzemeleri ile hazır hale getirilmesi için birlikte çalışmışlardır. Bulgarların dindaş olmadıkları Çerkesler için hem mal hem de beden kuvveti yoluyla yardımlarda bulunması padişahın dikkatinden kaçmayarak “şayan-ı takdir ve tahsin” bulunmuştur.³¹⁵ Muhacirlere yardım konusunda Müslüman ahalinin yanında gayrimüslim ahalinin de elinden geleni yapması yardımlaşmanın ileri boyutta olduğunun belirtisidir. Özellikle takip eden yıllarda

³¹⁵ Takvim-i Vekayi, No 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864)

bölgede Müslümanlar ile çatışmalar yaşayan Bulgar köylülerin yardımda bulunması dikkat çekicidir.

Rumeli'deki ev cinsi yardımların örneklerinden biri de Tırnovi sancağında görülmektedir. Muhacirler için 1100 hane inşa edilmesi karar kılınmıştı ve yapımında ahali de çalışmıştı.³¹⁶ Tırnovi halkının muhacirlere gösterdiği iyi niyet ve yardımlar da gazete de duyurulacak kadar beğenilmiştir.

Muhacirlerin kısa sürede yola çıkıp hayvanlarını ve eşyalarını yanlarına alamadıkları bilinmektedir. Ancak gazetelere yansıyan haberlere göre az da olsa hayvanları ile birlikte gelmeyi başaran muhacirler vardır. 15 bin kişiden oluşan bir Abaza ve Çerkes kfilesinden bazı kabilelerin Lazistan Sancağına yerleştirilmesi uygun görülmüştü. Bunlar arasından 7-8 bin koyun, keçi ve büyükbaş hayvanları ile gelenler için evler yapılarak Doğu Karadeniz'e yerleştirileceklerdi. Hayvanları ile gelen muhacirler peynir, yoğurt gibi mandıra ürünlerinin yapım ve satımında çalışacaklardı. Diğerleri ise ziraat ile uğraşan yerli ahalinin çapa yapmak gibi zirai hizmet işlerinde çalışarak geçimlerini sağlayacaklardı. Ahali muhacirleri memnuniyetle kabul etmekle birlikte aralarında ihtiyaç sahibi olan muhacirler için 400 kiloya yakın zahire toplamışlardı. Toplanan bu zahirelerin bir kısmı yerli ahali tarafından ekilecek ve zahirenin yetişip toplanmasından sonra geliri başka kazalardaki muhacirlere dağıtılacaktı.³¹⁷ Bu kadar kalabalık nüfusun sorunsuz bir şekilde iskân edilmesinden dolayı hem ahaliye hem iskân memurlarına edilmesi gereken teşekkür bu ilan yoluyla edilmiştir. Bu haber muhacirlerin sosyo-ekonomik hayata başlamalarında acele edildiğine bir örnektir. Böylelikle muhacirler geldikten çok kısa bir süre sonra kimseye muhtaç olmadan kendi geçimlerini sağlamaya başlayarak uyum süreçlerini kolaylaştıracaklardır.

Ağustos 1864 yılına gelindiğinde Rumeli'ye iskân edilmiş olan muhacir sayısı 20 bin haneyi ve 70 bin nüfusu geçmişti. Bunların 5-6 bin hanesi Burgaz iskelesine çıkarılıp Edirne ve İslamiye'ye, 5-6 bin kadarı da Varna iskelesine indirilip Şumnu ve Silistre yoluyla Vidin eyaletine yollanmıştı. 12 bin hane ise İştîp'ten başlayarak Niş, Sofya, Berkofça'ya kadar yerleştirilmiştir. Vidin ve Lofça'ya ise 7.500 hanenin yerleştirilmesi planlanmıştı ancak bunlar için yapılan 3300 ev henüz tamamlanamamıştı. Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre ve Dobruca, Dolci mutasarraflığı dâhilindeki Varna iskân

³¹⁶ Takvim-i Vekayi, No 764, 4 Rebiülahir 1281 (6 Eylül 1864)

³¹⁷ Takvim-i Vekayi, No 760, 5 Rebiülevvel 1281 (8 Ağustos 1864)

edilecek yerlerdendir. Gelecek olanların iskânları için 10 bin hane yapılmaktadır. Bu son gelecekler nüfus olarak 50 bin kadar olacaktır. Henüz evleri bitmemiş olan bu muhacirlerin zahireleri de hazırlanıyordu. Kışı rahatça geçirebilmeleri için gerekecek olan zahirenin temin edilip edilmediğini denetlemek muhacirlerin rahatı için önemlidir. Niş, Sofya ve Vidin’de muhacirlerin yerleştirileceği mahaller kontrol edilmişti. Zahire ve hanenin durumunu kontrol etmekle İskân-ı Muhacirin Memuru Mirliya Nusret Paşa bu teftiş için iskân mahallerini dolaşarak bilgi edinmiştir. Nusret Paşa Padişahın emri ile iskân işinin süratli ve güzel bir şekilde yapılmasını denetliyordu.³¹⁸ Muhacirler gelmeden onlar için evler yapıp ihtiyaçları belirlenerek geldiklerinde mağdur olmalarının önüne geçilmek istenmiştir. Bu şekilde iskân işi daha hızlı ve sağlıklı yapılabilecektir.

Yine göçlerin hız kazandığı 1864 yılı verilerine göre Samsun limanına inmiş bulunan bin hane 10 bin nüfusluk bir muhacir grubu Kastamonu üzerinden iskân edilmek için Ankara ve Çankırı’ya nakledilmişlerdi. Samsun’dan sonra İnebolu iskelesinde karaya çıkan muhacirler masrafı ahali tarafından karşılanmış arabalarla taşındılar. Muhacirlerden 150 kadarı hastalıktan mustariptir. Hasta olan muhacirler Kastamonu’da bir süre kalarak istirahat etme fırsatını bulmuşlardır. Bu istirahatlerinde Kastamonu ileri gelenleri ve tüccarları giyecek gibi ihtiyaçlarını karşılayarak yardımcı olmuşlardır.³¹⁹ Yine Çankırı Sancağında iskânı planlanan 400 hanelik muhacir grubunun nakilleri için gerekli araba ve hayvan paraları ile giyim-kuşam masrafları yöre ahali ile memurlarından bağış olarak alınmıştır. Ahalinin yardımları bunlarla sınırlı kalmamış Çerkeslerin ekip biçecekleri arazinin teminine katkı sağlamış ve bu arazilerin tamir edilip düzeltilmesine yardım etmişlerdir.³²⁰ Ayrıca yardımlar yalnızca para ya da eşya yardımıyla sınırlı kalmamış, ahali bizzat muhacirlerin ev ve arazilerinde çalışarak bedensel olarak da yardımda bulunmuşlardır.

Yerleştirilen bazı muhacirlerin gerek tarım da gerekse ticarete önemli bir mesafe kat ederek yaşantılarını normalleştirmeye başladıklarına dair haberler de mevcuttur. Kosova’ya yerleştirilen 1500 hane Çerkes muhacirin devletin verdiği 100 çift öküz ve arabalarla hemen işe koyulup tarla sürmeleri ve ot, ekin biçmek gibi zirai işlere hemen girişmeleri yetkilileri memnun etmiştir. Bazıları da bildikleri zanaat ile çalışarak alış-

³¹⁸ Takvim-i Vekayi, No 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864)

³¹⁹ Takvim-i Vekayi, No 761, 11 Rebiülevvel 1281 (14 Ağustos 1864)

³²⁰ Takvim-i Vekayi, No 762, 18 Rebiülevvel 1281 (21 Ağustos 1864)

veriş yapacak seviyeye ulaşmışlardır.³²¹ Muhacirlerin hayatlarını düzene koyup yeni yerlerine uyum sağlamak ve kimseye muhtaç olmadan yaşamak için ellerinden geleni yaptıkları görülmektedir. Muhacirlerin Kosova gibi verimli yerlere yerleştirilmesi onların geçim sıkıntısından uzak olarak bir sıkıntı yaşamadan ve sorun çıkartmadan uyum içinde yaşadıkları yerlerdir. Ancak daha kurak, geçim kaynaklarının sınırlı olduğu yerlerde uyum sorunu yaşamakla birlikte yerlerini beğenmeyerek başka yerlere iskân edilmek için başvurdukları görülmüştür.

Muhacirlerin iskân meseleleri ve yardımlara dair yapılan haberlerin yanında Çerkeslerin sürgününe dair bir haber de İngiltere parlamentosunda görüşülen bir konu ile ilgilidir. Lord Engrford'un yazdığı bir makale İngiltere parlamentosunda okunmuştur. Makale, Çerkeslerin Ruslara karşı çok kahramanca savaştıklarını, sonucunda mağlup olduklarını ve Rusya idaresinde yaşamak istemedikleri için Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur kaldıklarını içermektedir. Mücadeleleri İngiltere tarafından takdirle takip edilen Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne göçleri sırasında düştükleri müşkülâtın giderilmesi için yardımın şart olduğunun altı çizilmiştir. İskân olacakları yerlere giderken ve iskân olup geçimlerini sağlayacak duruma gelene kadar mağdur olmalarını engellemek için harekete geçmeyi ve para toplamayı öneren makale bundan sonra da çoğu kadın ve çocuk olan büyük bir kafilenin daha gelmek üzere olduğunu haber vererek noktalanmıştır. Görülüyor ki muhacirlerin düştükleri sefalet yalnızca Osmanlı Devleti halkının ve yetkililerinin değil İngiltere'nin Osmanlı topraklarında görevli memurlarını da etkilemiştir.³²² Ancak Çerkeslerin içler acısı hallerinin Londra'da duyulması ve Kraliçe'ye aktarılması hiçbir somut yardıma dönüşmemiştir. İngiltere için Çerkesler ne Rusya ile diplomatik olarak sorun yaşamak için ne de masraf etmek için yeterince öneme haiz değillerdi. Âli Paşa 25 Mayıs 1864'te İngiltere'nin Türkiye elçisi Bulwer ile görüşerek İngiltere'nin Çerkeslerin Osmanlı topraklarına yerleştirilmesi ile ilgili borç vermesini talep etmişse de bu talep reddedilmiştir. Âli Paşa hiç değilse Karadeniz'in karşı kıyısında çaresizce bekleyen Çerkeslerin nakilleri için İngiltere tarafından gemi tahsis edilmesini istemiştir. Bu isteği de olumsuz karşılayan İngiltere yetkilileri ancak ücreti ödenmesi karşılığında ticaret gemileri ile Çerkeslerin taşınabileceğini

³²¹ Takvim-i Vekayi, No 764, 4 Rebiülahir 1281 (7 Ağustos 1864)

³²² Takvim-i Vekayi, No 753, 15 Muharrem 1281 (20 Haziran 1864)

belirtmiştir.³²³ İngiltere'nin Çerkeslere yaptığı tek somut yardım Peksimet göndermektir. Açlıktan kıran, salgın hastalıklar ile boğuşan Çerkeslerin hayatını kurtaran (!) peksimetler nakliye masrafını Osmanlı Devleti'nin karşılaması şart koşularak gönderilmiştir.³²⁴ İngiltere Çerkeslere yardım konusunda peksimet göndermekten öteye gidememiştir.

Muhacirlere dair ilginç bir haber de *Takvim-i Vekayi*'nin "Havadisat-ı Hariciye" başlığı altında verilen bir haberdir. Bu haberde İngiltere'nin iç mesele ve isyanlarından bahisle İrlandalıların Amerika'ya göçüne değinilmiştir. Çerkeslerin göç sırasında düştükleri perişan hallerinin Osmanlı gazetelerinde geniş yer bulması İrlanda ve İngiltere gazetelerinde de İrlandalı göçmenlerin perişan durumlarının yer bulmasına benzetilmiştir.³²⁵ Osmanlı basını iki trajik olayı yani Çerkeslerin sürgünü ile İrlandalıların maruz kaldıkları baskıdan kaçışını birbirine benzeterek iki olayı karşılaştırmıştır. Ancak kuşkusuz Çerkeslerin sürgünü bir imha hareketi şeklinde gerçekleşmiştir ve emsallerinden çok daha acı sonuçlar doğurmuştur.

Basında yer alan haber konularından biri de askerliğe dair konulardır. Osmanlı Devleti'nin Çerkeslerin muharip karakterlerinden, Rusya ile uzun yıllar savaşarak edindikleri askeri tecrübelerden dolayı Çerkeslerin Osmanlı Ordusu için asker kaynağı olabileceği düşüncesini taşıdığı birçok kaynakta geçmektedir. Bu yorumu doğrulayan bir haber *Takvim-i Vekayi*'nin "Mevad-ı Askeriye" başlığı altında "layiha" olarak yayınlanmıştır. Söz konusu habere göre muhacirler arasında çiçek salgını başlamıştı ve hastalığın askerlere bulaşmasından endişe duyuluyordu. Çerkes muhacirlerden kendi rızaları doğrultusunda askere alınanlar bulunduğu için bu Çerkes askerlerin hastalığı kışlaya taşımaları endişesi ortaya çıkmıştı. Gerekli tedbirler alınmış ve hastalık taşıyan Çerkesler ile daha önce çiçek çıkartmamış bulunan askerler ayrılmıştır. Hastalık bulaşmış olanlar kışlalara girmeden hastanelerde tedavi altına alınmıştır. Bu haberin devamında hastalığın ne derece ileri boyutlara ulaştığından bahsederek bir salgın haline gelmesi ile hastanelerin kapasitelerinin hızla dolduğunun da bilgisi verilmektedir. Kuleli

³²³ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimet: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", s.72 (PRO, FO 97/424 Foreign Office (Dışişleri Bakanlığı)'ndan Treasury (Hazine)'ye, Haziran 3, 1864)

³²⁴ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimet: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", s.74 (PRO, FO 97/424 Treasury Chambers, (Hazine)'den Bulwer'e, Haziran 15, 1864)

³²⁵ *Takvim-i Vekayi*, No 754, 24 Muharrem 1281 (24 Haziran 1864)

kışlasının dört koğuşuna 220 yatak ilave edilerek hastalar yatırılmıştır.³²⁶ Bu haber ile Çerkeslerin 1864 yılı gibi erken bir tarihte askerlik görevine gönüllü olarak da olsa başladığını öğreniyoruz. Askerlikten muaf tutulmalarına rağmen göçlerin henüz devam ettiği tarihlerde Osmanlı ordusunda görev almışlardır. Ayrıca bu haber hastalığın muhacirler arasında ne derece ileri boyutlara ulaştığını da gözler önüne sermektedir. Devlet sivil halkı olduğu gibi askerleri de hastalığın olumsuz etkilerinden korumaya, tedavi etmeye çalışmış, hastanelerin yetersiz kalması ile de başka binalar hastaneye dönüştürülmeye çalışılmıştır.

Hastalık bahsinde söylenmesi gerekenlerden biri Samsun ve Trabzon'da hastalıkların salgın hale geldiği tüm şehri yerli, muhacir demeden kasıp kavurduğudur. Trabzon'dan gelen bir telgraf olayın vahametini gözler önüne seriyordu. Telgrafta kolera salgını nedeniyle insanların şehir dışına kaçtığı ve sıcak havanın durumu daha da kötüleştirdiği haber veriliyordu.³²⁷ Hastalıkların önünün alınamamasından dolayı muhacirler için kurulan mülteci kamplarında muhacirin komisyonu tarafından görevlendirilmiş doktorlar mevcuttu. Doktor Rıfat Efendi ve Cerrah Hacı Ahmet Efendi bunlardandır. Doktorlara yaptıkları hizmetlerden dolayı mecidiye nişanı verildiği *Tercüman-ı Ahval* gazetesine yansımıştır.³²⁸ Muhacirler birçok maddi manevi sıkıntının yanında hastalık ile de mücadele etmek zorunda kalıyorlardı. Yerli ahali, memurlar hatta doktorlar ve sağlık görevlileri bu olumsuz sağlık koşullarından etkileniyordu.

Doktorlardan başka muhacirlerin iskânları için görevlendirilen memurların işlerini gerektiği gibi yapıp görevlerini en iyi şekilde ifa ettiklerine dair haberler de vardır. Memurların gayreti ile Samsun'a gelen muhacirler takım takım gerekli iskân yerlerine gönderilmiş ve Samsun'da bir muhacir bile bırakılmamıştır.³²⁹ Hastalık ve açlık gibi büyük sıkıntıların olduğu Samsun'daki mülteci kamplarının boşaltılması bu doğrultuda olumlu bir haberdır.

Gazetelerde en çok yer bulan haberler yapılan yardımların ilan edilmesi şeklindedir. Muhacirlere yapılan yardımlar her konuda olabiliyordu. Yardım konusunda haber yelpazesi çok geniş olmakla birlikte bunlardan biri muhacirlerin sünnetsiz olanlarının sünnetinin yapılması şeklindeydi. Niş şehrine yerleştirilmiş bulunan Çerkes muhacirler

³²⁶ Takvim-i Vekayi, No 767, 14 Eylül 1280 (26 Eylül 1864)

³²⁷ Tasvir-i Efkâr, No 322, 19 Rebiülevvel 1282 (25 Temmuz 1865)

³²⁸ Tercüman-ı Ahval, No 351, 9 Muharrem 1280 (26 Haziran 1363)

³²⁹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 2, 26 Rebiülevvel 1281 (29 Ağustos 1864)

arasında on yaş ile altmış yaş arası seksen kişinin sünnetsiz olduğu ve bu kişilerden sünnetlerinin yapılması konusunda talepler gelmesi üzerine bu konuya kayıtsız kalınmamıştı. İdareciler, askerler, memurlar ve yöre halkı tarafından bir cemiyet oluşturularak sünnet konusunun çözüme kavuşturulması için gerekli adımlar atılmıştı. İp cambazlarının gösteri yaptığı ve Niş kaymakamı Süleyman Paşa'nın mükellef bir ziyafet düzenlediği bir sünnet merasimi yapılmıştı. Arkasından da merkezden gelen emir mucibince civardaki muhacirler arasında hasta olanları tedavi etmesi, çiçek çıkarmayanlara aşı yapması ve sünnetsizleri sünnet etmesi için doktor ve cerrahlar görevlendirilmişti.³³⁰ Osmanlı yetkilileri bu haberde olduğu gibi muhacirlerin hemen her ihtiyacına koşuyor ve gerekeni yapmaya çalışıyordu. İhtiyaçlar her zaman yalnızca maddi olanaklarla çözülecek nitelikte olmayabiliyordu.

Muhacirlerin her durumda yardımlarına koşan ve Ruzname-i Ceride-i Havadis gazetesine göre yaptığı hizmetler yazmakla bitmeyecek olan Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşiri Derviş Paşa Muhacirin Komisyonu memurları ve hekimleri kadar çalışmakta ve muhacirlerin her ihtiyacını karşılamakta emek sarf etmektedir. 1865 yılının Ramazan ayında Erzincan'da bulunan muhacirleri kabile kabile iftara davet etmiş kendilerine harçlık vermiş ve her türlü ihtiyaçları ile ilgilenmiştir.³³¹ Derviş Paşa devletin kendisine verdiği resmi görev ve yetkinin dışında merhamet ve insaniyeti ile halkın sevgisini kazanmış ve bu gazete haberlerine yansımıştır.

Çerkesler ve sürgünleri ile ilgili olarak Osmanlı basınına yansıyan haberler ağırlıklı olarak Çerkeslere yapılan yardımlarla ilgilidir. Önce padişah sonra üst düzey yöneticiler ve memurlar ve en çok da yerli halkın yardımları, bağışları haberlerin büyük çoğunluğunu oluşturur. Bu durum Muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasının büyük oranda bağışlara dayandığını gösterir. Ayrıca bağış yapanların isimlerinin gazetelerde yayınlanması, padişahın yardım yapanlara özellikle teşekkür ve takdirlerini yine gazetelerde ilan etmesi halkı daha çok yardım yapmaya teşvik etmek içindir. Bu minvalde yapılan yardımların ve yayınların anlaşılması için bir örnek vermek yerinde olacaktır:

Teke Sancağı memurin ve ahalisi tarafından Muhacirin Komisyonuna irsal kılınan ianeyi nakdiye defteridir:

³³⁰ Takvim-i Vekayi, No 806, 6 Safer 1282 (1 Temmuz 1865)

³³¹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 111, 8 Şevval 1281 (6 Mart 1865)

Kaymakam İzzetli Mustafa Hamdi Paşa 300,
Antakya Naibi Mehmet Rıza Efendi 100,
Antakya Mevlevihane Şeyhi Reşadetlî Hasan Efendi 54,
Mal Başkâtibi Rahmi Efendi 100,
Tahrirat kâtibi Hacı Enis Efendi 100,
Azadan Elhac Nakib Mahmut Efendi 100,
Azadan Dizdarzade Hasan Bey 100,
Azadan Ömer Bey 100,
Kaymakam Paşa Hacı İbrahim Ağa 50,
Zaptiye Yüzbaşısı Cafer Ağa 50,
Antakya Gümrükçüsü Sabık Hacı Mehmet Ağa 50,
Vücuha ve Tüccar Hayreddin Hayri Ömer Ağa 150,
Tüccar-ı Hayriyeden Hancı Hacı Mehmet Ağa 125,
Tüccardan İranlı Şayik Baba 100,
Tüccardan Kandilzade Yusuf Efendi 50,
Tüccardan Hurşit Efendi 54,
Tüccardan Alipaşazade İbrahim Ağa 100,
Yağcı sınıfından Hacı Atiyye Efendi 50,
Süleyman ve Ali Efendi taraflarından 60,
Fenike kazası ahalisi taraflarından 180,
Efdiya karyesi ahalisi 50,
Buh karyesi ahalisi 50,
Zebond karyesi ahalisi 62,

Ali Fahreddinkebir ahalisi 100,

Sarıkeçili Aşireti Dağlı Mahallesi ahalisi 500,

Yelnan Karyesi ahalisi 100,

Çakırlar karyesi ahalisi 50,

Hurma karyesi ahalisi 50,

Baz Kara ahalisi taraflarından 661

Toplam 6253³³²

Yardımlar yalnızca iskân mahallerindeki ahali tarafından değil uzak eyaletlerdeki halk tarafından da yapılıyordu. Bağdat ahalisi ve memurları muhacirler için 4340 kuruş toplayarak posta yolu ile göndermişlerdi. Mısır'dan da yine muhacirlere çeşitli zamanlarda defalarca yardımlar yapılmıştır. Bu yardımların onuncusu *Takvim-i Vekayi*'nin 27 Aralık 1864 tarihli nüshasında ilan edilmiştir. Mısır'dan yapılan yardımların “*Mecidiye Lirası*”, “*İngiltere Lirası*”, “*Moskova Lirası*” gibi çeşitli para birimleri ile yapıldığı görülmektedir.³³³ Bu yardımlar muhacirlerin sıkıntısının uzak eyaletlerden dahi hissedildiğinin belgesidir.

3.4.Çerkeslerin Uyum Süreçleri ve Yaşanan Bazı Problemler

Kuşkusuz Çerkeslerin Osmanlı toplumunun bir parçası olma yolunda karşılaştıkları ilk güçlük belki de dil sorunuydu. Çünkü daha önce gelen Tatar muhacirlerin aksine Çerkesler Türkçeyi bilmiyorlardı. Osmanlı Devleti onlar için dillerini anlamadıkları, geleneklerini bilmedikleri ve coğrafyasını tanımadıkları bir yerdi. İlk sorun yeni sosyo-kültürel ortamlarına alışmak olmuştur. Ancak bu sorunu kısa zamanda kendi dillerini muhafaza ederek Türkçeyi de öğrenerek çözmüşlerdir. Çerkesler Türk toplumu içerisindeki farklı dil konuşan unsurlar arasında ana dillerini en iyi koruyan topluluklardandır. 1990 yılında yapılan bir araştırmaya göre %84'ü anadillerini

³³² Takvim-i Vekayi, No 718, 5 Cemaziyelevvel 1280 (18 Ekim 1863)

³³³ Takvim-i Vekayi, No 780, 28 Recep 1281 (27 Aralık 1864)

konusabilmektedir.³³⁴ Bu durum Çerkeslerin kendi kültür ve dillerinden ödün vermeden yeni geldikleri toplumla kaynaşmadaki başarılarını ortaya koymaktadır.

Çerkesistan'dan gelen muhacirler her ne kadar Müslüman olsalar da kültürleri ve yaşam tarzlarında farklılıklar bulunuyordu. Elbette ki Osmanlı toplumu ile bazı anlaşmazlıklarının olması muhtemeldi. Osmanlı Devleti'nin yetkilileri ve halkı uyardığı bir konu vardı ki bu Çerkeslerin sosyal yaşamları ve kültürleri ile ilgili bir olguydu. Çerkesler Kafkasya topluluklarının yaygın olarak devam ettirdiği köle alıp satma geleneğini Osmanlı topraklarına geldikleri dönemde koruyorlardı. Bu konuda Osmanlı Devleti yetkililerini hayli uğraştırmışlardır. Bazı muhacirler köleleri ayrı yerlerde iskân edildiği için kölelerinin kendilerine iade edilmesi konusunda devlete başvuruyorlardı. Devlet ise konunun araştırılıp öyle karara varılmasını istiyordu. Bazen köleler sahiplerine iade edilirken bazen de köle olduğu iddia edilen kişi hür olduğunu ispat ile hür insanlar gibi iskân ediliyordu. Osmanlı yetkilileri köleliği tam olarak yasaklamak yerine muhacirleri de memnun edecek kararlar almak zorunda kalmıştır. Kölelik konusunda uygulamada muhacirlerden gelen şikâyet ve taleplere göre bir yol izlendiği görülüyor.³³⁵ Bu konuda *Tasvir-i Efkâr*'da "Madde-i Resmiye" başlığı ile bir haber yayınlanmıştır. Bu habere göre "bazı açgözlü Çerkesler" özgür insanları köle gibi gösterip satıyorlardı. Bunların alınması ve satılması yasak olduğundan herkesin bu konuya riayet etmesi ilan edilmişti.³³⁶ Ancak kölelik konusunda kurallara riayet etmeyen yalnızca muhacirler değil Osmanlı memurlarının dahi bu konuda yanlış uygulamalar yaptıkları görülmektedir. Eski Bayburt mutasarrıfı Mehmet Ali Paşa kendisine cariye olarak bir Çerkes kızı satın almıştı. Bu olayın resmi makamlara intikali üzerine konunun araştırılması için Nusret Paşa görevlendirilmişti.³³⁷ Bu olaylar Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılması meselesinde henüz yeterli mesafenin kat edilmediğini göstermektedir.

Çerkesler arasında köle ticaretinin yaygınlığını yalnızca geleneksel yapıya dayandırmak yanlış olur çünkü bu konuda belirleyici olan en önemli etken maddi sıkıntılardır. Çerkeslerin yaşadıkları maddi imkânsızlıklar çocuklarını köle olarak satmalarına neden

³³⁴ Cahit Aslan, *Doğu Akdeniz'deki Çerkesler*, Adana Kafkas Kültür Derneği Yayınları, Adana 2005, s. 59

³³⁵ Ömer Karataş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", s. 112

³³⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No 212, 10 Safer 1281 (15 Temmuz 1864)

³³⁷ Jülide Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilgi*, sayı 46, Yaz 2008, s. 48

oluyordu. Çerkes kölelerin bilhassa cariyeye olarak alınanların hitap ettiği kesim bazen üst düzey devlet memurları olabiliyordu. Öksüz, yetim kalan çocuklar da çoğu zaman devlet erkânından nüfuzlu kimselere hediye edilebiliyordu.³³⁸ Kölelik konusu değerlendirirken geleneksel tutumların yanında muhacirlerin düştüğü ekonomik sıkıntıyı da göz ardı etmemek gerekir.

Çerkeslere karşı Osmanlı Devleti ve Müslüman olsun gayrimüslim olsun Osmanlı halkı ellerinden gelen şefkat ve yardımı göstermiştir. Devlet muhacirleri mağdur etmemek için elinden geleni yapmış ve halkın da yapmasını teşvik etmiştir. Maddi ve manevi ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak yine de sorunlar yaşanmıyor değildir. Özellikle arazi anlaşmazlıkları yerli-muhacir çatışmasını doğuran konuların başında geliyordu. Sivas Uzunyayla civarında yerleştirilen Çerkesler ile burayı yaylak olarak kullanan aşiretler arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Delikanlı ve Çelikanlı aşiretlerinin muhacirler üzerine ateş açması ile silahlı bir mücadele bile başlamıştı. Avşar aşireti de Çerkesler ile arazi yüzünden sorun yaşayan aşiretlere dendir.³³⁹ Buna ilave olarak bazı Çerkeslerin tarıma elverişsiz kurak yerlere yerleştirmeleri geçimlerini sağlamakta zorlanmalarına ve yağmacılığa, hırsızlığa başlamalarına neden oluyordu. Çerkeslerin yerli ahali ile yaşadığı sorunlardan biri de yine geçim sıkıntısına bağlı olarak giriştikleri eşkıyalık benzeri faaliyettir.³⁴⁰ Süreci ve yaşanan olayları elbette ki sosyo-ekonomik şartlarla birlikte değerlendirmekte yarar vardır.

Osmanlı Devleti iskân meselesinin bir an önce tamamlanıp herkesin yerleşik hale gelmesi için bazı uygulamalar geliştirmişti. Muhacirin komisyonunun yerleştirdiği ailelerin yerlerinden ayrılması yasaktı. Ancak bazıları akrabalarının yanına iskân edilmekte ısrar ediyorlardı. Yer değiştirmeler karışıklığa sebebiyet veriyordu. Bu tarz yer değiştirmelerin doğurduğu sıkıntılara örnek olabilecek bir haber mevcuttur. Olay Kütahya'nın Seyitgazi kazasında iskân olunan Çerkes bir aile ile ilgilidir. Beş yıl evvel yani 1858 yılında Hacı Musa ile kardeşi, abisi ve eşi Ayşe ile Mend Hatunlar Seyitgazi'ye yerleştirilmişler ve her türlü ihtiyaçları karşılanmıştı. Ancak bu aile Köstence'deki akrabalarının yanına gitmek için tezkeresiz olarak İstanbul'a gitmişlerdi.

³³⁸ Mehmet Demirtaş, “Osmanlı’ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, s. 37

³³⁹ Selma Yel, Ahmet Gündüz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Çerkeslerin Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri 1860-1865”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, sayı 3/4, 2018, s. 967

³⁴⁰ Elif Ersöz, “Göçmenlerin Entegrasyon Sorunları”, *1864 Büyük Çerkes Sürgünü*, Göç Hareketleri Araştırma Koordinatörlüğü, Kasım 2017, Ankara, s. 20

Ancak durum anlaşıncı yerlerine iade edilmişlerdi. Bu haber vesilesi ile tezkere almadan yer değiştirmenin yasal olmadığı ve böyle uygulamaların cezasız kalmayacağı hem yetkililere hem de muhacirlere duyurulmuştu. Kaza müdürlerinden alınacak tezkerenin gerekliliğinin daha önce 12 Safer 1280 (29 Temmuz 1863) tarihinde gönderilen yazılar ile memurlara ve yetkililere duyurulduğu halde yine de bu konuya dikkat edilmediğinin altı çizilmiştir.³⁴¹ Ne kadar önlem alınsa da bu konuda bazı aksaklıkların olduğu görülmektedir.

Takvim-i Vekayi'de rastlanan haberlerden bazıları Çerkes muhacirlerin içinde bulunduğu bazı adli vakalardır. Diğer gazetelerde rastlanmayan bu tip haberler *Takvim-i Vekayi*'nin cinayet, hırsızlık, dolandırıcılık ve bunlara verilen cezaların yer aldığı bölümünde az sayıda da olsa Çerkesler ile ilgili haberler vardır. *Takvim-i Vekayi*'nin bu bölümü günümüz gazetelerinin aynı tarzda yaptığı yayınlardan “üçüncü sayfa haberi” olarak bilinen türünün ilk örneği gibidir. Bu haberlerden biri şöyledir: Silistre'nin Uğurlu köyünden Çerkes Ali Tırnovalı Mustafa tarafından öldürülmüştür. Katil Mustafa'nın bunun karşılığı olarak kisasına hüküm verilmişti.³⁴² Bu tarz haberlere bir örnek de hırsızlık ile ilgilidir. Demirci çırağı Ohannes Çerkes muhacirlerden Ramazan'ın bir kılıcı ile üç tabancasını çalmıştı. Hırsızın sabıkası da bulunması nedeniyle sekiz ay boyunca hapsedilmesine karar verilmişti.³⁴³ Bu olay Çerkes muhacirlerin Kafkasya'dan bir gelenek gibi getirdikleri oldukları silah taşıma alışkanlıklarını devam ettirdiklerine de bir örnektir. Hırsızlık suçuyla ilgili haberlerden biri Çorum'da gerçekleşmiş ve Çerkes muhacirlerden dört kişi ovacık köyünden bir kişinin sekiz koyununu çalmışlar ve yakalanıp on beşer ay hapse mahkûm olmuşlardı.³⁴⁴ Haberler arasında bu tarz olumsuz örnekler az sayıdadır. Bu tarz haberlerin azlığı uyum problemlerini kısa sürede aştıklarının ipuçlarını vermektedir.

Çerkes muhacirlerin uyumları ve yerleşik ahali ile münasebetleri konusunda olumlu örnekler de mevcuttur. Erzurum sancağında yerinde, köylerinde, evlerinde yapılan bir incelemeden edinilen ipuçlarına göre Çerkesler yerli ahali ile gayet iyi ilişkiler geliştirmişti. Arzulandığı gibi kardeşçe komşuluk ettiklerinin bilgisi *Ceride-i Havadis* 'te ilan edilmişti.³⁴⁵ Yerli ahali Çerkesleri hoşgörü ile karşılamış her türlü ihtiyaçlarını

³⁴¹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 721, 17 Rebiülahir 1280 (1 Ekim 1863)

³⁴² Takvim-i Vekayi, No 710, 8 Rebiülevvel 1280 (23 Ağustos 1863)

³⁴³ Takvim-i Vekayi, No 723, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863)

³⁴⁴ Takvim-i Vekayi, No 782, 11 Şaban 1281(9 Ocak 1865)

³⁴⁵ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 4, 28 Rebiülahir 1281 (30 Eylül 1864)

mümkün olduğunca karşılamaya çalışmıştı. Çerkesler de yeni geldikleri yerlerde komşuları ile iyi ilişkiler geçirerek kendileri sevdirmiş, toplumun hemen her kesimi tarafından kabul görmüşlerdi.

Ancak Çerkesler için göçün hayal kırıklığı ile sonuçlandığı da olmuştu. Bu durum bazı kabileler arasında Çerkesistan'a geri dönme talebinin doğmasına neden olmuştu. Çerkesler maruz kaldıkları sürgünle başlayıp Osmanlı topraklarına yerleştikleri zamana kadar birçok sıkıntı yaşamıştı. Gemilere, teknelere balık istifi bindirilmiş ve Osmanlı limanlarına inmişlerdi. Kötü şartlar altında yaptıkları yolculuk iskorbüt, çiçek, tifüs gibi salgın hastalıkların muhacirler arasında yayılmasına neden olmuştu. Samsun ve Trabzon limanlarındaki muhacir kampları hastalıkların yayıldığı ölüm noktaları haline gelmişti.³⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin kaynak yetersizliği ve hazırlıksızlığı nedeniyle ortaya çıkan aksaklıklar durumlarını daha da kötüleştiriyordu. Gıdasızlık, soğuk hava, hastalık gibi birçok sıkıntı muhacirleri maddi ve manevi olarak yıpratmıştı. Bazıları için sıkıntılar iskân olduktan sonra da devam etmişti. Tüm bunların etkisi ile memnuniyetsizlikler baş göstermiş ve bazı muhacirlerin Çerkesistan'a geri dönme fikrine kapılmasına neden olmuştu. 1864 yılında geri dönüş isteği ile 100 aileden oluşan Şapsıg gurubu ve 100 ailelik bir Natuhay gurubu Rus elçisi İgnatyev'e başvurarak geri dönmek istediklerini bildirdiler. Din değiştirme ve askerlik dışındaki şartları kabul ederek geri dönmeyi arzu ettiklerini beyan etmişlerdi.³⁴⁷ Muhacirlerin Osmanlı topraklarında güvenle ve sıkıntıya düşmeden yaşamaları konusunda devlet önlemler almış, halk yardımlarda bulunmuştur ancak geri dönüş talebinde bulunan grupların varlığı gösteriyor ki her şeye rağmen şartlar istenilen seviyeye çıkarılamamıştır. Bazı muhacirler arzu ettiği yaşamı geldikleri yerlerde bulamayarak geri dönmek istemişlerdir. Ancak geri dönüş olayı çok sınırlıdır. Aksine Çerkesistan'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler sonraki yıllarda da devam etmiştir.

³⁴⁶ Cahit aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü ", s. 138

³⁴⁷ Tuğan Kumikov, "Çerkeslerin Türkiye Sürgünü" s. 8

SONUÇ

Göçler Türk toplumunun tarihine, kültürüne, yaşam biçimine büyük oranda etki etmiştir. Toplumun yaşam biçimi buna göre şekillenmiştir. Muhacirin de yerlinin de zihninde göç hadisesi ve göçmen kimliği ayrı bir yer edinmiştir. Türk toplumunu karakterize eden süreçler göç hareketlerinden oldukça etkilenen zamanlardır. Sosyolojik ve psikolojik olarak toplum ve birey bazında kendini göstermiştir. Muhacir-yerli kaynaşması yeni bir toplum inşa edilmesinde en çok etkili olan unsurlardandır. Osmanlı Devleti döneminde başlayan bu kaynaşma, XXI. yüzyılın Türk toplumunu inşa eden sentezdir.

Türk toplumu var olduğu en eski dönemden beri göçmenliği biliyordu ve göçmenlere karşı tüm dünyadan farklı bir duyarlılığa sahiptir. Anadolu’da Türk nüfusunun artması ve dolayısıyla Türk hâkimiyetinin kurulması göçler yoluyla olmuştur. Anadolu Türkleştikten sonra Balkanlarda elde edilen askeri başarıların kalıcı olması için Anadolu’da yaşayan Türkmenler Rumeli’ye iskân edilmişlerdir. Tarihin her evresinde Türkiye göçlere sahne olduğu gibi göçmen için Müslüman olsun olmasın sığınılacak bir limandır. XXI. yüzyılda bile aynı gerçeğin değişmediğini görmek mümkündür.

Demografik olarak sürgün ve göç hareketleri Türkiye’nin yapısında büyük öneme haizdir. Genel nüfus içerisinde göçmen nüfusu oldukça fazladır. Bu rakamların çokluğu toplumsal yapının iç dinamiklerinin oluşmasında göçmenlerin oldukça etkili olması sonucunu doğurmuştur.

Göçler nüfus olarak Türkiye’yi etkilediği gibi dini, etnik ve kültürel açıdan da etkilemiştir. Osmanlı Devletindeki etnik çeşitliliğe Çerkesler eklenmiştir. Kendilerine has kültürleri ve yaşam tarzları ile kültürel çeşitliliğin bir ürünü olagelmışlerdir. Osmanlı toplumunun göçler sonucu oluşan bu etnik çeşitliliği Osmanlı Devleti’nin Osmanlılık akımını güçlendirmesine, Türkiye Cumhuriyeti’nin ise “Anadolu Milliyetçiliği” olarak tezahür eden ve etnik kimliğe dayanmayan bir uluslaşma dönemini yaşamasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti topraklarını kaybettikçe kaybedilen topraklardan bir Müslüman akını kalan topraklara özellikle de Anadolu’ya doğru kaymıştır. Toprak kayıpları, göçler ve savaşların en çok yaşandığı XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında Osmanlı topraklarının küçülen ve kalan kısmına sürekli muhacirler sığınıyordu. Ancak yine de

Müslümanların sayısı, özellikle Anadolu'dakilerin nüfusu savaşlar yüzünden azalıyordu. Rumeli ve Kafkasya Müslümanları ise çoktan savaş, sürgün ve göç yollarında büyük oranda telef olmuşlardı. Rus işgali ile topraklarını kaybeden ve Osmanlı Devleti'ne sürgün edilen Çerkes nüfusu 1 ile 2 milyon arasındadır. Ancak göç yollarında toplam nüfuslarının önemli bir kısmını kaybetmişlerdir.

Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne göçleri devlet açısından güvenilir bir tebaanın kazanılması idiye de onları yerleştirmek ve ihtiyaçlarını karşılamak hiç de kolay olmayan maddi ve manevi külfeti bulunan bir işti. Özellikle Osmanlı Devleti'nin maliyesinin bozuk oluşu ve Kırım Savaşı sırasında dış borçlanma ile hazinenin sarsılması mali yükü daha da artmıştı. Bu şartlarda canından başka bir şeyi olmayan kalabalık bir muhacir grubunu ülkeye yerleştirip ihtiyaçlarını karşılamak oldukça zor bir iştir. Her şeye rağmen muhacirler yerleştirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin bir tebaası, sonraki yıllarda da Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşı olmuşlardır.

Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne yerleşmesi ile başlangıçta hedeflenen zirai gelirlerin artırılması ülküsünün yerini bulduğu görülmektedir. Osmanlı topraklarında bulunan çok sayıda boş arazi göçmenlere verilerek değerlendirilmiş ve bunun sonucunda hazinenin tarıma dayalı geliri artmıştır. Göçlerle toprak zengini yeni bir Müslüman kitle doğmuştur. Çerkes muhacirler boş ve tarıma açılmamış arazileri işleyerek ülkenin ekonomik seviyesini yükseltmişlerdir

Öte yandan Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göçleri dönemin Osmanlı gazeteleri için zengin bir haber kaynağı olmuştur. Çerkeslerin Kafkasya'da Ruslara karşı başlattıkları direniş hareketi Türk basınında övgü ile söz edilen bir olay olmasının yanı sıra ilgi ile takip edilen bir hadise olmuştur. Sıcak çatışma haberleri özellikle *Tasvir-i Efkâr* ve *Tercüman-ı Ahval* gazetelerinin sayfalarında geniş betimlemelerle anlatılmıştır. Çerkeslerin üstün bir hasletle donatılmış vatansever insanlar olduklarını halka duyurmak için mücadelelerini sıkça gazete haberlerine taşımışlardır. İbrahim Şinasi'nin Kafkasya meselesindeki hassasiyeti onun *Tercüman-ı Ahval* ve daha çok da *Tasvir-i Efkâr*'daki haberlerine yansımıştır. Çerkeslerin Ruslar karşısındaki direnişlerinin haklı bir mücadele olduğunu kamuoyuna duyurmak isteyen *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkâr* yazarları sık sık Çerkesistan havadislerini haber olarak yayınlamışlardır. Özellikle *Tasvir-i Efkâr*'ın bu konudaki yayınları diğer gazeteleri bir adım geride bırakmıştır. Bununla birlikte *Tasvir-i Efkâr* ile diğer Osmanlı gazetelerinin hem fikir olduğu konular

da vardır. Bu gazetelerin ortak tavrı Çerkeslerin haksız yere ülkelerinden sürüldüklerinin bilinir hale gelmesine çalışmaktır. Çerkeslerin üstün bir güçle kendilerinden sayı ve teçhizat bakımından çok daha avantajlı durumda bulunan Rus kuvvetlerine karşı sonuna kadar savaştıklarının altı çizilmiştir. Çerkesistan'a dair haberlerde ortak tavır Çerkeslerin haklı görülmesi ile birlikte çoğunlukla mücadelelerde Çerkeslerin galip geldiğinin anlatılması şeklindedir. Osmanlı basını Çerkesleri Ruslara karşı üstün görmüş ve askeri mücadelelerde Çerkeslerin galip, Rusların mağlup olduğunu vurgulamıştır. Osmanlı gazetelerine göre Çerkesler son noktaya kadar savaşmış, artık dayanmak kabil olmayınca göçe mecbur kalmıştır.

Çerkesistan'daki savaşlar ve askeri harekâtlar dışında sürgünleri ve Osmanlı topraklarına akın akın göç ettikleri sıkça basında yer almıştır. Özellikle *Takvim-i Vekayi*'nin başı çektiği iskân haberlerinin takipçisi *Ruzname-i Ceride-i Havadis* olmuştur. Bu iki gazete daha çok Çerkeslerin Çerkesistan sahillerinden başlayarak göçlerini, nakillerini, iskânlarını ve en çok da onlara yapılan yardımları haberleştirmişlerdir. Resmi gazete konumunda olan *Takvim-i Vekayi* Çerkeslerin göç ve iskân süreçlerinde devletin üstlendiği görevi açıklayıcı yayınlar yapmaya özen göstermiştir. *Takvim-i Vekayiye* göre zor durumda kalarak padişahın himayesine sığınmış olan göçmenlere yardım edilmeliydi. Devlet muhacirlerin iskânları, nakilleri, maddi manevi ihtiyaçlarının karşılanması işini layığı ile yapmaya çalışıyordu. Devletin ve padişahın yardımlarının yanında halkın yardımlarının da payı büyüktür. *Takvim-i Vekayi* ve onun takipçisi *Ruzname-i Ceride-i Havadise* göre halk muhacirlere merhametle muamele etmiş ve gösterdikleri bu iyi niyet padişahın takdirine mazhar olmalarını sağlamıştı. Bu gazetelerin yardımların duyurulmasını sağlamanın yanında yeni yardımlar yapılmasını teşvik etmeyi amaçladığı görülmektedir. Padişah kendisine sığınan muhacirlere karşı kayıtsız kalmamış maddi ve manevi yardımlarını esirgememiştir. Ahali de muhacirlere yardım konusunda padişahlarından geri kalmamıştır. Muhacirlere ev, arazi, yiyecek, giyecek, araba ve nakliye aracı gibi temel ihtiyaçları ahali tarafından yardım olarak verilmiştir. Yapılan yardımlar Osmanlı gazetelerinin hepsinde ilan edilmiştir. Hayırseverlerin isimleri ile yardımların miktarları, cinsi ayrıntılı olarak gazetelerde ilan edilmiştir. Söz gelimi giysi yardımı diyerek geçirtilmemiş çorap ya da şalvar gibi cinsi neyse ayrıntılı olarak miktarı ile beraber ilan edilmiştir. Başta *Takvim-i Vekayi* olmak üzere Osmanlı basını yaptığı yayınlar ile devletin muhacirlere yaptığı yardımları ve bu konuda uyguladığı politikayı halka

duyurmakla birlikte yardımları ilan ederek daha çok yardım yapılması konusunda teşvik edici bir rol oynuyordu. Yardım haberlerinin sonunda yer alan padişahın yardım eden kişi veya yardım yapan yöre ahalisine özel teşekkürü bu konuda hayırseverlerin sayısını artırmada önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı basınının 1863-1865 yılları arasında yayında olan gazeteleri, Çerkeslerin onurlu bir mücadele veren sürgün bir halk olduğundan bahisle onlara yardım etmenin Osmanlı halkının görevi olduğunu ve padişahın ve muhacirin komisyonunun yaptığı icraatların yanında ancak halkın da yardımı ile muhacirlerin selametle yerleşeceğini vurguluyordu. Bu haberler amacına ulaşmış ve Çerkesler sayılarının çokluğuna ve Osmanlı Devleti'nin kısıtlı imkânlarına rağmen Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir. Basının bu konudaki olumlu etkisinin de yardımı ile münferit bazı olaylar dışında Çerkesler Osmanlı topraklarında olumsuz bir tavırla karşılaşmadılar. Kısa zamanda uyum problemlerini hızla aşarak diğer unsurlar gibi Osmanlı-Türk toplumuna entegre oldular.

Çerkesler Osmanlı-Türk toplumunun birer parçası olmayı başarmış kaynaşık bir gruptur. Ama aynı zamanda kendi etnik yapılarının yanında gelenek ve göreneklerini ve dillerini büyük oranda koruyabilmişlerdir. Bunun bir nedeni sayıca çok olmaları ve daha çok toplu yerleşmiş özellikle de kırsalda yerleşmiş olmalarıdır. Kırsalda dış etkilerden tecrit edilmiş, kültür erozyonundan korunmuş bir halde yaşamaları kültürlerini korumalarına katkı sağlamıştır. Kültürlerini ve kimliklerini muhafaza etmelerinin bir nedeni de elbette kendi iç dinamikleri ile ilgilidir. Gelenekleri kendi kültürlerini üstün görmeye ve onu kaybetmemeye eğilimli bir anlayışı benimsemektedir. Köyden kente göç hareketlerinin yoğunlaşması ve buna bağlı olarak Türk toplumunda gelişen gelenekselden moderne geçiş sürecine kadar yerel özelliklerini iyi bir şekilde muhafaza etmişlerdi. Köyden kente göçlerin artmasından sonra Türkiye genelinde olduğu gibi Çerkeslerde de değişim gözlenmiştir. Kent yaşamı farklı unsurları bir potada eriterek birbirine benzetmiştir.

Çerkesler kendi özelliklerini ve kimliklerini koruyarak geldikleri yeni ülkeyi vatan olarak görmüşlerdir. Osmanlı Devletinde yüksek askeri ve idari makamlarda birçok Çerkes bulunmakla devletin ve halkın güvenini kazanmış bulunuyorlardı. 1860'lı yıllardaki göç hareketlerine 1877-78 Osmanlı- Rus Harbi Döneminde gelenler de eklenince sayıları oldukça artan Çerkesler Osmanlı Devleti'nin bütün tebaasına

sağladığı özgür ortamdan yararlanarak kendi okullarını açmışlardır. Bunların ilki Çerkes Teavün Mektebi olup ikincisi Çerkes Numune Mektebi'dir. Çerkes Numune Mektebi Çerkesce eğitim vermenin yanında kız ve erkek çocuklarının bir arada okuduğu ilk Müslüman okuluydu. Ayrıca yayınladıkları Ğuaze adlı dergi de Latin Alfabesini Çerkesceye göre ıslah edilmesi ile hazırlanmış bir alfabe kullanımını başlatmıştı. Osmanlı coğrafyasında Latin alfabesi kullanan ilk Müslüman topluluk da yine Çerkesler olmuşlardır. Aynı dönemde Osmanlı coğrafyası içinde eğitim öğretim faaliyetleri yapmakla kalmamış Çerkesistan'a öğretmen göndererek Anavatandaki Çerkeslerin geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu durum Osmanlı Çerkeslerinin Çerkesistan'da kalan soydaşlarından daha ileri gittiğini ve geliştiğini göstermektedir. Öncülük ettikleri alfabe ve karma eğitim meselesi ile Cumhuriyet Devrinden önce çağdaşlaşmanın ilk adımlarını atmışlardı. Bu yenilikçi yapıları onların Cumhuriyet devrimlerini benimsemelerini kolaylaştıran unsurlardan olmuştur. Osmanlı Devleti'nde padişahın ve yönetici elitlerin en güvendikleri topluluk olmalarının yanında Cumhuriyet Devri ve yöneticileri ile de hiçbir sorunları olmamıştır.

Yeni yurtlarını vatan olarak gören Çerkesler vatanın diğer vatandaşları gibi Milli Mücadeleye de iştirak ederek vatan savunmasında gerekli görevi üstlenmişlerdir. Cumhuriyet Döneminde de sadakat ve bağlılıklarının devam ettiğini görmek mümkündür. Türkiye Çerkesleri asimile olmamakla birlikte etnik kimliklerini öne çıkaramadılar. Bunda Türkiye Cumhuriyeti'nin benimsediği Anadolu milliyetçiliği önemli rol oynamıştır. Yani Türkiye Cumhuriyeti'nin her ferdi Türk sayılıp eşit haklara sahiptir. Çerkesler ne Osmanlı Döneminde ne de Cumhuriyet Döneminde bir azınlık olarak sayılmamış aksine devletin ana unsuru olarak görülmüştür. Bugün Türkiye'de yaşayan yaklaşık 3,5 milyon Çerkesden kırsal kesimde olanlarının büyük çoğunluğu anadillerini konuşabilmektedir. Bu durum diasporada yaşayan bir topluluk olarak Çerkeslerin anadillerini muhafaza etmekte oldukça başarılı olduklarını göstermektedir.

Sürgünden sonra Çerkesler anavatandan çok uzaklara savrularak Türkiye, Ürdün, Suriye, Filistin ve Irak topraklarına dağıldılar. Çerkesistan'ın işgal ve Çerkeslerin sürgün süreci bir ulusun vatansız kalması ve sürgün edildiği yerleri vatan bilmesi ile sonuçlanmıştır. Her daim övgü ile söz edilen mücadeleleri ve sürgünleri Osmanlı gazetelerinde tarihi birer vesika olarak yer almasının yanında geçmişin acı bir hatırası olarak ölümsüzleşmişti

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- ACAR, Kezban (2019), “Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Savaş Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi”, *Bilig*, sayı 8, s. 113-136
- AKBULUT, Uğur (2013), “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”, *Turkish Studies For The International Periodical The Language, Literature And History of Turkish or Turkic* cilt 8/5, Ankara, s. 31-57
- AKYÜZ, Jülide (2008), “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, *Bilig*, sayı 46, s. 37-56
- ASAN, Hakan (2016), Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, *The Journal Of Migration Studies*, cilt 2, sayı 3, s. 34-61
- ASLAN, Cahit (2005), *Doğu Akdeniz’deki Çerkesler*, Adana Kafkas Kültür Derneği Yayınları, Adana
- ASLAN, Cahit (2006), “Bir Soykırımın Adı: 1864 Çerkes Sürgünü”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, sayı 1, Ankara. S. 103-153
- AYAN, Ergin (2010), “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, cilt 1, sayı 2, s. 19-50
- AZARKAN, Ezeli (2013), “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 52, sayı 3, Ankara, s. 275-297
- BADDELEY, John F. (1995), Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil, Çeviren Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul
- BAŞER, Alper (2010), “Kırım’da Rus Kolonizasyonu”, *Karadeniz Araştırmaları*, cilt 6, sayı 24, s. 29-42
- BENZER, Ebru (2013), *Takvim-i Vekayi’nin 1831-1834 Yılları Arası Transkripsyonu*, Kilis 7 Aralık üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kilis.
- BERZEG, Nihat (2006), *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, Chiviyazıları, İstanbul
- BEYDİLLİ, Kemal (2013), “Yaş Antlaşması”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 43, s. 343-347
- BİCE, Hayati (1991), *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık, Ankara
- BOLAT, Gökhan (2013), “Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 6, Nisan-Ekim, s. 121-142

- BUDAK, Mustafa (2010), “Şeyh Şamil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 39, s. 67-70
- ÇAKIR, Hamza(2012) “Türkiye’de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özek Gazete CERİDE-İ HAVADİS”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, sayı17, s. 49-71
- ÇİÇEK, Nazan (2009), “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864- Mayıs 1865)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 64, sayı 1, s. 57-88
- ÇİFTÇİ, Selahaddin (2015), “Namık Kemal’in Eserlerinde Rusya ve Ruslar”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 25, s. 29-56
- DEMİR, Gülsen, Semra Bolat (2017), “Çerkeslerde Kimlik ve Aidiyet”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı 55, s. 1-42
- DEMİR, Kenan (2014), “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 5, Nisan, s. 57-88
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2009), “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 41, Erzurum, s. 215-238
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2011), “Osmanlı’ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig*, sayı 57, s. 17-44
- DİK, Esra (2009), “Türkiye’de Resmi Gazete’nin Serüveni”, *Memleket Siyaset ve Yönetim*, sayı, 4, s. 163-178
- DOĞAN, Şahin (2015), “Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A.İ. Baryatinsky’e Yazdıkları Bazı Mektuplar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/1, s. 121-145
- DÖRDÜNCÜ, Muharrem (2001), 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 3, sayı 1, s. 73-89
- EBBÜZZİYA, Ziyad (1993), “Ceride-i Havadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, s. 406-407
- ERKAN, Süleyman (2001), “Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, s. 153-157
- ERKAN, Süleyman (2006), “Çarlık Rusya’sı ve Sovyetler Birliği Dönemlerinde Etnik Sürgünler”, *Uluslar Arası Suçlar ve Tarih Dergisi*, Sayı 1, Ankara, s. 155-174
- ERSÖZ, Elif (2017), “Göçmenlerin Entegrasyon Sorunları”, *1864 Büyük Çerkes Sürgünü*, Göç Hareketleri Araştırma Koordinatörlüğü, Ankara, s. 17-22
- FEDAKÂR, Cengiz (2014), *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayıncılık, İstanbul.

- FEDAKÂR, Cengiz (2015), “Anapa Kalesi”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, yıl 21, sayı 81, s. 276-289
- FEDAKÂR, Cengiz (2015), “1787-1792 Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburun, Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 46, s. 119-136
- GİRGİN, Atilla (2009), *Türkiye’de Yerel Basın, Der Yayınları*, İstanbul,
- GÖKDİL, Ali (2017), “1861 Rus Toprak Reformu v e Etkileri”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, s. 1-12
- GÜNDOĞDU, Raşit (2006), “Arşiv belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri”, *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, s. 122-126
- HABİÇOĞLU, Bedri(2001), “Göçün veya Sürgünün Nedenleri”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara, s. 118-122
- HACISALİHOĞLU, Mehmet (2003), “1864 Tehcirinin Araştırmalarda ve Türkiye Kamuoyundaki Konumu”, *1864 KAFKAS TEHCİRİ Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul, s. 25-45
- HAYTA, Necdet (1990), “Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak *Tasvir-i Efkâr* Gazetesi(1278/1862-1286/1869)”, Ankara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- IŞIK, Mustafa (2018), “Ejderhan Seferi ve Don-Volga Kanal Projesi”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Azmi Özcan Özel Sayısı, Sayı 3, s. 129-144
- İBRAHİMOV, Osman (2016), “Osmanlı Devleti’nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5, Kars, s. 82-94
- İPEK, Nedim (1997), “Kafkaslar’daki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 20/3, s. 280-290
- KALAYCI, İrfan (2015), “Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)”, *Avrasya Etütleri*, sayı 47, 1, s. 113-128
- KALKAN, Barış Yeldar (2006), *Çerkes Halkı ve Sorunları*, Gün Yayıncılık, İstanbul.
- KARATAŞ, Ömer (2012), “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, sayı 1/2, s. 28-39
- KARAGÖZ, Rıza (1993), *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, 19 Mayıs Üniversitesi SBE Sosyal Bilimler Eğitimi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

- KARPAT, Kemal,(2001), “Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskânı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara, s. 78-111
- KARPAT, Kemal H. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul
- KAYNAR, Emine Beyza (20017), “Göç Nedenleri”, *1864 Büyük Çerkes Sürgünü*, Göç Hareketleri Araştırma Koordinatörlüğü, Ankara, s. 5, 6
- KOÇAK, Zülfiye (2017), “1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 32, cilt 32, sayı 2, s. 459-490
- KORHAN, Tuğba (2018), “Kafkasya’dan Anadolu’ya Benzerlik ve Farklarıyla Bir Kültür Sembolü Olarak Çerkes Evleri”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 12, s. 28-39
- KORKMAZ, Telli (2012), “Osmanlı Belgelerinde Kafkasya Göçleri”, yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Dr. Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, İstanbul, T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Numarası: 121, s. 49-55
- KUKUL, M. Halistin (2002) *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KUMUK, Tuğan (1992), “Çerkeslerin Türkiye Sürgünü”, Çeviren: Murat Papşu, *ADIGİ, Kültür-Tarih Dergisi*, sayı 3, Nalçık, s. 1-9
- MCCARTHY, Jastin (2018) *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- NALÇACI, Murat (2010), *Resulzade Hüseyin Hüsnü Bey’in Rusya Ordusu Hakkında Ma’lûmât-ı Muhtasara Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- NALCIOĞLU, Belkis Ulusoy, “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 7, 2005, s.253-267
- ONUR, Dilan (2017), “ Zaman, Mekân ve Kişi Açısından Göç Hareketi”, *1864 Büyük Çerkes Sürgünü*, Göç Hareketleri Araştırmaları Koordinatörlüğü, Ankara, s. 2-5
- ORAT, Jülide Akyüz (2011), Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kafkas Göçleri (1828-1943), Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars.
- ÖZCAN, Besim (1995), “1877-1878 Harbi’ne Kadar Osmanlı Rus Münasebetleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat bilimleri Araştırma Dergisi*, sayı 22, s.111-122
- ÖZCAN, Besim (20017), “İngiliz Amirali Sir Adolphus Slade’in Türkiye İzlenimleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 10, s. 29-51

- ÖZDEN, Sedat (2001), “21 Mayıs Sürgününün 135. Yılı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara.
- ÖZEN, Saliha (2016), “*Ceride-i Havadis Gazetesi’nin Gözünden 1853-1856 Kırım Savaşı*”, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir
- POLOVİNKİNA, Tamara V. (2007), *Çerkesya Gönül Yaram*, Çeviren: Orhan Uravelli, Kafdağı Yayınları, Ankara
- SAYDAM, Abdullah (2010), *Kırım ve Kafka Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- SEZGİN, Suat(2014), “*Tercüman-ı Ahvalle Gelen Başlangıç*”, *Prof. Dr. Ersan İlal’e Armağan İletişim ve...* İstanbul, s. 109-118
- ŞAHİN, Cemile (2016), “ Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 8, s. 2782-2816
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1988), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- TEMİZKAN, Abdullah (2014), “Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, *Sûfi Araştırmaları*, cilt 4, sayı 8, s. 1-35
- TEPEKAYA, Muzaffer (2006), “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt 6, sayı 2, İzmir, s. 463-480
- TÜRKMEN, Zekeriyya, “19. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, <http://www.manas.kg/pdf/sbpdf10/makaleler/s.pdf>. (son erişim 30.04.2019)
- TURAN, Şerafeddin (1951), “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 9, sayı 1-2, s. 111-151
- ULUDAĞ, Süleyman (2006), “Müridizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 32, s. 50-52
- YAĞCI, Zübeyde Güneş (1998), *Ferah Ali Paşa’nın Soğucak Muhafızlığı*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Samsun.
- YAĞCI, Zübeyde Güneş (2009), “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması” *Karadeniz Dergi*, sayı 2, s. 99-112
- YAĞCI, Zübeyde Güneş (2016), “Kuzey Kafkasya’nın Uluslararası Lideri: Sefer Zaniko”, *Bilig*, sayı 76, s. 59-85

- YAZICI, Nesimi (1991), “Vekay-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı 2, Ankara, s. 267-278
- YAZICI, Nesimi (2011), “*Tasvir-i Efkar*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 40, İstanbul, s. 138-140
- YEL, Selma, Ahmet Gündüz (2018), “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Çerkeslerin Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri 1860-1865”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, sayı 3/4, s. 949-983
- YEŞİL, M. Murat (2017), “ Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiğı Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt 6, sayı 5, s. 2670-2690
- No 4, Konsolos Dickson’dan Earl Russel’a, Sohumkale, 17 Mart 1864-*Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 32, 33
- No 5, Konsolos Dickson’dan Earl Russel’a, Sohumkale, 13 Nisan 1864- *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 33, 34
- No 13, Lord Napier’den Earl Russell’a 23 Mayıs 1864-*Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)* Ankara 2001, s. 46-48
- No 15, Konsolos Stevens’ten Earl Russell’a, Trabzon, 19 Mayıs 1864- *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)* Ankara 2001, s. 50, 51

Gazeteler

- Takvim-i Vekayi*, No 734, 25 Şevval 1280, (3 Nisan 1864)
- Takvim-i Vekayi* No 121, 28 Ramazan 1280 (7 Mart 1864)
- Takvim-i Vekayi*, No 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864)
- Takvim-i Vekayi*, No 747, 2 Zilhicce 1280 (9 Mayıs 1864)
- Takvim-i Vekayi*, No 747, 2 Zilhicce 1280 (9 Mayıs 1864)
- Takvim-i Vekayi*, No 749, 16 Zilhicce 1280 (23 Mayıs 1864)
- Takvim-i Vekayi*, No 747, 2 Zilhicce 1280 (9 Mayıs 1864)
- Takvim-i Vekayi*, No 760, 5 Rebiülevvel 1281(8 Ağustos 1864)
- Takvim-i Vekayi*, No 723, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863)
- Takvim-i Vekayi*, No 743, 3 Zilkade 1280(10 Nisan 1864)

Takvim-i Vekayi, No 736, 14 Ramazan 1280 (22 Şubat 1864)

Takvim-i Vekayi, No 705, 3 Safer 1280 (20 Temmuz 1863)

Takvim-i Vekayi, No 709, 1 Rebiülevvel 1280 (16 Ağustos 1863)

Takvim-i Vekayi, No 807, 13 Safer 1282 (8 Temmuz 1865)

Takvim-i Vekayi No 750, 29 Zilhicce 1280 (5 Haziran 1864)

Takvim-i Vekayi, No 763, 25 Rebiülevvel 1281 (28 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi. No 732, 15 Şaban 1280 (25 Ocak 1864)

Takvim-i Vekayi, No 742, 26 şevval 1280 (4 Nisan 1864)

Takvim-i Vekayi, No 762, 18 Rebiülevvel 1281 (21 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi, No 767, 14 Eylül 1280 (26 Eylül 1864)

Takvim-i Vekayi, No 784, 18 Şaban 1281 (16 Ocak 1865)

Takvim-i Vekayi, No 731, 8 Şaban 1280 (18 Ocak 1864)

Takvim-i Vekayi, No 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi, No 764, 4 Rebiülahir 1281 (6 Eylül 1864)

Takvim-i Vekayi, No 760, 5 Rebiülevvel 1281 (8 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi, No 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi, No 761, 11 Rebiülevvel 1281 (14 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi, No 762, 18 Rebiülevvel 1281 (21 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi, No 764, 4 Rebiülahir 1281 (7 Ağustos 1864)

Takvim-i Vekayi, No 753, 15 Muharrem 1281 (20 Haziran 1864)

Takvim-i Vekayi, No 754, 24 Muharrem1281 (24 Haziran 1864)

Takvim-i Vekayi, No 767, 14 Eylül 1280 (26 Eylül 1864)

Takvim-i Vekayi, No 718, 5 Cemaziyelevvel 1280 (18 Ekim 1863)

Takvim-i Vekayi, No 780, 28 Recep 1281 (27 Aralık 1864)

Takvim-i Vekayi, No 806, 6 Safer 1282 (1 Temmuz 1865)

Takvim-i Vekayi, No 710, 8 Rebiülevvel 1280 (23 Ağustos 1863)

Takvim-i Vekayi, No 723, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863)

Takvim-i Vekayi, No 782, 11 Şaban 1281(9 Ocak 1865)

Ğuaze, “Çerkeslerde Maarif”, 2 Nisan 1911,

Peyami Safa, “Agâh efendi Kimdir?”, Cumhuriyet Gazetesi, 8 Kânunusani 1938

Tasvir-i Efkâr, No 54, 16 Receb 1279 (7 Ocak 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 59, 28 Recep 1279 (19 Ocak 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 300, 25 Ramazan 1279(16 Mart 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 108, 23 Muharrem 1280 (10 Temmuz 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 55, 16 Recep 1279(7 Ocak 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 84, 27 Şevval 1279 (17 Nisan 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 84, 27 Şevval 1279 (17 Nisan 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 90, 19 Zilkade 1279 (8 Mayıs 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 94, 2 Zilhicce 1279 (21 Mayıs 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 108, 23 Muharrem 1280 (10 Temmuz 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 117, 24 Safer 1280 (10 Ağustos 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 119, 1 Rebiülevvel 1280 (16 Ağustos 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 122, 12 Rebiülevvel 1280 (27 Ağustos 1280)

Tasvir-i Efkâr, No 141, 20 Cemaziyelevvel 1280 (2 Kasım 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 152, 28 Cemaziyelahir 1280 (10 Aralık 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 321, 15 Rebiülevvel 1282 (8 Ağustos 1865)

Tasvir-i Efkâr, No 108, 23 Muharrem 1280 (9 Temmuz 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 151, 25 Cemaziyelahir 1280 (7 Aralık 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 151, 25 Cemaziyelahir 1280 (7 Aralık 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 295, 15 Zilhicce 1281 (11 Mayıs 1865)

Tasvir-i Efkâr, No 234, 7 Cemaziyelevvel1282 (28 Eylül 1865)

Tasvir-i Efkâr, No 153, 3 Recep 1280 (14 Aralık 1863) Madde-i Resmiye başlığı ile yayınlanan haberdır.

Tasvir-i Efkâr, No 347, 27 Cemaziyelahir 1282 (17 Kasım 1865)

Tasvir-i Efkâr, No 154, 6 Recep 1280 (17 Aralık 1863)

Tasvir-i Efkâr, No 322, 19 Rebiülevvel 1282 (25 Temmuz 1865)

Tasvir-i Efkâr, No 212, 10 Safer 1281 (15 Temmuz 1864)

Tercüman-ı Ahval, No 297, 24 Şaban 1279 (14 Şubat 1863)

Tercüman-ı Ahval, No 300, 1 Ramazan 1279 (20 Şubat 1863)

Tercüman-ı Ahval, No 300, 16 Şevval 1279 (6 Nisan 1863)

Tercüman-ı Ahval, No 53, 8 Recep 1279 (30 Aralık 1862)

Tercüman-ı Ahval, No 370, 24 Safer 1280 (10 Ağustos 1863)

Tercüman-ı Ahval, No 496, 29 Zilhicce 1280 (5 Haziran 1864)

Tercüman-ı Ahval, No 351, 9 Muharrem 1280 (26 Haziran 1863)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 1, 25 Rebiülahir 1281 (27 Eylül 1864)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 154, 14 Zilhicce 1281 (10 Mayıs 1865)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 158, 29 Ramazan 1281 (25 Şubat 1865)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 5, 29 Rebiülahir 1281 (1 Ekim 1864)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 8, 4 Cemadiyelevvel 1281 (5 Ekim 1864)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 4, 28 Rebiülahir 1281 (30 Eylül 1864)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 2, 26 Rebiülevvel 1281 (29 Ağustos 1864)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 111, 8 Şevval 1281 (6 Mart 1865)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 721, 17 Rebiülahir 1280 (1 Ekim 1863)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No 4, 28 Rebiülahir 1281 (30 Eylül 1864)

ÖZGEÇMİŞ

Ayşenur Doğan 1987 yılında Sivas'ta doğdu. İlköğretim ve liseyi İzmir'de okudu. 2005 yılında Ege Üniversitesi'nde başladığı lisans eğitimini 2010 yılında tamamladı. 2011 yılında Uşak Üniversitesi'nden Pedagojik Formasyon eğitimi ve belgesi aldı. 2015 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı.

